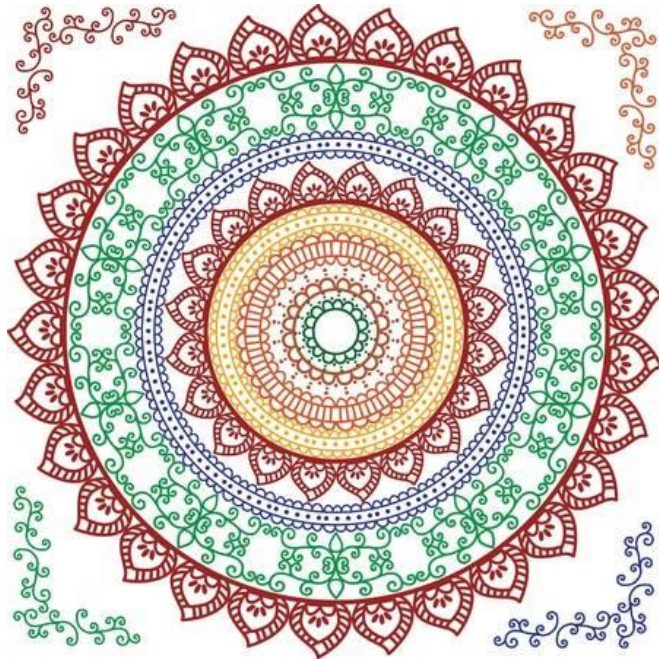

ЎЗБЕКХОН

ТАРИХИЙ РОМАН
(Биринчи китоб)

-2019

УДК 82151
ББК 84У74
К 59

Масъул муҳаррир:
Шермухаммад Эргашев

Муҳаррир:
Дилшодбек Жамолиддинов
Тақризчи:

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси
Тўлқин Ҳайит

Мусаҳиҳ:
Нусрат Ҳамроев

Расмлар муаллифи:
Махмуджон Қозоқбоев

Ўзбек давлатчилигида муҳим ўрин тутган Олтин Ўрданинг буюк ҳукмдори Ўзбекхон ҳақидаги ўткир сюжетли, бадиий ҳужжатли саргузашт асар.

Муаллиф ўз олдида қўйган режа бўйича Олтин Ўрда ҳақида туркум тарихий романлар ёзмоқчи эди. Ушбу ўқиётганингиз “Олтин Ўрда сирлари” номли туркумнинг “Ўзбекхон” деб номланган асарининг биринчи китобидир. Асардаги воқеалар Олтин Ўрданинг Қрим, Хоразм, Кавказ улусларида ва унинг Сарой Боту пойтахт шаҳрида, Миср ва Шом ўлкаларида шиддатли тарзда кечади.

Асар ўзбеклар тарихи билан қизиққан китобхонларнинг кенг жамоатчилиги учун мўлжалланган.

ISBN 987-9967-9293-6-4

© Қозоқбоев М

К 59 Олтин Ўрда сирлар : Ўзбекхон тарихий роман.
1-китоб-ЎШ: Вега, 2021.-228 б.

“31” октябр 2019

№ 08-06

Маҳмуджон Қозоқбоевнинг
“Ўзбекхон” романи қўлёзмасига

ТАҚРИЗ

Маҳмуджон Қозоқбоевнинг ижоди билан яқиндан танишман. У журналистика соҳасини ривожига ҳисса қўшиш билан бирга Қўқон тарихига оид “Чақмоқли милтик”, “Туркистон қозони” тарихий қиссалари билан адабиётимиз бўстониغا кириб келган ижодкор. Узоқ йиллик изланишлари натижасида ниҳоят “Ўзбекхон” тарихий асарини ҳам ёзиб битирди ва асарнинг дастлабки бобларини Бишкек шаҳрида нашр этиб келинаётган “Олам” газетасида чоп этишга ҳам ўлгурди.

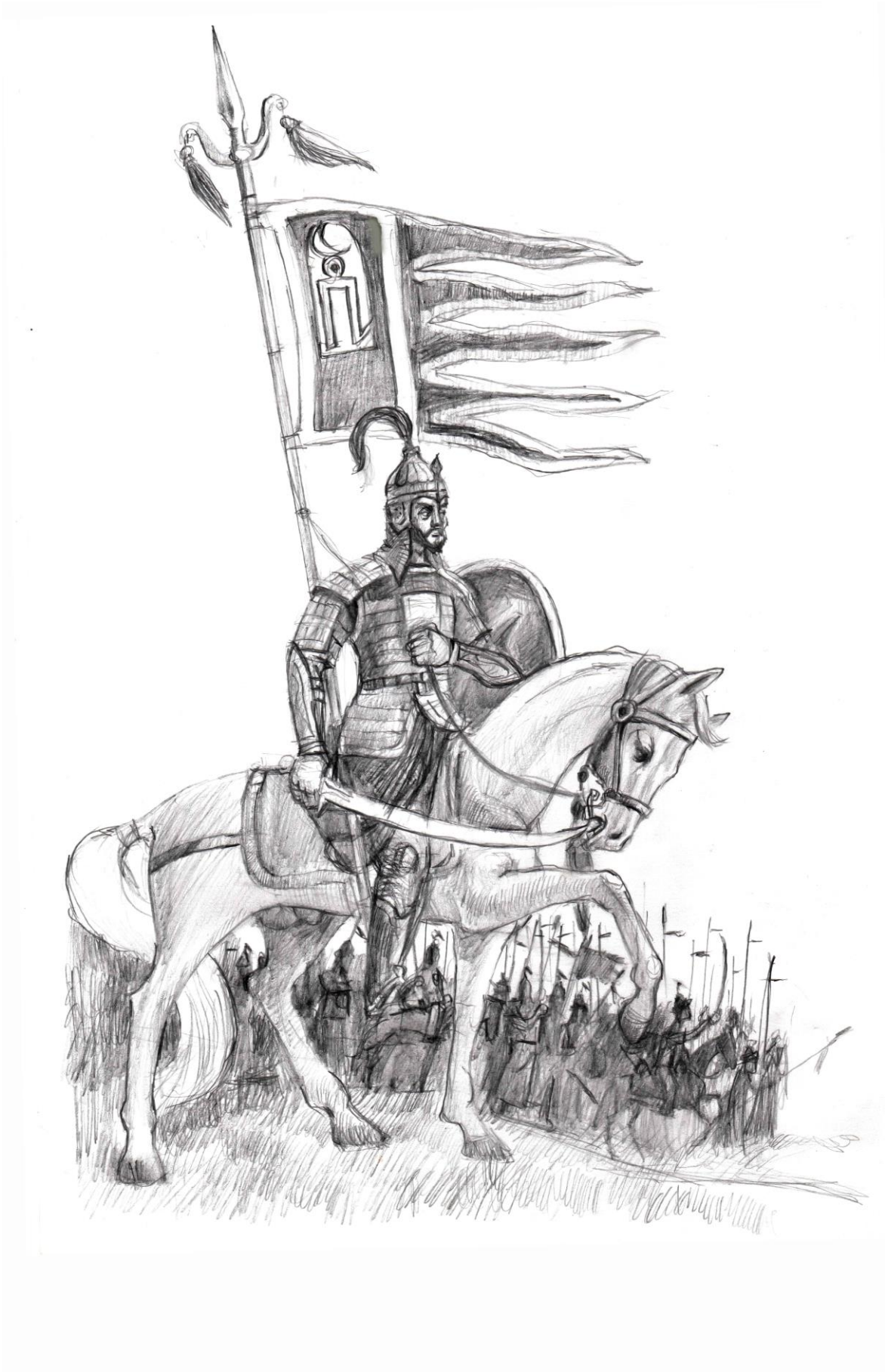
Асар қўлёзмасини қизиқиш билан ўқидим. Муаллиф Ўзбекхон сиймоси орқали қадим туркийлар юрти – Олтин Ўрда салтанатида кечган воқеаларни баҳоли қудрат ёритишга жазм этган. Албатта, бу давр гарчи тарихчиларимиз томонидан мумкин қадар ўрганилган бўлса-да, адабиётимизда биз учун анчайин аҳамиятли бўлган Олтин Ўрда (Улуғ Ўрда) воқеилиги ўз аксини топмай келаётган эди. Шу баробарида ўзбек китобхонлари учун машҳур ва қудратли ҳукмдор бўлмиш Ўзбекхон сиймоси ҳам анча мавҳум шахс эди. Маҳмуджон ана шу кемтикни тўлдиришга ҳаракат қилиб, Ўзбекхон ҳаёти билан боғлиқ жуда кўп воқеаларни ўрганиб чикди. Жумладан, Мавлоно Ўтамыш хожининг “Чингизнома” асарида баён этилган воқеалардан ҳам ўринли фойдаланганини илғаш мумкин. Воқеалар гоҳ Олтин Ўрда, гоҳ Қрим, Хоразм, Кавказ, Сарой Боту, Шом, Мисрда, яъни кенг географик ўринларда кечадики, бундай кенг жуғрофий маконни тўла камраб олиш учун катта билим ва маҳорат талаб этилишини муаллиф жиддий англай олган. Бундан ташқари, асар қаҳрамонларининг ички дунёсини, уларнинг қалбида кечган ҳис-туйғуларини очиб беришда ҳам теран ёндашган. Менга айниқса, унинг самарқанд нонлари билан боғлиқ қарашлари катта таассурот қолдирди. У ёзади: “*Ҳар бир элнинг тарихи ва маданиятини билай дсеангиз, унинг ўзи ётиб еган нонига эътибор беринг. Оддий бугдойдан шундай ун ундириб, ундан хамир қориб, гўзал безаклар бериб, ёпиш учун вақт керак. Демак, нонвойга, бундай ҳавас билан ишламоққа имкон берган давлати керак бўлган. Давлатнинг эса шу нонини қимматга сотиб олгувчи даромадли аҳолиси бордир*”. Қисқасини айтганда, асарда бундай гўзал ўринлар жуда кўп.

Тўлқин Ҳайит,

Ўзбекистон Ёзувчилар уюшмаси аъзоси

Гувоҳнома: УУ № 0137 06.04.1999 й.

ЎЗБЕКХОН

1. Румлик малика

Мана бир неча кундирки, ҳануз Келин Боёлуннинг қалбида ғашлик ҳукмрон. Унинг мовий осмон каби чиройли кўзлари безовта кўринади. Маликани ушбу аҳволда кўрган сарой аҳллари – Келин Боёлун¹ хонум ўтган йилда сирли равишда қазо топган завжаси, Тўғрол Ўғлон²га аза тутаётганда гумон қилишарди. Филҳол саройдагиларнинг бу тахминлари асоссиз эмасди. Бояқиш Боёлун рофуқи хонзода Тўғролдан жуда эрта жудоликка учради. У билан кўша қаримади. Устига-уштак айрилиқ жабрига учраган қалби яро биргина ўзи эмасди. Унингдек алам ўтида

¹ Келин Боёлун – ўзининг исми Мария. У Византия Императори Андроник Иккинчи Палеолог (1259 — 1332)нинг никоҳсиз туғилган кизи. Ўзбекхоннинг ўғай онаси.

² Тўғрол Ўғлон – Боёлун-Мариянинг эри. Олтин Ўрда хони Мангу Темурнинг ўғли, Тўхтахоннинг укаси. Тарихий манбаларга кўра у акаси Тўхта томонидан ўлдирилган. Тўғрол Ўғлон (тахминан м.1297 й. ҳалок бўлган) – Ўзбекхон(О.Ў.да ҳукмдорлиги 1312-1341йй.)нинг отаси эди.

куйган яна бир париваш кундоши ҳам бор! Бечора Қоракўз Бека³нинг дарду фиғони ўзиникидан ҳам ўтиб тушади! Агар Қоракўзнинг шахсан ўзи келиб, Келин Боёлунга ҳасратларини тўкиб-сочмаса эди, эри билан шундоқ ҳам оз висол онларини бўлишишган кундошини абадул-абад қарғаб ўтармиди ё?!

Хаёлотнинг шўр уммонига чўмган, хаста кўнглига даво излаётган ушбу сарвинознинг асл насл-насабини билган одамгина, унинг ташвишларининг кўламини янада яхшироқ тушуниши мумкин. Боёлун хоним асли румлик бўлиб, у Византия Императори Андроник II нинг қизи эди. Буюк Олтин Ўрданинг музаффар хонларидан бири Мангу Темур бин Тўқой, бин Ботухон⁴, ўзининг туманбошиси Нўғойбек⁵ раҳбарлигида Византияга қилган юришидаги сулҳ битимига кўра, бу юртга келин бўлиб қолгандир?! Балким мелодий йил ҳисоби билан 1271 йилдаги ушбу сулҳга кўра, Рум маликаларидан бири, балоғат ёшига етиши билан Олтин Ўрданинг хони Мангу Темурнинг кичик ўғли Тўғролга турмушга чиқиши, аҳдлашувнинг асосий шартларидан бири бўлгандир? Ростини эса фақат Аллоҳнинг ўзи билади. Ҳар ҳолда, биз ўша пайтда малика Боёлуннинг неча ёшда эканини аниқ айтиб беролмаймиз. Шунинг учун тахмину ожизимизча, шартнома битилган вақтда Улуғ Ўрдада кейинчалик Боёлун деб танилган малика Мариянинг ёши 5-6 ёш атрофида бўлса керак-да. Шу ўринда минг йил давлатчилик тарихига эга Византия учун ҳам, маликаларни эрта турмушга узатиш одатий ҳол эканлигига ўқувчимизни ишонтириш учун унинг воқеилигига доир мисол келтириб ўтишимиз жоиздир.

Мелодий 1298 йили Византия императори Андроник II нинг қизи Симона билан Сербия қироли Стефан Милутин⁶ ўртасида “сиёсий” деб баҳо берилган никоҳ шартномаси тузилган. Ваҳоланки, келин бўлган Симона⁷ ўша пайтда бор йўғи 6 ёшда эди. Куёв эса икки хотинни “гўрга тиқишга” улгурган қирқ

³ Қоракўз - Ўзбекхоннинг волидаси, ўзининг исми аниқ эмас

⁴ Ботухон – Чингизхоннинг набираси, Олтин Ўрданинг асосчиси (1182 - 1227й.й. яшаган)Жўжихоннинг ўғли. Ботухон (1209-1256й.й. яшаган).

⁵ Нўғойбек - Олтин Ўрданинг Бекларбеги (1230 -1299й.й. яшаган).

⁶ Стефан Милутин – Сербия қироли (мамлакатни 1230 -1299 йй идора қилган) Православ черкови томонидан авлиёлаштирилган.

⁷ Симона Палеолог – Андроник IIнинг қизи, Малика Боёлуннинг ўғай синглиси

ёшдаги хали-хамон қолипга тушмаган ахлоқсиз эркак бўлган. Ўша пайтдаги урф-одатга кўра, никоҳ тўйини Константинополда⁸ ўтказишиб, норасида гўдак келинчакка балоғат ёшигача тегинмаслик шарти билан Сербияга, куёвтўранинг хонадонига жўнатишган. Бу ахду паймонни бугунги кунгача православ черкови авлиё ҳисоблаган ёввойи табиатли Милутин бузганлиги сабаб, бечора Симона бир умр фарзандсиз ўтган. Бу ўша пайтдагиларнинг ахлоқ меъёрларининг кўрсаткичидир албатта. Бироқ биз тафсилот бобида бир оз олдинлаб кетдик. Ваҳоланки биз, ҳозирнинг ўзида XIII асрнинг охириги йиллари ҳақида баён қилмоқчи эдик.

Мана бизнинг қаршимизда шоҳкурсида ўлтирган Келин Боёлун XIII асрда Византияда урф бўлган қот ва унинг узра сюрқо кийиб намоён бўлади. Таомилга кўра, ўша пайтлари бундай сюрқо енгсиз бўлиб, унинг атрофи энг қиймат оқ сувсар мўйнаси билан қопланар эди. Унинг чиройли оқ юзини бошидаги қизил румийча аёллар қалпоғи, бўйин остини эса ол рангли лаълий маржонлар беаб турибди. Шу лаҳзада ушбу гўзалнинг ёшини йигирма еттида деб тахмин қилдик. Ва яна тасаввуримизда ул жувон кўҳликкина бўлгани сабаб ҳам, замондошлари баъзан адашиб, унинг шу туришида 20-21 ёшга кирган деб ўйлаб юргандирлар. Аммо нима бўлганда ҳам, ўттизига етмай, бева қолган аёлга қийин-да. Бева қолган аёл ўз юртида бўлса ҳам бир нав эди. Бу элнинг расм-русумига кўра, бева ўз юртига ҳеч ҳам қайтмайди. Ака ўлса ука олади, ука ўлса ака олади. Ўз юртинга бўлган соғинч эса абадий қонмайди.

Қолаверса, унинг юртига қайтишига биринчи навбатда ўзининг Румдаги қариндошлари қаршилик кўрсатмоқдалар. Гўёки, Боёлун Рум қайсарининг Олтин Ўрдадаги кўзу - кулоқлари эмиш. Энг қизиғи, йўқ, энг ташвишлиси шуки, худди шундай фикрни мазкур Улуғ Ўрда давлатининг катта амалдору беклари жой-жойларда гоҳида яширин, гоҳо ошкора айтурлар. Лекин Боёлун ўрдадаги бу гапларнинг ортида ким турганини яхши билади. Унинг исми Нўғой эди. Барчага авваллари туманбоши деб танилган Нўғойбекни Келин Боёлун “илонбоши” деб атарди. Бу Нўғой деганлари наинки юнонларни, балки барча

⁸ Константинопол – Византия Империясининг пойтахти. Ҳозирги Истамбул ш.

Боёлун таниган Олтин Ўрданинг қонуний хонларининг душманига айланди. Нўғойбек нафақат ҳарбий салоҳиятда, балки сиёсатда ва айниқса сарой тўнтаришлари бўйича устаси фаранг эди. Буни талтайтириб юборган киши — қайнотасининг укаси бўлди. Агар Тўда Мангу⁹ исломга кириб, сўфийликка муккасидан кетмаганда эди, Нўғой бу қадар кучаймасди. Бекларбеги Нўғойбек тарки дунё қилган Тўда Мангу ўрнига Тўла Буқани¹⁰ тахтга ўтқазди. Бироқ, Тўла Буқа Олтин Ўрдани мустақил ўзи идора этмакни ирод этди ҳам, Нўғой уни Тўхтагон¹¹ орқали йўқ қилди. Тўла Буқа ортидан қанча амиру беклар рихлатга равона бўлдилар. Тўхтагон Нўғой томонидан қўйилган Олтин Ўрданинг янги қўғирчоқ хони эди. Тўхтагон Нўғойнинг ҳийла-найрангларига учиб, салтанат узра қўйган дастлабки қадамларидаёқ, ўрдани қонга ботирди. Ўз ўғли “Элбосар¹²нинг тахт вориси сифатидаги келажаги учун, қолган хонзодаларни қиличдан ўтказмак даркор”, деган Нўғойнинг ўғитларига чиппа-чин ишонган Тўхта, бобокалони Чингизхоннинг наслидан бўлган барча ўғлонларни йўқ қилиш пайига тушди. Мана, сирли равишда Боёлуннинг эри, Мангу Темурнинг ўғли Тўғрол Ўғлон вафот этганига ҳам бир йил бўлади. Завжасининг йили ўтмаёқ, уни шу кунларнинг ўзида Тўхтагонга узатмоқчилар. Ҳатто, Тўхтагон билан бўлажак тўйларига, ўз юрти Византиядан ҳам казо-казолари билан бирга, узок қариндоши тарихчи Пахимер¹³нинг шогирди бўлган Фил Мануил¹⁴ ҳам таклиф этилганмиш...

Боёлуннинг кўзлари жикқа ёшга тўлди. Олдидаги хонтахтага энганини ташлаб, уввос солиб олди. Титраб-титраб, энтикиб-энтикиб йиғлади. Совиб қолаёзган тансиқ таом, турли ширинликлар, мевалар қўйилган оппоқ дастурхон ҳам жувоннинг кўзларидан оқаётган дув-дув маржон янғлиқ ёшларидан ҳўл бўлди. Хонага маликанинг оқсоч қизларидан бири кирди-да, уни овутмоқ пайига тушди. Боёлун хонтахта

⁹ Тўда Мангу – Олтин Ўрда хони (1282-1287). У Ботухоннинг иккинчи Тўкон исми ўғлининг фарзанди. Ислон динида собит қадам бўлган. Сўфийликни тарғиб қилган ва тахтни ўз ихтиёри билан топшириб берган.

¹⁰ Тўла Буқа- Олтин Ўрда хони (1287-1291).

¹¹ Тўхтагон – Мангу Темурнинг ўғли. Тўхтагон хукмронлиги 1291—1312 йй

¹² Элбосар – Тўхтагоннинг ўғли. “Чингизнома” асарига кўра тахминан 1308 вафот этган.

¹³ Пахимер – Византиялик файласуф, математик, тарихчи. У 1242 –1310 йиллари яшаган

¹⁴ Мануил Фил – Византиялик шоир 1275 -1345йй яшаган. Георгий Пахимернинг шогирди.

устидаги дастурхонни нозик оппоқ кўллари билан ғижимлаб, муштчаларини тугди-да, секин бошини кўтарди ва канизагига кизарган кўзларини тикиб деди:

-Менинг ҳузуримга Қоракўз Бекани чорланг!

Асли Боёлун каби румлик бўлган канизак кўллари кўксига қўйган ҳолда:

- Бош устига, маликам! — деб чиқмоққа изн сўради.

- Лекин унинг бу ерда бўлганини ҳеч зоғ билмаслиги керак! — деди кескин оҳангда Боёлун хоним.

- Хўп бўлади, маликам!

Канизак кўллари кўксига қўйганча орқасига тисарилиб, хонаи зийнатни тарк этди.

Маликанинг юзида янада қатъийлик аломатлари пайдо бўлди. Унинг қошлари чимирилди. Мовий денгиз каби кўзлари оловли учқунлар сачратди:

- Бу не разолат бўлдим, бошқалар менинг изнимсиз ҳаётимга аралашурлар. Мени бир буюм сифатинда кизалоқлигимданок бегона ерларга тортиқ қилурлар. Қисматимдан нолий-нолий, бош қўшганимга энди кўнгил қўйсаму, уни ҳам шум одамлар менга кўп кўрсалар. Бош олиб кетмоққа чорам бўлмаса, қолай десам жонимга қасд ҳам этсалар. Ўтурсам “ундоғ”, турсам “бундоқ” деб ҳоли-жонимга қўймасалар, найлайн?! Менинг айбим аёллигимми-ди?! Ёки шаҳаншоҳнинг қизи бўлсам-да, беникоҳ туғилганим, ягона айбиммикан-а?! Такдирнинг сир-синоатларига дош бермоққа кошки куч топа олсам эди!

Бесамар излармен беадад саволларга жавоб,

Изтироб тафтидин юрак куймиш мисли кабоб.

Аҳд этдим, зеро, чорасиз қолдим мано

Ожиз ҳимоядин, тажовузни кўрдим аъло.

Малика ўрнидан турдида ҳозиргина канизаги чиқиб кетган эшик томонга қараб юрди. Бироқ икки –уч қадамдан кейин тўхтаб, эшик томонга ғазабнок тикилганча, дил изҳорини давом этди:

- Мен оғир ва лекин ягона тўғри қарор қабул қилдим шекилли. Модомики, мендаин чорасиз заифани, бу қонли олишувга Нўғой аралаштирибдими, демак, шундоқ бўлғай! Мен

ўйин қоидасини қабул қилгаймен. Ҳа, мен заифадурмен, лек Нўғойбек билиб кўйсинким, аёлнинг кучи заифалигида! Мен энди интиқом олурмен, барча юнон юртдошларим учун! Култепага айланган шаҳарлар учун! Етим қолган фарзандлар учун! Бева қолган аёллар учун! Хонларга қандайин маслаҳат бермоқни мен унга ўргатиб кўюрмен...

Малика яна шитоб билан юриб жойига бориб ўлтирди ва интиқом олиш борасида, чуқур ўйга толди. Шу аснода, у қанча муддат ўтирганини сезмади ҳам. Бу орада эшик очилиб, бояги канизак кирди. Таъзим қилди-да, Қоракўз Бека маликани кўришга муштоқ эканини айтди. Боёлун рухсат берди ҳамки, хонага йигирма ёш атрофидаги ниҳоят даражада чиройли ва хушбичим жувон отилиб кириб, Боёлун ўтирган шоҳкурси остидаги чўғдай қизил хоразм гиламига тиз чўкди.

-Маликам! Илтимос фарзандимни сақлаб қолинг! Маликам Тўғрол ўғлондан қолган, ёлғиз ўғил ёдгорлигимизни сақлаб қолинг!

Қоракўз Бека Боёлуннинг кўллариини ўпар, унинг кўзларига ўзиникидай изтиробга тўла кўзларини тиккан ҳолда, фарзандига нукул омонлик тиларди...

Боёлун Қоракўзни овутиди. Рўпарасидаги ўриндиқдан жой кўрсатди. Унинг ғамига шерик эканини тасдиқлади ва бу боладаги қарорини эълон қилди.

-Менинг ҳурматли кундошим! Шавкатли Тўғрол шаҳзоданинг ягона эркак вориси - Ўзбек ўғлоннинг оналари Қоракўз Бека! Менинг қарорим шулки, биз Улуғ Ўрда¹⁵ келажагига обдон қайғурган ҳолда, Ўзбек ўғлонни сақлаб қолмоғимиз керакдир. Балким бунинг учун сафар тадоригини кўришингиз ҳам керак бўлар?! Унинг ҳаёти учун жавоб бера оладиган ишончли кишиларингиз борму?

-Бор! Менинг фикру ожизимча, бу вазифани менинг ака ва укаларимга топширмоқ афзал! Фақат улар бундан олисда, Черкас¹⁶ вилоётиндалар.

-Шундоқ бўлгани ҳам яхшидир балки. Черкас тоғлари баланд, сервиқор. Қалъалари ҳам бор жуда устувор. Эли ҳам

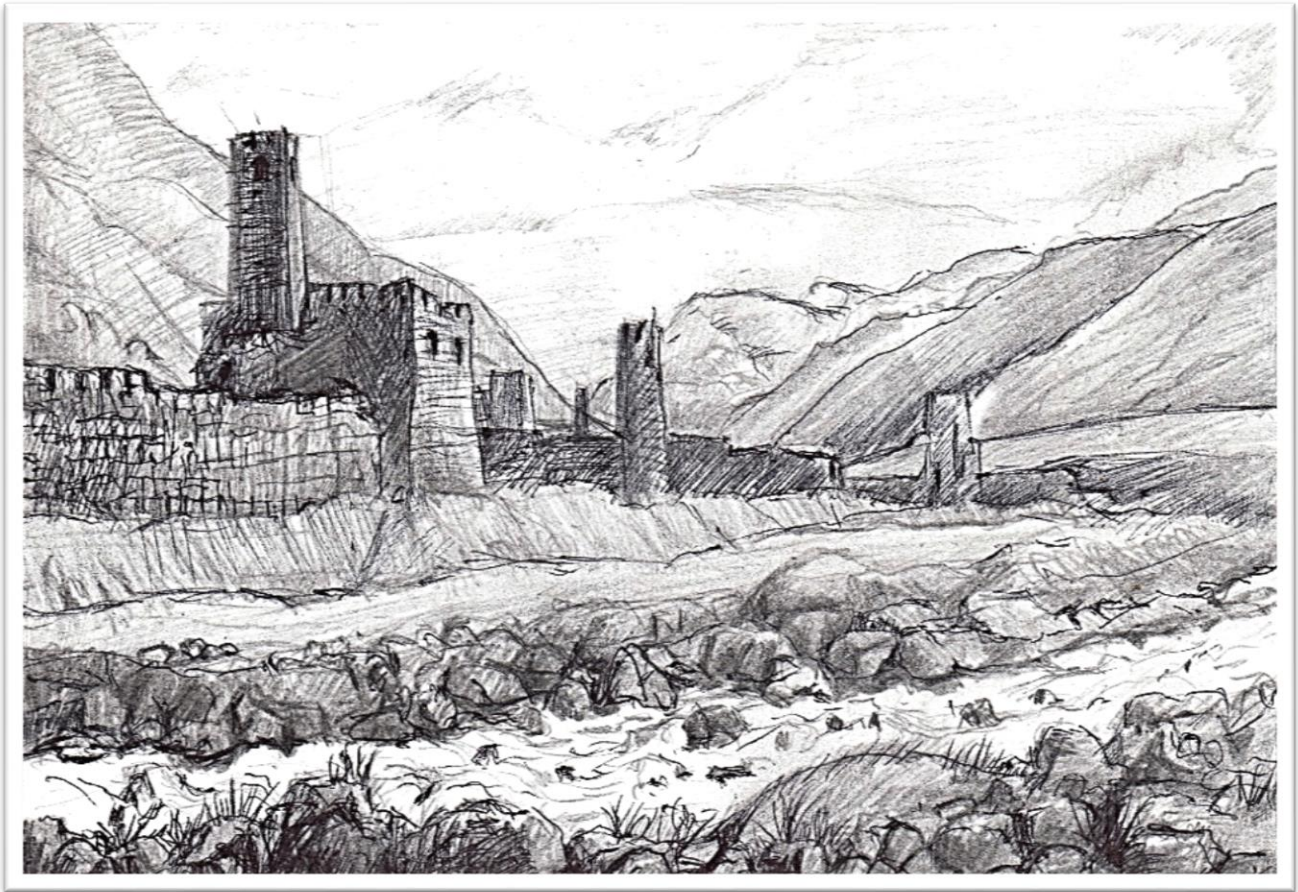
¹⁵ Улуғ Ўрда – Олтин Ўрданинг ўз номи.

¹⁶ Черкас вилояти – Кавказ ўлкаси, ҳозирги Россия Федерациясидаги Қорачай - Черкасия республикаси замини.

яхши жанговар элдир. Жаҳли чиқмасин Черкаси элнинг, гар чиқиб қолса мисли у гармселдир. Демак, фикр англашилди. Эътирозга ўрин йўқ энди! Сиз, гўёки касал бўлганингиз учун, ўз юртингиз ҳавосида сайр этмакни табиблар тавсия этмишдир. Айтурмиз онаси бирлан фарзанди ҳам чорасиз эмишдир, деб. Ўша ерда юрган чоғингизда хабар бериб юборинг Сарой Боту¹⁷га эй воҳ (Худо у кунни нари қилсин) “Ўзбек ўлмиш” деб. Сўнг ўзингиз ёлғиз қайтинг мотамсаро сарпо киймиш бўлиб. Сўнгра “қаъда солтин” шунда қилурмиз... Худо ўзи кечирсин ёлғонимизни...

¹⁷ Сарой Боту – Олтин Ўрданинг биринчи пойтахти.

2. Черкаслар юрти

Қоракўз Бека минг ташаккурлар айтиб Келин Боёлун хузурини тарк этди. Унинг айтганини қилиб, эртаси куниёқ Сарой Боту шаҳри — пойтахтнинг энг номдор табибларини йўқлатди. Ўзининг беморлигини чор-атрофга ошкор этди. Бахшиларга ирим-сирим қилдирди. Сўнгра иложи бўлмагандай, шохдор қайин акаси Тўхтахондан, унинг яқин кишилари орқали ўзининг юқумли касал эканлиги сабаб, ватанида даволаниб қайтиши учун рухсат сўраттирди.

Бу орада Келин Боёлун ҳам тек тургани йўқ, албатта! Кундошини унга ўтказган барча ситам-азоблари учун Худонинг ўзи жазолаганини «мамнуният» ила барчага дoston айлади.

Аммо Қоракўз Бекани юртига вақтинча жўнатиб туриш гоёси Тўхтахонга ёқмади. Мўғуллар ҳам барча туркий қавмлар сингари вафот этган оға-иниларнинг беваларини ўз қарамоғларига олиб, ўзларига хотун, болаларини ўзига фарзанд этадилар. Бу ернинг эли шундай таомил асосида иш кўрур.

Туркда етим кўпаймаслиги керак. Оддий фуқаро шундай қилса, бутун халқнинг отаси Улуғ Ўрданинг ҳукмдори, кимсан Тўхтагон вафот этган инисининг бевасини, бир яшарлик фарзанди билан юртига жўнатиб юборсинми?!

Бироқ Келин Боёлун тушмагур, ўта зийрак эмасмиди?! Хон Тўхтани обдон авради: “Юқумли касал экан бу бедаво Қоракўз! Хонга аёл керак экан-му?! Мана Боёлун бор! Ҳам тагли, ҳам зотли. Хўш, ким экан ўша Қоракўз кундошининг олдида? Хон олса Боёлунни у кимсан Рум қайсарига¹⁸ куёв бўлар. Қиз берган томоннинг доимо тили қисикдур дерлар. Рум подшоҳи нечоғлиқ қайсар келмасин куёвига мот бўлмай. Агар Рум эгса бошин, Элхон юрти ҳам забт бўлур. Кетаверсин ўша Қоракўз отасининг олдида. Черкаснинг ҳавоси зўр, таваккалдир бориға. Кутайлик яна пича, зора соғайиб кетса...

Келин Қоракўз Бекага рухсат бўлди. Қишнинг охири кунлари учқур отлар кўшилган чана уйчада, Қоракўз фарзанди икки оқсоч ва бир энага билан Черкас юрти томон кузатилди. Кейинги ўн икки аравада яна шунча чўри - хизматчилар, келиннинг баъзи кўч-кўронлари, қариндош-уруғига совға-саломлар жой олди. Уларнинг барчасини йўл бўйи Олтин Ўрданинг Элхонийларга қарашли Озарбайжон ҳудудига яқин чегарасидаги Тама Тўхта¹⁹ лашкарига кўшилиши керак бўлган ўн минг отлиқ навқар кўриқлаб кетди. Олтин Ўрда ҳудуди ниҳояти катта бўлгани билан, ҳар туманда кўнолғиси бор. Ҳар кўнолғи-ём²⁰ да совутилган, қорни тўқ отлар Чингизхоннинг «Ясоқ»²¹ ида белгилангандек, хозиру-нозирдир. Баҳорнинг илк кунларидаёқ Одил²² (Волга) дарёсининг музлаган сатҳи узра Қоракўз Бека ва унинг сафардошлари Ҳожи Тархон²³ шаҳрига етиб олдилар. Сўнгра Бештоғ²⁴ томондан қуруқлик сари тобора юксакликка кўтарила бориб, Черкас юртига етиб келдилар. Йўл азоби — гўр азоби дейдилар. Сафар чоғида Қоракўз Бека ҳам, унинг бир ёшли фарзанди ҳам чинакамига бетоб бўлиб қолдилар.

¹⁸ Рум қайсари – Бу ўринда Византия Императори назарда тугилмоқда

¹⁹ Тама Тўхта – Олтин Ўрданинг йирик лашкарбошиларида бири Ботухоннинг укаси Шабоннинг наслидан.

²⁰ Ём – Ҳозирги почта хизмати.

²¹ Ясоқ – Чингизхоннинг қонунлар тўплами

²² Одил дарё – Волга дарёси. Турли манбаларда у Итил, Атил деб аталган.

²³ Ҳожи Тархон – Астрахан шаҳри.

²⁴ Бештоғ – Пятигорск шаҳри

Йўл бўйи табибларнинг диққат марказида бўлиб, титраб келаётган Қоракўз “ўзим ҳам, болам ҳам касал” деб, атрофидагиларни алдагани учун изтиробда эди. Менинг бу ёлғонларим учун Оллоҳ мени жазоламоқда деб ўйларди. Қаердан ҳам бу ғайирликка кўнди экан-а?! Мана энди натижаси! Ўзидан иситма тушса, фарзандига ўтади. Боладан тушса, онага ўтади. Иккаласи ҳам бир ўлиб, бир тирилгандай бўлдилар. Уларнинг бу аҳволларини кўриб-билиб кетаётган бир туман аскар – хизматкорлар орасидаги хоннинг ва Нўғойбекнинг хуфиялари Сарой Ботуга қайтганларида она – бола чиндан ҳам касал эканлигини баён этиб, хожаларининг хавотирларини йўққа чиқардилар. “Бир ёмонликнинг, бир яхшилиги бор” деб, шунга айтсалар керак-да?!

Черкас юрти Қофқоз тоғлари бағридадир. Айнан шу тоғ момоларимиз чўпчакларида айтилиб келинган Қўҳиқофнинг асл ўзгинаси. Тоғ чўққиларининг ортидан фақат булутлар ва осмон кўринади холос. Тоғлар орасидаги қалъа ва бошқа истехкомлар юртни душманлардан ҳимоя қилишга қулай. Черкас юрти Жулот²⁵ улусига қарашлидир. Жулотни яна Зулот ҳам дерлар. Зулот арабчасига “айвон” деган сўзни англатади. Тўғриси ҳам бу юрт қадимдан “Элхот дарвозаси”²⁶ дея аталиб, Шимолий Қўҳи Қофнинг кириш қисмидаги йўлда жойлашганидан, уни “тоғликлар салтанатининг айвони” деб ҳам аташ мумкин. Шошқин Терек²⁷ дарёси бўйидаги бу бир кенгайиб, бир торайиб кетадиган даралар оралиғидаги йўл орқали Озарбайжон, Арманистон ва Гуржистонга, ундан-да нари Элхонлар эгаллаган юрт - Форсга етса бўлур. Черкаслар Юқори Жулот деб атаган манзилдаги кейинчалик Татартўп²⁸ деб номланган шаҳарот мўғул босқинидан илгари ҳам бўлган. Юқори Жулотда бир қанча миллатлар, турли дин вакиллари истиқомат қилишган. Нечукким, Қофқоз азалдан қочқин эл-элатларнинг бошпанаси бўлиб келган. Дарбанди Оҳанининг атрофида бугунга қадар 30 дан ошиқ тиллари ва динлари турли бўлган миллатлар вакиллари истиқомат қиладилар. Хусусан Жулотда ҳам арман

²⁵ Жулот – Олтин Ўрданинг 19 улусидан бири. Черкас вилоятини ўз ичига олган юрт.

²⁶ Элхот дарвозаси – Шимолий Кавказдаги тоғ йўли

²⁷ Терек – Шимолий Кавказдаги дарё номи.

²⁸ Татартўп – Жулот вилоятининг марказ шаҳри.

католикларининг, православ черкаси — осетинларнинг черковлари билан бир қаторда, мусулмонларнинг масжидлари ҳам мавжуд эди. Илгари черкасларнинг ибодатхоналари асосан тошлардан қурилган. Мўғуллардан илгари келиб ўрнашган туркийлар бу юртга ғишт қуйиш муҳандислигини олиб келганлиги боис, XIII-асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб насронийлар ҳам ўз ибодатхоналарини пишиқ ғишт бирла қура бошлаганлар.

Шунингдек бу ўлка азалдан маъданга бой бўлиб, черкаси ҳозирги қорачойлар ва қумиқларнинг қипчоқи-хун аждодлари улардан турли буюм, меҳнат ва уруш қуролиларини моҳирлик билан ясаб келганлар. Муҳаммад Солиҳнинг “Шайбонийнома” асарида қисқа давр оралиғида Мовароуннаҳр, Мўғулистон ва Хуросонни эгаллаган Шайбонийхон бошчилигидаги ўзбекларнинг қурол-яроғлари айнан Черкасда тайёрланганлиги эътироф этилади. Ваҳоланки, Черкасиё Дашти-қипчоқнинг этагида жойлашган юрт. Илгаритдан барча даштликларни қипчоқлар, барча тоғликларни черкаслар деб аталгани ҳақида маълумотлар бор. Аслини олганда-да бу икки эл бирдай. Лекин шундай бўлганда-да бутун Олтин Ўрдада черкасилардек мард ва жасур, устомон моҳир жангчилар жуда кам топиларди. Черкас сўзи “черик” яъни аскар ва “Ас” деб номланган Қўҳи Қофнинг моҳир жангарилиги билан ном чиқарган халқнинг умумлашган атамаси бўлиши ҳам мумкин. Бу юрт Ботухон лашкарига осонликча таслим бўлмагани аниқ. Ваҳоланки Черкаслар юрти ва яна бошқа манбаларда Аслар вилоятини Ботухоннинг баҳодирлиги билан шуҳрат қозонган Шайбон исмли иниси қўлга киритган. Кейинчалик Жулот Берка Ўғлон улусига ўтди. Берка Ўғлон²⁹ пайтида Қофқознинг ушбу шимолий қисмида ислом янада ривожланди. Элхот дарвозаси йўлидан Ботунинг қаророгоҳига ва янада ичкарига, мўғулларнинг марказлашган давлати пойтахти Қорақўрумга кетаётган мусулмон мамлакатларининг элчилари биринчи галда Берка Ўғлон қароргоҳида қўноқ бўлардилар. Шу вайдан ҳам мусулмон

²⁹ Беркахон – Олтин Ўрданинг биринчи мусулмон ҳукмдори (1257—1266 йиллар). Берка Ўғлон – Чингизхон ўғли Жўжининг ва Ҳоразмшоҳ Алауддин Муҳаммаднинг қизи Хонсултоннинг фарзанди бўлган.

бўлмаган чингизийларнинг эътирозлари сабаб, Боту Жулотни ўз улуси ҳудудига қўшиб олган. Берка Ўғлон вафотидан кейин балки, эроний элхонлар³⁰ кутқуси билан Жулотда кўзғолон кўтарилган бўлса керак. Чунки мелодий 1277-1278 йилларда Мангу Темурхон бундаги қайсар тоғлик черкаси осетин ва асларни (яна уларни яслар деб атайдилар) мағлуб этган. Жулот улусидан ҳам, унинг тўрт элидан бири бўлмиш қўнғирот³¹ларидан қиз олиш чингизийлар учун фойдадан ҳоли бўлмаган албатта. Инчунун, Мангу Темур Тўғрол Ўғлонни Жулотнинг қарочу бек³²ларидан бирининг қизига уйлантирган бўлса не ажаб. Магарам Черкас юрти нафақат Мангу Темур даврида балким кейинчалик ҳам ўзининг стратегик аҳамиятини йўқотмагани сабаб, 1561 йилда рус подшоси Иван Грозний³³ ҳам Қабарда князи Темрукнинг қизи Кучинойга уйланган...

Энди бу ажиб, гўзал юрт Қофқоз деб аталган жаҳон айвонида, қонлари қайноқ, бир-бирларидан тиллари, динлари мутлақ бошқа юздан зиёд эл-элат, муросою - мадора ила чиқишиб, яшаб келгани ажабланарли ҳол! Шу гўзал диёрда энди, ғоят чиройли ва мард инсонлар орасинда тақдир тақазоси ила бизнинг қаҳрамонимиз шаҳзода Ўзбек ҳам яширин тарзда ўсиб-улғаймоғи керак бўлади...

Қоракўз Беканинг Жулотга қайтиб келганини эшитган туғишган ака-ука ва қариндош уруғлари тоғликлар одатига кўра, аввалига хуноблари ошди. Бироқ воқеанинг моҳиятини тушунгандан кейин эса, бу чоранинг тўғри эканини тан олдилар. Қоракўз Беканинг оға-инилари хонзода жиянлари Ўзбекнинг умрини сақлаб қолишга улуғ хисса қўшган Келин Боёлундан беҳад мамнун бўлдилар. Қоракўз бека Жулотга етиб келгандан сўнг икки кун ўтмай, унинг инилари жиянчаси бўлмиш бир ёшли

³⁰ Эроний Элхонлар – Форс заминини босиб олиб бошқарган Ҳулағухоннинг авлодлари

³¹ Қўнғирот – туркий уруғлардан бири.

³² Қорочу бек – қаровчи бек ёки қорача бек. Олтин Ўрда улусларининг тўрт эли устидан назорат қилган тўрт бекнинг унвони. Қорачабекни яна вазир деб ҳам юритишган. Қарочу беклар атамаси билан боғлиқ кейинчалик “қаровчилар” (халқ тилида эса “қорачалар”) номи билан Хон саройи таъминоти ва ҳавфсизлигига маъсул бўлган, барча туркий қавмлардан прапорционал тарзда ташкил топган маҳсул ижтимоий тоифа вужудга келган

³³ Иван Грозний – Рус подшоси (1547 — 1584йй). Унинг онаси Елена Глинская Олтин Ўрда бекларбеги Мамайнинг чевараси бўлган. Мамайбек қиёт уруғидан бўлгани учун унинг ўғли княз Мансур Киятович Глинский номи билан Буюк Литва подшоси хизматига ёлланган.

Ўзбек Ўғлоннинг чиройли кийимларини балодан ҳазар деб мозорга олиб бориб кўмдилар. Кийим кўмилган жойга тош қўйиб, унга: “Ўзбек бин Тўғрол ўғлон, бин Мангу Темурхон, бин Ботухон, бин Жўжихон, бин Чингизхон” деб араб имлосида ёзув қолдирдилар. Сўнгра улар Қоракўз Бека бирла жиянчаларини кўнғиротнинг қарочу бегига тегишли бўлган Буюк Ясси ва Черкас тоғлари остидаги Терак ва Севинч дарёлари қўшилган гўзал манзарали, ов учун ёввойи ҳайвонлари ва парандалари мўл бўлган ўрмонларидаги туроғларига олиб кетдилар.

Кейинчалик эса бу гўзал масканлар Ўзбекхон учун узлуксиз равишда қишки қароргоҳ воситасини ўтаб келган. Бу жойларда у бир неча бор ов баҳона Элхон томон юриш қилишга шай бўлган 200-300 минглик лашкарларининг ҳарбий тайёргарлигини текшириб турган.

Бироқ бу воқеаларга яна камида 15 – 20 йил бор. Шунинг учун бу гапларни биров бўлса-да, шу фаслда тўхтатиб, Ўзбек Ўғлонни жигарларига ишониб топширсак-да, сиз азиз нуктадон ўқувчиларимиз ила Олтин Ўрда тарихининг асосий эпизодларидан бири, айти шу йиллари содир бўлаётган Қрим ярим ороли томондаги воқеаларни кузатгани ошиқсак...

3. Нўғойбек

Модомики, Олтин Ўрда осмонида ёш шаҳзода Ўзбекнинг юлдузи юксакликка кўтарилар экан, тақдир тақазоси ила унга ўз ўрнини топширишга мажбур бўлгандай, бошқа бир юлдуз фалакнинг баланд гардишидан узилиб, пастликка шунғий бошлаган эди. Бу юлдуз илгари шундай баланд ва шундайин ёруғ эдики, Олтин Ўрда осмонида унинг ўрни мангу эгалланмай қолиб кетди. Бу ботишга ҳозирланган ёрқин юлдуз Чингизхоннинг хонликка даъвогарлик қилишга ҳақсиз авлод табақасидан бўлган Бекларбеги Нўғой эди. Ҳарб илмида ҳам, сиёсатда ҳам, муғомбирлигу-акобирликда Чингизхонга тенг келадигани ҳам аслида шу эди. Бироқ, насли бўйича Чингизнинг тўнғич болаларининг ворисларига тенг эмасди. Агар Нўғойбекнинг шу камчилиги бўлмаса эди, унинг ҳарбий даҳолиги эвазига Оврўпанинг қолган мамлакатлари ҳам унга бош эгган бўлармиди?! Магарам тақдири азал Оллоҳнинг

измида экан, Унинг хоҳишидан ўзганики бўлмас. Нўғой каби не-не ҳукмдорларнинг кўлини баланд қилган-да Худо, туширган-да Худо! Нўғойбекни Карамни кенг Эгам ер юзида нуфузини оширди, давлат берди. Шону-шавкатли қилди. Барча подшоҳларга берадиган улушини аямади, бироқ, Нўғойбек ҳаддидан ошган кўринади?! У ўзига берилмаган бошқа подшоҳлар улушига кўз олайтира бошлади. Ҳатто уларнинг ҳаётларига зомин бўлди. Унинг қилмишларини туркий таъбир билан айтадиган бўлсак, бировга чоҳ қазиб қўйди...

Туркларнинг дақуқ³⁴ йили. Ҳижрий сана ила 699 йил. Қрим осмони узра қора булутлар гала-гала бўлиб сузиб ўтмоқда... Қора булутлар шу қадар кўпайдики, худди кучли сел келиб, борликни оқизиб кетгудек эди. Довулдайн шамол улкан қора булутларни Қоғонлик³⁵ томонга хайдаб кетмоқда.

Изғирин кузак. Шудринг маржонлари ила безанган ўт-ўланлар саҳарги совуқ шамолда ожизона тебранаётирлар.

Тон³⁶ дарёси яқинидаги даштлик узра ҳарбий қароргоҳ жойлаша бошлади. Чақмоқдан кейинги оқ кўзиқориндай кўм-кўк яйловда кийгизли кўтарма уйларнинг сони тобора ошиб борди. Ҳар ерда жангчиларнинг бақир-чақириғи, қуролларнинг шарақ-шуруғи. Кўчма уйларни ташиб келаётган туяларнинг бўғиқ, ваҳимали бўқириклари. Ёрдамчи аравалардаги аёллар ва болаларнинг қийқириклари, отларнинг кишнашларига қўшилиб, қулоқларни қоматга келтирадилар. Барча юмуш билан банд. Кимдир қапа тикади, кимдир чодир. Биров қозик қоқаётган. Юз чоғли киши таом тайёрлаш билан овора...

Ҳарбий қароргоҳнинг қоқ ўртасида саккиз қанотли кенг ва баланд чодир уй ястаниб турибди. Чодир ёнида эса баланд шамшод оғочи – темир дарахтдан ясалган мўғулча русумли туғ тул қолиб дод солган хотиннинг сочилган сочларидай ёлларини шамолнинг ихтиёрига тамом топширган.. .

³⁴ Дақуқ – Товуқ йили

³⁵ Қоғонлик – Қрим ярим оролидаги музофат. Бу ерда Нўғойбек билан Тўхтагон лашкарлари жанг қилган

³⁶ Тон – Дон дарёсининг илгариги номи

Ўх –хў! Бу туғни танимаганлар бу атрофда бор эканми?! Йў-ўк, албатта йўк! Бу туғ бирла олтинўрдалиқлар Эрон Элхонийлари сари, Рум қайсари сари, Булғория, Венгрия, Сербия, Польша сари не-не қирғинбарот жангоҳларда бўлдилар. Бу туғ Олтин Ўрданинг музаффар юришлари нишонидир! Бу туғ давлатнинг асоси ва унинг ифтихори бўлган! Бу туғ мўғуллар лашкарининг арслони – бекларбеги Нўғойбекнинг музаффар туғидир!

Шамол эсмоқда – кучли шамол бу! Унинг кучидан чодирлар денгиз довулида қолган кеманинг елканларидай ваҳимали шалдирайди. Чодир кичикроқ бўлса, кучсизроқ шамолнинг қаршилигига учрайди. Лекин бу чодир кичик эмас. Зотан бу чодир ҳайбатига яраша кучли елга дош бериши керак. “Ув” тортган шамол унинг бурчларидаги қозикларга бойланган арқонларини-да зўриқтирмоқда..

Айниқса, таом пиширишга уринган ошпазларга қийин бўлди. Катта қазонлари остига ёқилган олов шамол таъсирида атрофга тўзиб, ўчиб қоларди. Таом тайёр бўлгунга қадар чанг-тўзон кириб, кўзлари қизарган гўлаҳларнинг она сути оғзига келди. Ваҳолангки, тушда ҳам, кечда ҳам шамол тинмади.

Ичкаридан азон айтаётган муаззиннинг овози эшитилди. Шом вақти бу. Қорайиб бораётган уфқ томондан елиб келаётган суворий кўринди. Ҳарбий қароргоҳдагилар ҳушёр тортдилар. Қўллари билан кўзларини кум сочаётган шамолдан пана қилиб, чавандоз томонга термулдилар. У ким бўлди экан? Ёғий айғоқчисиму, ё Бекларбегининг хабарчисими?

Суворий чошиб келар экан, унга пешвоз чиққанларга қараб, хирқироқ овозда қийқирди: “... Йўл, йўл беринг. Йў-ўл”. Ҳамма ёғи шалаббо, лой бўлган, ҳарбий чавандоз қароргоҳнинг пойтуғи ёнида яёвланди. Катта чодир остонасидаги баҳайбат соқчи уни таниб, ичкарига киритди. Бугунги кунга қадар узоқдан келган суворийларнинг бу ўнидан бири эди.

Ичкарига кирган ҳарбийнинг димоғига ачиққина ҳид урилди.

-Исириқ тутатишибди, бирор - бир касал бормикан? — деган хаёл келди унинг шуурига.

Чодир ичи кенг бўлиб, у саккиз устун асосида турар эди. Эшикдан киришда ўнг тараф қиблагоҳ бўлиб, беш кишидан

ташқил топган жамоат шом номозининг кейинги икки ракатли суннати адо этмоқда эдилар. Олдинги сафда икки киши, чапда имом, ўнгда эса мўғулчасига башанг кийинган киши, орқада уч ҳарбий - бири рукуда, бири саждада, бири қиём ҳолатинда ибодатдадирлар.

Намоздан кейин саною саловотлар ўқилди. Сўнгра мусулмон аҳли учун Аллоҳ Субуҳано ва Таолодан динсиз, куфр ва залолатга юз тутган бутпараст ламалар, лаънатланган бахшилар ҳомийси Тўхтаҳон устидан зафар тилаб дуо қилинди. Ёлғиз Яратганга илтижолардан кейин имом билан икки ҳарбий чодирни тарк этди. Бир ҳарбий ўрнидан туриб, чодир эшигининг чап томонидаги ўчоққа ўтин солди. Оташкуракда чўғ олиб, исирик солинган мис идишга ташлади-да, қопқоғини ёпди. Исирикнинг аччиққина ва шу билан бирга шифобахш ҳидли тутуни кўкимтир тусда ажиб турфа расмли рақсларга тушиб, чодирни тутди. Қиблага юзланган кишининг соқолида оқидан кўра қораси кўпроқ эди. У яна бир неча муддатким, пичирлаб дуолар шодаси ила Яратган Эгамга илтижолар қилиб ўтирди. Сўнгра жойнамоздан туриб, эшик қаршисидаги қизил ёғочдан нақш ўйилиб безатилган, устидан йўлбарс териси тўшалган тахт курсига жойлашди. Баҳайбат чодирнинг марказий туйнугидаги занжирларга осилган кумуш қандилдан таралаётган ёруғлик энди унинг юзини бемалол ёритди. Остонадан ҳатлаган чопар ўша ерга тиз чўқди. Унинг қаршисида, бир кам 70 ёшдаги, қорачадан келган қотма, ниҳояти синчков назарли, сузук кўз, қоп-қора чимирик, қалин ва узун қошли саркарда суппанинг ўнг томонидаги лўла болишга суянган ҳолда тош қотганди. Исирикни обдон тутатган жангчи чопарга “гапир” деб имлагандагина чопар тил бирла жонланди.

-Улуғ шаҳзодам, топшуруғингиз адо этилди! Камина камтарин қулингиз рус диёриндан Сиз Олий Ҳазратга кнёзлар Искандар ўғли Дмитри³⁷ ва Галицкилик Даниил³⁸ ўғилларининг ворисларидан нома келтирдим. – Чопар ушбу сўзлар ила лой

³⁷ Дмитрий Александрович Переяславский (1250—1294йй) Александр Невскийнинг ўғли. Новгород ва Переяславл-Залесский князи, Владимирнинг Буюк князи.

³⁸ Даниил Романович (1201 — 1264ййллари яшаган) Галицк князи

сачраган кийимининг ички қатидаги хат сақланган қиндан номани олиб, ёнидаги ҳарбийга узатди.

Хатни олган ҳарбий уни «ўқийму» деб сўроқ наздида шахзода саркардага юзланди. У бош ирғади.

Хос ҳарбий номани ўқий бошлади:

-“Улуғ хон Нўғой Буқага Тангридан сиҳату саломатлик сўраган ҳолда маълум қиламиз: Бизким Голицк князи Даниил ҳамда Переяслав князи Александрларнинг ворислари мухтарам оталаримиз каби, ҳамиша сени Улуғ Ўрданинг ягона подшоси эканингни тан олиб келганмиз. Ва бундан буён ҳам Сен Олий Ҳазратнинг измингдамиз. Хоссатан, ишонтириб айтамиким, бизлар Сен тайин этган муддат ва манзилда қўшин-дружиналаримизни ихтёрингга топширгаймиз. Қаршингда бош уриб таъзим қилгувчи князларинг Даниил ва Александр ўғиллари”,- ҳамда аларнинг имзолари”.

Мактуб мазмунидан огоҳ бўлган шахзода саркарда чопарни намози хуфтонгача ўсмоқлаб, кўнгли таскин топқунгача сўроққа тутиб бўлгандан кейингина, чиқиб дам олишига рухсат берди.

Хуфтон ҳамда витир намозлари, саловатлар ва узундан-узун дуолар ҳам ўқиб битилди. Лекин саркарда жойнамоздан турмади. У яқин кунлар ичида бўладиган ҳал қилувчи жанг борасида Яратган ёлғиз Оллоҳга илтижо қиларди. Бу тун ҳам у мижжа қокмади, ҳисоб. Ваҳоланки, у тунлари тўлиқ ухламай қўйганига анча бўлган. Балки бу қарилик аломатидир? Балким, унинг умр шамчироғи ҳам поёнига еткандир?! Ҳар не бўлғонда ҳам, унинг қалбида иймон бордир. У ўлимдан кўрқмайдир. Магарам, шундоқ эркан, унинг кўз олдидан умр дафтариининг саҳифалари бирма-бир вароқланди: болалиги, ўсмирлик чоғи, йигитлик сурури, жанггоҳлар, жанггоҳлар, жанггоҳлар... Во, ажаб унинг бутун умри - бу қон майдонларда ўтиб кетибди-я!?

Мана у ҳижрий 663 туркнинг ит йилинда Миср мамлукларининг султони Бейбарс³⁹нинг илтимосига кўра, Улуғ Ўрдада муққаддас Ислом динини биринчи бор, подшолик илки ила кўтарган Берка ибн Жўчихоннинг қарори билан Византияга ҳужум уюштирди. Ўша пайтда Византия Императори Михаил

³⁹ Султон Бейбарс- Миср мамлуклари ҳукмдори (1225 -1277 йилларда яшаган). Туғилган юрти Дашти –Қипчоқдан кулликка сотилган.

VIII Палеолог⁴⁰ тахт тўнтаришини уюштирган укасидан қочиб, сиёсий бошпана сўраган салжуқий султон Иззатиддин⁴¹ни банди қилганди. Уни озод қилиш учун бошланган маҳоробада Нўғойбек Византияни тиз чўқтирди ва сонсиз ўлжалар билан бирга салжуқ султони ҳамда унинг ўн мингга яқин асирдаги аскарларини ҳам бандиликдан озод қилиб, Улуғ Ўрдага олиб келди.

Мана, у ҳижрий 664 ва тўнғиз йилинда Элхонийлар билан илк бор Озарбайжон учун курашди. Ширвон⁴²нинг Дарбанди Оҳанидан⁴³ ўтиб, шаҳзода Башмут⁴⁴ етаклаган Хулагу⁴⁵нинг сонсиз лашкарининг дамини кесди. Жанг айниқса Кура дарёси⁴⁶ ёнида бениҳоя қонли бўлганди. Душман томондан Тўғачар нўён⁴⁷нинг отаси Қайир Буқа ҳалок бўлди. Нўғойбекнинг ўзи эса бошидан яраланди. Лашкарбошининг вақтинча жангни бошқаришга имкони бўлмагач, қўшин орасида парокандалик бошланди. Нўғойбекнинг лашкари Ширвонга чекинди. Бу шум хабарни ҳукмдор Берка Ўғлон уққан заҳоти 300 минглик отлик лашкар билан Кура дарёсига етиб келди. Рақиб томондан Элхон юртининг ҳоқони Абақохон тахминан шу миқдордаги лашкар билан дарёдан ўтиб, Берка аскарларига ташланди. Бироқ, элхоний подшоҳ тез орада Дашти-Қипчоқ⁴⁸ лашкарига кучи етмаслигига кўзи етди. У ортига қайтиб, Кура дарёси устидаги кўприкдан қайта ўз соҳили томон ўтиб олди. Орқасидан келаётган Берка Ўғлон лашкарининг таъқибидан қутилиш учун, кўприкни буздирди. Лашкарлар икки соҳилда туриб олиб, бир-бирларини камонлардан ўққа тутдилар. Шу аснода ўн тўрт кун лашкарлар икки соҳил бўйида турдилар. Сўнгра, Берка Ўғлон Курадан ўтадиган бошқа кўприкка етиш учун Тифлис томонга йўл олди. Афсуски, Ислом динининг пешвоси Берка Ўғлон йўлда Оллоҳга омонат бўлган жонини топширди. Шундай катта

⁴⁰ Михаил VIII Палеолог- (1225 -1282 йиллари яш.) 1261 йилдан бошлаб Византия императори

⁴¹ Салжуқий Султон Иззатиддин Кайковус – Кония султони (1235 -1280йй)

⁴² Ширвон - Озарбайжоннинг вилояти

⁴³ Дарбанд темир дарвозаси

⁴⁴ Шаҳзода Башмут- Хулағунинг вориси

⁴⁵ Хулағухон – Чингизхоннинг набираси, Форс ҳукмдори

⁴⁶ Кура дарёси- Озарбайжондаги дарё

⁴⁷ Тўғачар нўён- Хулағунинг саркардаси

⁴⁸ Дашти Қипчоқ – Днепр дарёсидан Иртиш дарёсигача бўлган сарҳадлар

йўқотиш таъсирида Улуғ Ўрда лашкари илгариги манзилларига қайтиб кетишга мажбур бўлди.

Мана, тарихи ҳижрий 670, туркларнинг илон йилида Улуғ Ўрданинг янги мустақил хони музаффар қадамли Мангу Темурнинг изми ила Нўғойбек Византия сари яна от солди.

Мана, 672 ҳижрий, туркнинг қўй йилида Нўғойбек булғорларнинг додини берди.

Келаси туркнинг бичи⁴⁹ йилинда унинг харакати билан Смоленск ҳам Олтин Ўрда таркибига кирди.

Келаси доқуқ йилинда ўрис князлари бирла Литвага юриш қилди.

Андин кейин ит йилинда Нўғойбек галич князлари билан қайта Литвани чопти.

Андин кейин ҳижрий 678 да, улар бирлан яна Булғория ва Польшани босди.

Тарихи ҳижрий 680 да, Азроил – ажал Улуғ Ўрданинг хони Мангу Темурнинг ҳам умр жавҳарини тортиб олди. Чунончи, ўшанда туркнинг борс йили эди.

Сўнг чингизий ўғлонлар курултойинда Тўда Мангу Улуғ Ўрдага хон этиб тайинланди.

Андин кейинги товушқон йилинда Нўғойнинг яна омади чопди. Янги тажрибасиз ёш хон даврида Улуғ Ўрдада унинг айтгани- айтган, дегани- дегандай бўлди. Нўғойбекнинг измига яна Твер, Переслав, Москоп кирди.

Кейинги йили туркда луй⁵⁰ йили бўлди. Нўғойбекнинг хоҳиши ила Русияга Дмитрий Буюк князликка ўтирди.

⁴⁹ Бичи - Маймун

⁵⁰ Луй – Балик

Кейинги йил гарчи туркда илон бўлса-да, мўмин учун жуда қут келди. Тўда Мангу иймонга кириб, шоҳона либосини дарвешлик жандасига алишди. Сўфийликка муккадан кетди. Бу фоний дунё ишларини ўз ҳолига ташлаб, уни тириклайин тарк этди. Ўлмаётуриб, Оллоҳ учун ўлволди. Нўғой эса бундан усталик билан фойдаланиб, Ўрдани ўзлаштириб олди. Қайсики юртдан элчилар келса, Улуғ Ўрда номидан Нўғой, хон сингари иш кўрар эди. Ахир у, нима ҳам қилсин эди? Гар юртнинг подшоси тарки дунё қилиб, бошига дарвеший кулоҳ кийиб, қовоқдан кашкул кўтариб юрса..

Кейинги ҳижрий 685, туркнинг қўй йилинда Нўғойбекнинг кўмаги билан Улуғ Ўрда тахтига хон этиб Тўла Буқа ўлтирди.

686 ҳижрий туркнинг юнд⁵¹ йилинда Нўғойбек Ғалич ва Луцк кинёзлариман яна Польшага юриш қилди.

Бироқ, тарихи ҳижрия 689да Тўла Буқа кўрнамаклик ила Нўғойбек юзига оёқ қўйди. Ваҳоланки, Буқа Тўла бўлса-да, югурғони самонхонагача бўлди. Икки йил ўтар-ўтмас туркнинг ут⁵² йилинда Нўғойбекнинг гиж-гижлови билан Тўла Буқани Мангу Темурнинг ўғли Тўхта асфалософинга жўнатди.

Кофур подшоҳларни кофур подшоҳлар ила даф қилмоқ Нўғойбекка ниҳоятда ҳузур бахшида этарди...

Хаёл калавасининг ипини, фикр игнаси соқасидан ўтказиб олган донишманд каби, саркарданинг тунд юзида илк табассум пайдо бўлди. Игнагли оғир назар кўзлари янада сузилди. Пешонасидаги ажинлар бироз юмшади. Бўлиб ўтган ғалаба нашидасини қайта сураётган эди у гўё...

Бироқ бир йил ўтмаёқ, Тўхтагон куфр ботқоғига ботди. Атрофига ҳар-хил шамон, роҳиб-ламаларни, турли башоратчи лўттибоз бахшиларни йиғиб олди.

⁵¹ Юнд -От

⁵² Ут - Сигир

693 ҳижрий йилда Нўғойбек Улуғ Ўрданинг чингизийлардан бўлган зурриёдлардан тозалай бошлади. Энг қизиғи шуки, бу ишларнинг барчасини Тўхтастоннинг қўли билан амалга оширди. Шундоқ ҳам лакма бўладими бу Тўхта деганлари, “хой тўхта” дегунларига қадар, Улуғ Ўрда тахтини ўғли Элбосар учун қизганиб, бошқа ўғлонларни бирма-бир рихлатга равона айласая! Бу борада у ўзининг туғишган иниси Тўғролни ҳам аяб ўтирмади. Бечора бахти қаро Тўғрол ўғлон Тўла Буқохоннинг яқин аъёнларидан эди. Унинг бир яшар фарзанди Ўзбекнинг ҳам санокли кунлари қолган. Унинг ҳам яқинда шўри куриши аниқ.

697 ҳижрий йилда Оллоҳнинг инояти ила генуэзия⁵³ликлар устидан ғалаба қилди. Улардан Қрим музофотида жойлашган Каффа⁵⁴ шаҳрини тортиб олиб, набирасини унинг ҳокимлигига тайинлади. Лекин кўп вақт ўтмаёқ, Каффада манфур душманлар исён оловини ёқиб, унинг суюкли набирасини қатл этдилар. Бу фожеа унга жуда қаттиқ таъсир этди.

Бекларбегининг қўллари титраб, бебош хаёллар чулғаб олган оғир калласини чангаллади: - Нақадар разолат, не фалокат бу..?!

Саркарданинг юзи қайта тундлашди. Кўзлари ғазабдан хунайиб кетди. Чаккасидан қон томирлари бўртиб чиқди. Қон уриши тезлашди. Юрак зўриқди. Шамоллаб қолганининг аломати бўлса керак, аъзои-баданини кучли қалтироқ босди. Лекин шунда-да «Их» деб ун чиқармади у. Эшик остида ўлтириб қолиб, уйқуга кетган ясовул қондошига-да сездирмади. Дардини қайта ичига ютди...

Ишона олмасди, бирор кимсага.

Хоҳ яқин турсин, хоҳ йироғига.

Юради сир бермай, қолгунча сўлиб.

Ичида ит ўлиб, ташида кулиб.

Ахир дўстдан кўра, душмани бисёр.

⁵³ Италия давлати ва Франция оралиғида 18 асргача яшаган давлат

⁵⁴ Қримдаги ҳозирги Феодосия шаҳрининг қадимий номи

Ўз эви қолиб, ёт - рақиби хушёр.

Шунинг чун тутса-да, азобли безгак.
Илож йўқ, сукут-ла чидаши керак.

Хабар топса дарддан, гарчи дўстлари,
Уларнинг ҳам бордир, баъзи кўстлари.

Кўстлар бор — таши оқ, ичлари қора,
Ҳар бир тортган, унинг “оҳи” ошқора.

Ғаним учун қувват, ҳам берар далда,
Бусиз ҳам ёғий кўп, душмани зўрда!

Ахир, ўзи ким бир бек, туманлар боши.
Ёғийсичи — хонмиш зўр илонлар боши.

Қисматнинг бу аччиқ ҳазилин қара.
Бир томон бут бўлса, қолгани чала.

Оқилни менсимас, топса ҳам зарар,
Хом сут ичган банда - зотига қарар.

Тож кийдирурлар, қуллуқ қилурлар.
Тентакка қўшилиб овсар бўлурлар.

Шундай бўлиб келган, азалдан — аззал.
Қисматни ўзгартирмак, меҳнат бесамар.

Такдир кимга олтин, кимга тош берган,
Кимга шуҳрат, кимга фақат тож берган.

Оллоҳга шукурлар бўлсин беадад,
Фақат Ўзидандир ғалаба-мадад!

Гар берса-да хонларига тожу- тахт,
Амирига бермиш шону-шавкат, бахт .

Йўқ! Ким-ким, лекин Нўғойбек ўз касалини ошкор қиладиганлардан эмас. Бемор бўлса, гўё соғдай юради. Бироқ бир кун олдин соппа-соғ эди-ю, ўзини касалга солди. Тўшакларни қалин солдириб остига, кўрпаларга ўраниб олди. Сўнг гўёки безгак тутгандай қалтираб, Тўхтагон элчисини чодирига йўқлатди. “Аҳволим танг, бетобман” дея элчини ҳам гўллади гўё. Бироқ элчи изига қайтиши билан Нўғойбек тура солиб юмшоқ ўриндан, ўғилларин қаршисига чорлатди ва айтди: “Ўз лашкарингиз ила фалон манзилга, фалон томондан бориб, Тўхта лашкари туражак жойнинг ортига яширининглар. Маълум пайтда сур чалурмиз, ҳужумга ўтмоқ учун...

Катта лашкарни айтган манзилга тезлаб жўнатди Нўғойбек. Мунингдек тадбирдан бор албатта мақсад:

Бемадор ҳолида мадорлиман дер.
Мажолим йўқ дея ғаним бошин ер
Ёлғончилик яхшимас, бироқ,
Алдамчилик қилганку Широқ⁵⁵?!
Ҳийла бирла топганда имкон,
Кир⁵⁶ лашкарин қилганди пайҳон.

Ташқарида шамол ҳали-ҳануз тинганича йўқ. Борлуқ қоронғуликка ботган. Осмон гумбазида йилт этган жилва йўқ, тамом хирадир. Гарчи ҳарбий қароргоҳ жойлашган замин дарахтлардан холис бўлса-да, шамолнинг ваҳимаси жуда етарлик. Ҳар нафас қайсар елвизаклар, кийгиз уйлар ёпғучларин кўтариб – туширар эди. Туннинг ташвишини яна орттириб, афти ҳам балки товушидай хунук, кўрқинчли сайрарлар тап - тақир даштнинг қушлари. Хосиятсиз тундан яна бир нишона...

Саркарданинг эти увишиб, кундуз терилик тўнига эҳтиёж сизди. Бориб олди уни илинган жойдан. Кийди бироз жони ором олгандай, титроқлари бироз босилди. Сўнг шамширин қўлга олди у. Ташқарига чикди, аста-аста қадамлар босиб. Чодир

⁵⁵ Қадимий туркий массагет халқи қаҳрамони . Эроний лашкарларни чўлда адаштириб йўқ қилади

⁵⁶ Кир- қадимий Эроннинг подшоҳи

олдида кабтаул⁵⁷-соқчилар сергак туришар, маҳкам ушлашиб, найзаю – қилич ва қалқонларини. Уни кўришлари билан кабтауллар бош эгиб, таъзим қилдилар дарров. Саркарда дуруст дегандай, аскарларга тақдим этди, сўзсиз мийиғида розилик ифодасини. Тун ярмида айланиб чиқди, қароргоҳнинг ҳар бир қоровуллар манзилларин лабзи-ўронлари⁵⁸ ила атаб, ажратиб.

Оҳ, хайрият! – деди яна Нўғой ичида. — Худога шукур. Аскарлари бари жойида. Жойидадир қатъий интизом... Лекин! Нечук кўнгил аввалгидай ғаш. Бойсини излаб жавоб ирмоғига яқин боради. Топди! Боёлун! Ўшадир - ўша барча кирдикорлар маликачаси. У билан зимдан, беайёв курашган, тинка қуритган. У ўша Нўғойнинг душмани бўлган юнонларнинг хунин олгувчи. Энди Тўхтагонга хотинлик қилиб, унинг қиличин мудом Нўғойбекка қарши қайровчи. Илгарилари Тўхта анқовроқ эди. Иши йўқ эди, салтанат билан. Уйланди-ю хон бу Кўккўз Бека⁵⁹га, батамом ўзгариб олди. Ўз ҳаққини таниди гўё?! Мустақил бўлишга интилиб қолди. Бу қандай разолат ахир? Қани адолат? Хўш, ким эди ўша Боёлун, Тўхта ҳокимиятга келмасдан бурун?! Тайёрга айёрлар топилар кўплаб. Унутдими шуни, бир зумга Нўғой?! Мана энди тожли кўғирчоқ қурол бўлди рақиб илкида. Энг алам қилар жойи шуки, уни сотиб кетмиш яна, унинг қўл остидаги яқин беклари Мурод - Тама Тўхта⁶⁰! Эҳ, қандайин абжир саркарда. Яқин туриб у билан елкама-елка, неча бор қилганди юриш элхоний ёвлар устига. Қандай нобакорлик бўлди бу?! Йўқ бу Муродмас - таъмагир Тўхта бир нима бўлиша олмагандай қочди Тўхтагон томон, ўзидай шайбоний Маджари билан...

Энди гап тамом Тўхта билан яна уруш қилади. Тон бўйида унинг лашкарин енгиб, мажоғини чиқаргани каби, бу сафар ҳам уни маҳф қилгай. Унинг шўрлик бошини узиб, тожу тахтдан маҳрум айлайди. Энди гар чингизийдан қолмаса хон бўлгудай зот, жуда ҳам соз. Айни муддао! Энди тахтга ўлтиради шахсан камина — Хон Нўғой.

⁵⁷ Мўғул хонлари тан соқчилари. Чингизхоннинг шахсий кабтавуллари генерал унвонига эга эдилар.

⁵⁸ Лабз-ўрон – Сирли сўз (пароль)

⁵⁹ Боёлун – Марияга нисбат берилмоқда

⁶⁰ Тама Тўхта – йирик лашкарбоши Шабон наслидан

Ҳа, ҳа, шундоқ бўлур ва айни чоқда — чор-атрофдан унга куллуқ қилиб, нўёнлар келмоқдалар. Келдилар Тўхтани ҳам сотиб, қанча номдор – нишонли туманбошилар Мунжик ўғли Тоз, Каджон ўғли Тунгуслар⁶¹. Бўк, Днестр асов дарёлари атрофларида бор унинг яна қипчоқи, ватандошлари. Яна Қрим ҳукмдори Уран Темур ўғли Ошук, Тангут улус бошлиғи Субектой⁶²... Бор яна манғитлардай қондошлари ҳам. Ўрис эвида ҳам, Твер-мверларида бор. Бор Маскоп⁶³ ва Переславликлари. Булғор подшоси Тертери⁶⁴ ...Ҳаммаси чанқоқ чингизийларнинг олий қонига. Ўтиб кетган бу зулмлар аларнинг жону-жонига. Душман кучли, лек Нўғой ҳам кучлидир. Душман ўчли бўлса, у ҳам ўчлиги билан хунук ўчлидир.

Шундайин катта кетиш асносида Нўғойбек сармаст бўлиб, чодирга қайтди. Ичкарига кириб, ётоқ жойига чўкди. Чарчоқ ахир енгди. Оғир қароқли киприкларига нози карашма ила уйқу илашди. Вазмин хаёллари уни вақтинча тарк этгандай бўлди. Зикридан фақат бир нарса ўтди. Ҳаммаси фақат Оллоҳ илкида нима бўлса бўлар, энди эртага.

⁶¹ Олтин Ўрданинг лашкарбошилари

⁶² Олтин Ўрданинг лашкарбошилари

⁶³ Москва

⁶⁴ Георгий Тертери- Болгария подшоси (1280—1292)

4. Мағлубият

Тўхтагон Нўғойнинг касаллигига ишонмади. Бу қари туллак яна бир фирибни бошлашни билиб тургандай, Тўхтагоннинг айғоқчилари, унинг қароргоҳини мунтазам кузатиб турарди. Нўғой фарзандларининг лашкарлари ҳаракатларидан, айғоқчилар тез хабардор бўлдилар. Нўғойнинг Чақа⁶⁵ бошлиқ ўғиллари лашкари, айланма йўллар билан душманлари лашкари турган манзил ортига етиб боргунча, Тўхтагон қароргоҳидан кўчиб, тўғри унинг қўшинларининг қаршисига борди ва ҳатто тонг отишни кутмаёқ, жанг амалиётини бошлаб юборди. Ваҳоланки, Тўхтагон лашкари Нўғойникига қараганда анча кўп эди...

⁶⁵ Чақа – Болгария подшоши (1299—1300йй).

Дахшат! Бунингдек мағлубиятни Нўғойбек ўнгида ҳам, ҳатто энг дахшатли тушларида ҳам кўрмаган эди. Эсизгина, эсизгина навкарлар, саркардалар... Шамолда дув этиб тўкилган тутдай яксон бўлдилар. Оқчага ёлланган сербу намаш рицарлари, қайин юрти Византиё аскарлари, галич ва луцк паҳлавонлари, Қоғонлик остонасидаги даштликда ер тишлаб қолдилар. Икки тараф қўшинидан қирилган сон-саноксиз аскар мурдалари, чор-атрофда ўт-ўланлар узра қалашиб ётарди. Қон талаш навкарларнинг мудҳиш башаралари, ўлимнинг аччиқ тотининг маҳсули ўлароқ, аянчли манзарага янада кўрқиничли тус берган. Кимнингдир кўли, оёғи, кимнингдир боши чопилган. Пачоқ дубулғалар, синган найзалар, ёрилган қалқонлар сочилиб ётибди тумонот ўлик жангчилар билан.

Бир-бирларига ташланган ҳоли жон таслим этган минг-минглаб оёқ ости бўлган инсонлар, отларнинг гавдалари. Яраланган одамларнинг, юракни уюштирадиган дод-войлари ва отларнинг жон аччиғидаги кишновларига ўзаро қўшилиб кетган. Қулоқлари қоматга келган, эси оғиб қолганидан атрофга олазарак қараб, одам зотиники кўрса, унинг ўз қўшини ёки бегоналигидан қатъий назар, ундан бир нотовон жонивордек ҳуркиб қочиб, ўликларга қоқилиб- йиқилиб, ерга юз тубан тушиб, ўтақаси ёрилгундай чинқираётганлар ҳам йўқ эмас бунда...

Дарё ҳосил қилгудек оқаётган қон жилғаларининг ҳиди ҳавони тутган. Ҳаво худдики, темир қириндиси сочилгандай анқийдир. Ҳатто, осмон ҳам ерга юз тубан қулагандай, қипқизил қонга белангандир. Бироқ, бу икки тараф қўшинларига камлик қилгандай бир - бирларини ҳамон таъқиб қилаётирлар...

-Ур-Ҳо ур! –Ур. –Ур! Найза бирла ур, қилич билан, гурзи бирла ур! Уришда туриш йўқ! Уриб ўлдиравер ёғий кишисин, қарамай унинг ёшу-қарига. Қаршингдаги балки кимгадир ота, кимгадир фарзанд, кимгадир оға, кимгадир тоға, кимгадир завжадир-а?! Лекин урушда ҳукмрон тамом бошқа қоида. Одамийлик, меҳрибонлик аталган тушунчалар энди жуда ҳам майда ва қолиб кетган хун майдон ортинда. Бу ерда фақат бир фикр бор илғор, ўз томонинг аъло ва олий, қолганлари

хайвондин баттар. Урсанг, ўлдирсанг тутмасмиш аларнинг хуни.
Ур-уравер! - Ур-Ҳо ур! –Ур. –Ур!..

Уруш майдонида ахийри катта бир лашкар, ёғийнинг тобора кичрайиб бораётган Овропа ва турк аскарларидан ташкил топган гуруҳини қуршаб олди. Даштнинг баландлигида турган мўғул отлик камончиларининг минглаб пайконлари, қуршовдагиларнинг юзларига, кўзларига ва отларига беҳато тегарди. Ютқизиқ аниқ бўлиб қолганда, авонғори⁶⁶дан буткул айрилган, баронғор⁶⁷и билан жавонғор⁶⁸и ўзаро аралшиб оломонга айланиб қолган, қўшинлар ичидан юз эллик-икки юз чандон суворий ушбу гуруҳдан ҳалқа тузиб, ажралиб чиқди. Олдинга ташланган ушбу гуруҳ чавандозлари доира шаклида айланар экан, таранг торли камонлар билан душманнинг ўнг қанот лашкарини ўққа тутдилар.

Нўғойбекнинг асл мерган ҳазора⁶⁹лари учкур отлар устида, ёв лашкарининг салмоқли кисмини ерга қулатиб, мўғулга хос хайқириқ билан, ўз уруғ ўрони⁷⁰ билан, баланд кўтарган туғи⁷¹ билан, танида қолган сўнги мадори билан, катта лашкарга қарши ташланди. Бироқ бу сафар Тўхтаҳоннинг мерганлари уларни қарши ўқ билан сийламадилар. Тўхтанинг мерган камончилари ва найзадозлари билан тугайдиган жанг поёнига етмади. Суворийларнинг шаштига кўра, рақиб қуршовини ёриб ўтиши аниқ бўлиб қолди. Аскарбошилларининг жаҳлдор дўқ-пўписасига қарамай, камондоз ва найзадозлар ҳангу - манг ҳолда, олдларига шитоб билан от суриб келаётган суворийларнинг яккахон жанговор туғидан кўз узолмай тургандилар.

Узун шамшод оғочи – темир дарахтдан ясалган мўғулча русумли туғнинг от ёлларини ҳилпиратиб 20 чоқли суворийлар навбатма - навбат тутиб келардилар.. О, кошки эди, бу туғни танимаганлар шу атрофда бўлса?! Ахир, бу туғ бирла олтинўрдалиқлар Эроннинг элхонийлари сари, Рум қайсари сари, Булғория, Венгрия, Сербия, Полша сари не-не қирғинбарот

⁶⁶ Аванғор- лашкарнинг олдинги , илғор қисми.

⁶⁷ Баронғор – лашкарнинг ўнг қаноти

⁶⁸ Жавонғор – лашкарнинг чап қаноти

⁶⁹ Ҳазора – минг кишилик ҳарбий бўлинма

⁷⁰ Ўрон- ҳарбий шиори

⁷¹ Туғ – от кокиллари осилган баланд оғоч

жангоҳларида бўлганлар. Бу туғ Олтин Ўрданинг музаффар юришлари нишони эди-ку ! Бу туғ давлатнинг асоси ва ифтихори эмасмиди-ё?! Бу туғ мўғуллар арслони – бекларбеги Нўғойбекнинг музаффар туғи-ку, ахир!

Наҳотки, туғини таниганлар, ўзини танимасалар?! Суворийлар олдида, учиб келаётган қора арабий тулпор устида, кўрқинчли наъра тортиб, Нўғойбекнинг ўзи келарди. У олдидан чиққан рақиб жангчисини шамширининг кўндаланг қисми билан уриб, ўлдирмасдан йиқитиб келаркан, нор туядай бўқирар эди:

-Йўлимдан қоч эси оғанлар, тузлиғимнинг ҳаққи хурмати... Йўлимдан қоч... Яхшилигим билмаганларим, кўрнамакларим қочиб қолгин, кўзимдан нари...

Ўлаётган қари бўрининг бир кўйга ҳоли етади деганларидай, ҳийлаларнинг устаси Нўғойбек бу гал ҳам душманининг нозик жойидан олди. Тўхтагон лашкарининг ўнг қанотида ўзи билан Эрону-Рум, Булғор сари юришларда чиниққан мўғул кўшинлари бор эди. Бу кўшин Жулот улуси бошлиғи Маджарнинг қарочу бекларининг бириники бўлиб, Нўғойбекнинг музаффар юришларидан катта ўлжаларга эришган эди. Найза санчмоқ, қилич урмоқ қаёқда дейсиз, ғазабдан қорайган, Нўғойбекнинг тунд миннатли башарасига, ўнлаган тириш бирла уюлган қалин қошлари остидаги, ҳар томон учкун сочаётган кўзларига тик қарашнинг ўзи мушкул иш эди бу лашкар учун.

Қош қорайиб ботаётган паллада Нўғойбек Тўхтагоннинг баронғорини ёриб ўтиб, қочиб қолишни афзал билди. Бироқ унга кутилмаган тарафдан, пистирмадаги рус дружинаси ҳужум қилиб қолди. Жанг узоққа чўзилгани йўқ. Бир жангчининг камонидан узилган пайкон Бекларбегининг бўғзига қадалди. Кучли оғриқ зарбидан саркарда отдан ағдарилиб, чап оёғи бирлан тулпорининг узангисига илашиб қолди. Жон чиқар даражада чопиб бораётган тулпори, уни анчагача худди омоч сингари ер хайдатиб судраб кетди. Тан соқчи кабтавуллари от жилловин ушлаб олганларида, томоғидан алвон фаввора отилаётган саркарда кўзларини катта-катта очган ҳолда, оғир пишиллаб нафас оларкан, бир нима деб ғудранарди. Бу унинг бу фоний дунёдаги охириги лафзи эди. Бу бўғиқ овоз нима

англантишини тушуниш ҳам мушқил. Лекин мўмин одам, ўз биродари ҳақида яхши фикрда бўлиши шарти ила биз Нўғойбекни ўлим бўсағасида, Оллоҳнинг бирлиги ва Муҳаммад САВ унинг пайғамбар-расули эканига гувоҳлик берди деб тахмин қилдик. Шоядки, шундай бўлса ҳам! Лекин юмшоқ тўшакда эмас, тахир таъми уфириб турган ёввойи дашт кўкати - шувоқлар устида, шунингдек, жон таслим этишни орзу қилмаган жангчи жангчими-ди?! Завол вақти ҳам асрга етгудек умр замири каби пурмаъно бўлса ажабмас унинг...

Қип-қизил қуёш узоқда мавжланаётган Қора денгизнинг, қора сувига фарқ бўлгунига қадар жанговор довуллар⁷², ноғаралар⁷³ гум-гумлари тинмади. Атрофини жулдур кийимдаги шаманлар ўраб, ажиналари билан рақсга тушаётган баландлик узра, арча ёғочидан ясалган баланд шоҳсупада жанг манзарасини диққат билан кузатиб ўтирган темир жибба⁷⁴ли эллик ёшлар чамасидаги ҳарбийнинг авзойи ҳамон бузук. Қўшинлар ичидан етиб келаётган ҳар бир чопар, гарчи яхши хабар бирла келсаларда, лашкарбошилар, унинг тунд юзида ризолик аломатини топмай гаранг эдилар. Лекин аслини олганда, лашкарбоши, ясавуллар эмас, Тўхтахоннинг ўзи ҳам гаранг ҳолатда эди. У чиндан-да ушбу маҳорабада ютиб чиққанига ҳеч ҳам ишонаолмаётган эди. Унинг назарида худди ўнгги туши билан ўрин алмашгандай, ўзини бировга билдирмай, чимчилаб кўрмоқчи бўлади. Ахир бунга қандай ишонсин? Бу ялмоғиз Нўғой деганларини осонликча енгиб бўлмас эди-я!? Балким атрофидаги бу лашкарбошиларининг навбатдаги найранги эмасмикан? Нўғойнинг ўзи анови қир орқасига беркиниб олиб, буларга зимдан буйруқ бермаётганмикан, хон Тўхтани яна чув туширтиргани ?!

Тўхтахон барча аъёнларга зимдан кўз солди. Хавотирларининг тасдиқини топмади.

⁷² Довул – катта урма ҳарбий мусикий асбоб.

⁷³ Ноғара – икки бошли урма чолғу

⁷⁴ Жибба(мўғулча) – совут.

Наҳотки, Нўғойбекдан қутулган бўлса?! Агар бу айна ҳақиқат бўлса, нега хурсанд бўлолмаяпти? Ахир, бу кунни у орзиқиб-орзиқиб кутмаганмиди?!

Хон жуда кўп тунларни бедор ўтказиб, кўрқувдан зир титраб, ётоғида минг бир азоб чекиб, Мангу Осмон⁷⁵дан омонлик тилаганларини эслади. Ҳар куни ўзи учун охиргиси бўладигандек, Тангридан эмас, Нўғойдан кўрқиб яшади. Номи улуғ — супраси қуруқ бўлиб яшади. Нўғойнинг қўлидаги навбатдаги кўғирчоқдай яшади-я?! Бу кунни Тўла Буқа ҳам иниси Тўғрол ўғлон ҳам кўрмадилар. Яшаб қолиш учун курашишга тўғри келди, уларни Нўғойнинг хоҳишига биноан Тўхтахоннинг ўзи асфаласофинга жўнатди... Мана энди ҳаммаси тамом бўлди. Энди эса Нўғой йўқ! Йў-ў-ў-ў-ў-қ! Энди унинг олабўжиси Нўғой йўқ!!!

Мана! Мана қаранг! Мисли гардишда пешкаш келтирурлар, кескин далил ўрнида қора қонга бўялган шўрлиқ Нўғойбекнинг жирканч бошини мис товоққа солишиб .

Қаранг! Қаранг, тилла товоқ топилмабди, шундоқ олий бошига ҳам-а?! Ха –а-а !!! Тилламасдинг ўзинг Нўғой, ахийри, мисинг чиқибди-да, а-а?! Тамом!

Чигал ўйлар залворидан бирдан қутилган Тўхтахон, қутилмаганда баланд ва нотабий кула бошлади:

-Хах-ах-хах-аха-а-аах, ҳа-а-ах-ха-ха-ха-а-аа...

Хоннинг ёнида турган барча лашкарбоши ва аъёнлар, ҳатто, бир-бирларига қарашга журъатлари етмай тош қотдилар. Бутун юз минглик лашкар тош қотди. Тўхта эса ҳамон оғзини каррайтирган ҳолда ножўя кулар эди:

-Хах-ах-хах-аха-а-аах, ҳа-а-ах-ха-ха-ха-а-аа...

Энди кўғирчоқ эмас, чинакам хон заҳархандасининг саси, унинг пойидан жой олган вазирлари, нўёну - беклари, ўзига тамоман тобе вилоят ва шаҳар доруға⁷⁶лари, тумонат лашкар қўшинлари орасидан ўтиб, чексиз даштда ер билан битта бўлиб ётган жангчилар мурдаларининг этларидан тамадди қилаётган ўлаксахўрларни-да, чўчитиб юборди. Бундай даҳшатли

⁷⁵ Мангу Осмон – мўғуллар осмонни ҳам илоҳ санашган.

⁷⁶ Доруғалар(мўғулча) – хоннинг шаҳарлардаги ноиблари.

товушдан саросимага тушган тасқара қузғунлар ҳам,
қанотларини қон анқиган ҳавода чайқаб, қорамтир осмон сари
чекиндилар.

5. Кимга ғалаба...

“Улуғ махорабдан кейин улуғ ёмғир ёғади”.

Рим солномачиси.

Юқоридаги қонли жанг битар-битмас шундай жала қуйиб бердики, чор-атроф ер юзи качи-каш лойга айланди. Бу қонли муҳоробага, ўз ихтиёри билан қатнашмаган инсон зотиники охузорлари Яратганга етиб борганми, осмон эшиклари ланг очилиб қолди. Ёмғир ёғди. Кўп ёғди. Бамисли табиат бу одам деган мавжудотнинг хунрезлик аломатларидан тезроқ ювиб қутилишга жазм айлагандай, тун бўйи тўхтамади.

Қрим ярим оролининг Қоғонлик музофатида, яна шундай аталган дарё бўйида, жой олган ажойиб манзарали мўъжазгина майдондаги рус дружинаси қароргоҳининг чўққи чодирлари сувга росса бўқди. Оби-неъматдан уюққан чодирлар ўртасидаги Тўхтагон тортиқ қилган Буюк князнинг каттакон маросимлар ўтказиладиган кўчма чодир кўшикида базми-жамшид айна авжида. Ҳарбий қароргоҳ аҳлларининг кийим бошлари ковоқлари уюлиб, тумтайиб олган қорамтир осмоннинг оби-

дийдалари остида, обдон ивиб битсада, княз чодир билан кўчма ошхона орасидаги бўтқаси чиққан каши-каши лой йўлак устида тинмай куймаланишарди. Князлик пазандалари томонидан тайёрланган тансиқ таомлар; дудланган оққуш ва бир неча чўчка болачалари дейсизми, бир қулоч келадиган дудланган сьёмга балиғи дейсизми, қора икра, қизил икра, бақлажон икраси, юзга яқин ёввойи ўрдаклар қовурилмаси, ноёб испан ва француз мусалласлари ҳамда шу ернинг ўзида тайёрланган ачитқи квас ичимликлари, каттакон шоҳона чодир ичига кириб қум қазиб кетарди...

Ярим ёрти шамчироқлар ила ёритилган шаҳона чодирда, бир маромда мунгли янграётган куй, ташқаридаги тинмай қуяётган ёмғирга ҳамоҳанг, кишини уйқуга тортиши табиий. Ахир, Одам зотики нам жойда мукрайиб, ўзини яллиғланиб қолгандай сезиши, уни чиндан ҳам Яратган Эгам лойдан ясаганлигининг исботи эмасми?! Бундай пайтда бир тоифа иродаси маҳкам бўлмаган кишиларнинг, баъзи бирлари бўридай увлагиси, янаям мундоқроқлари итдай ғиншигиси келади. Бир маромдаги юракни эзувчи куй... чанг-гуслининг кўнгил торларининг энг нозик пардаларини чертиб ўтиши, унча-мунча кишининг касал руҳиятига таъсир этмай қўймайди-да!

Кайфи анчайин ошиб қолган тўридаги шоҳкурсида ўлтирган Буюк княз, чинор дарахтидан ясалган нозу неъматлар тўла столга, тирсакларин тираб, икки чаккасидаги малла сочларини нозик бармоқлари билан чангаллаб олган. Шу алфозда у садағаси кеткур, тилла тожли бошини ҳам қилиб, анчагача тош қотди.

Базмга йиғилган катта ёшдаги княз Константин Углицкий⁷⁷, княз Фёдор Ярославский⁷⁸ ва бу пайтгача вафот этган Дмитрий Ростовский⁷⁹ ва Михаил Белозёрский⁸⁰ларнинг ворислари, воевода саркардалар, баҳодир витязлар ҳамда уларга хизмат қилаётган, эллик чоқли хизматқору ва майда унвонли

⁷⁷ Константин Углицкий (1255 — 1307й. яшаган) 1288йилдан Углич князи

⁷⁸ Фёдор Ярославский (1233 — 1299й. яшаган). Уни рус салномалари Буюк княз Андрей Александрович билан мўғулнинг Тўдан нўён раҳбарлигидаги лашкарни бошлаб бориб русларни 14 шахрини вайрон қилганлиги қайд этган.

⁷⁹ Дмитрий Ростовский (1285—1288й. яшаган).

⁸⁰ Михаил Белозёрский (1263—1293й. яшаган). Унинг отаси Глеб Василкович Ростов князи, онаси эса Ботухоннинг набираси бўлиб, чўқинтирилгандан кейин унга Феодора Сартаковна деб мурожаат қилишган.

дружиначилар Буюк князлари Андрей Александрович⁸¹ни ухлаб қолди деб тахмин қилган эдилар. Бироқ, княз тушмагур, ухламаган экан, ўнг қўли бирла, ёнидаги май тўла қадахни елкаси баробар кўтариб, стол қирғоғига, чунонам урдик, жавоҳирлар ила безатилган қадах чил-чил бўлди. Ичидаги қизил тусли май, дастурхонни расво қилди. Кутилмаган бу зарбдан, узун кўпол қилиб ясалган стол устида, маст- аласт ухлаб қолган баъзи баёнлар чўчиб тушдилар ҳам.

- Шайтон олгур деса. Не ишларни қилиб қўйдим- а?! Шўр бошимга илган мана шу сариқ тожни деб, бир туғишган акамни нобуд айладим. Тотарлардан кўшин тортиб, рус шаҳарларин хароб айлаб, ўз элимнинг қонига ботдимми-а?! Эсизгина менинг бошима-а! Бошим-м! Ёзиғим некин-а-а ? Ёзиғим не.!?? Эҳ отам Александр Невскийнинг менингдек ноқобил фарзандининг?! Тотарларнинг мендайин малайининг...

Буюк князь ўрнидан турасолиб, муштрали тугулган қўлларини икки томонига ёйдида, сўнг ўз бошига ура бошлади.

- Азизимиз ва бизнинг энг лойиқ Буюк князимиз, қўйгин энди кўп куюнма-да. Сенинг ҳеч қандай айбинг йўқ . Аканг Дмитрий Александрович⁸² жойи жаннатда бўлгур, ўз ихтиёри ила Владимир Буюк князлиги⁸³ни сенга ишониб топширганини ҳаммамиз биламиз. Ахир мана улуғ рус юртимизнинг бообрў зотлари бунда ўлтирибдурмиз . Биз сенинг айбсиз эканингга гувоҳлик берамиз . Ахир шундай эмасми, эҳтиромли жамоат, - деди патак соқол дарроз воевода, зимдан баёнларга қовоқларини уюб, кўз остидан маъноли тикилган ҳоли бошин ирғади.

Барча боёнлар худди шу ишорани кутиб тургандай, ўтирган жойларидан туриб ҳайқирдилар:

-Шундай, худди шундай Жаноби Олийлари!!! Бизнинг Буюк князимиз - Сен мутлоқо айбсизсан!

Буюк князь гўё мулозимларнинг гапларига ишонмагандай, барча базм қатнашчиларнинг кўзларини, ўзининг укки мисол

⁸¹ Буюк князь Андрей Александрович (1264—1304й. яшаган) . У Александр Невскийнинг учинчи ўғли бўлиб,1293 йилда Буюк князлик тахтини акаси Даниил Александровичдан Тўхтагоннинг кўмаги билан тортиб олган.

⁸² Дмитрий Александрович (1250—1294й. яшаган). Александр Невскийнинг катта ўғли. 1293 йилда ундан укаси Андрей Александрович Владимир князлигини Тўхтагон кўмагида тортиб олган. Дмитрий Александрович бу масалада Нўғойбекка суянган эди. Лекин унинг қўли паст келди.

⁸³ Владимир князлиги рус князлари устидан хукмдорлик қилишга имкон берган.

нигоҳлари остида имтиҳон айлаб чиқди. Шоҳона эътиборнинг залвори ўлароқ, маддоҳларнинг тиллари тутилиб, бошлари ҳам бўлдилар. Унинг оғир қароқлари айланиб келиб, бамайлихотир дудланган ўрдак гўштини танаввул қилаётган шоҳона масхарабозига тақалди.

-Қани айтақол-чи, менинг масхарабозим, буларнинг шаънимизга айтган гаплари чин-му? Қани гапир гўшт тешиб чиққур! — деди дағдаға бирла, Буюк князь бўғиқ оҳангда оёғи ила депсинар экан.

-Ахир Буюк князим, ўзни алдамоққа не ҳожат! — деб сўз бошлади масхарабоз бамайлихотир, парранданинг этини чапиллаб, ямлаб ютаркан. — Бу даргоҳда фақат иккимиз тўғри сўз айтиб, тентак бўлурмиз, буларинг эса княз, ёлғонлар айтиб, оқилликни даъво қилурлар...

-Ҳой масхарабоз, ўйнаб сўзласанг ҳам, ўйлаб сўзлагин! Нималарни айтиб валдирайсан-а, шайтон олгур?! — деб, воевода ичиб турган қадаҳдаги майини масхарабознинг устига тўкиб ташлади. Барча баёнлар шарақлаб бошидаги кумуш қўнғироқли қалпоғини ўнг ва чап томонларига силкитиб, кучук боласидай ириллаётган масхарабознинг шалоба устидан қоринларини ушлаб, йиқилиб қолгудай, кўзларидан ёш чиқариб, ханда урдилар. Ҳаммасидан ҳам Рязань шаҳри епископининг дашномлари ошиб тушди. У масхарабозни куфри-неъматда айблади:

-Бўлмағур гапларни айтиб Худонинг ғазабига дучор бўлма, нобакор иблис малайи. Ким қўйибди сенга — тентакка, художўй, бообрў инсонларга туҳмат қилишни?!

Лекин масхарабоз ҳам бўшашмай, баобро саналмиш руҳоний тўраларни ва боёрларни заҳарла тиллай кетди:

-Ўҳ-ўҳ-ўҳ, бунни қаранглар-а, художўй инсонлар эмиш!?! Ахир қачон охирги марта чўқиндинг авлиё ота?! Сен ва сен каби манабу қорин қўйган аёнлар, қачон черков қўнғироғи даранглаганда бўлмаса, чакмоқ чакқанда чўқинасизлар. Худони эсламас, ғофилидинлар. Менинг эса ўз черковим манабу масхара қалпоғимдир. Иллоҳимга минг бор шукрки, унинг ўз қўнғироқлари, мени ҳар сонияда Яратгандан огоҳ қилғайдир. Ёлғон ила амал учун, ака-укани душман айлаганлар - абадул-абад

Худонинг ғазаб оловига дучор бўлғусидир, агар билсангиз! Агар сизлар айтгандай, мен тентак бўлсам, қайтараман ўзимга балким яхшидур. Худо гуноҳларим кечирар балким ва лек сизга ичим оғрийди - ақл эгасичун жазо муқаррар-эй... нариги ёқда!

Жамоат жимиб қолганин пайқаб, масхарабоз ўлтирган хўл ўрнидан турди. Гарчи бўй-басти ила аъёнларнинг кўкракларига етмаса-да, тафаккури ила улардан анча баландди.

- Нима учун жимлаб қолдинглар, оқил бандалар, наҳот, бир аҳмоққа етмас заковотингиз?! – сўроқла сўз қотиб, масхарабоз заҳархандалади:

Бугун кулинг, енг-ичинг уммат,
Бугун ахир эмас, Қойим Қиёмат .

Келар ўша кун аниғу-тайин.
Лек сиз билан бугун шайтони-лайн.

Бугун сиз бирладур тожу- тахт
Инчунун ки, кулиб турар бахт.

-Ана бўларкан-ку, шуни айтмайсанми ўзи, сал илгарироқ!
— деб яна бир аъён ўз қадаҳи қолдиқларини тўкиб солди шўрлик масхарабоз боши узра.

–Кулдир бизни, вақтимиз айла чоғ! Эй нодон зот, азиз нотовон...

Унга жўр бўлиб, яна бир неча аъён қадаҳларидаги квасларини, худди ташқаридаги Қоғонликнинг қора осмони каби бечора нотовон “авомини” роса ивитди. Бўлди кулку, бўлди расво хандавозлик...

Барча ўзи билан ўзи овораю, масту-аласт ҳолга тушганди. Буюк князь ёнида, яна патак соқол дарроз воевода пайдо бўлади:

-Ахир, биз ютдик, бу каби бўлмағур гапларинг билан ўзингни-да ва бизнинг-да юракларимизни ғашлама. Ғалабамиз учун шаробдан ют сен-да, Буюк князь! Бугун байрам, айна нишонлашнинг мавриди. Етар энди одамохунлигинг!

- Эҳ, воевода тушмагур, нималар деб чуғурлайсан-а? Ахир, ким айтди сенга тотарларнинг ғалабасини бизники ҳам деб. Биз бу муҳорабада мажбуран, ўз эркимизга қарши иштирок этдик. Биз учун бу зафар эмас, билсанг балким ютқизиқлиги аниқ. Бизда

эди ғалаба они, қачонким, чингизийлар беаёв олий қонларини ўзаро тўккан пайтинда. Энди эса узала – кесил бир-бири ила қирпичоқ эл-эвни ўз илкимиз ила бириктириб қўйдик. Ахир, қандоқ ҳам тушунмас қоронғу халқсизлар-а!!!

- Оҳ, оҳ, князь! Жаноби Олийлари, нур тўла бошингни кундага тўғрилашни қачон бас қиласан-а?!- деди бўйнига тилла ҳалли занжир ила хоч тақинган Рязань епископи Буюк князни койиган бўлиб. - Сенинг айтганларинг тўғрику-я, отахонимиз, азизим Андрей Александрович бироқ ҳар бир ишнинг ўрни, эрмакнинг эса сонияси бор. Ғали келса, ўзинг учун, элинг учун тентакка ўхшаб кўринишинг керак. Воевода ҳақ. Ғалаба онлари қандай ҳам ширин. Уни вужудга келишида ҳиссамиз йўқ эмас, ахир. Гапнинг пўст қалласини айтар бўлсам, агар Тўқтай⁸⁴ эмас, Нўғой ютганда борми, барчамизнинг бошимиз кетиши аниқ эди. Шу ваядан ҳам биз бугун танада жонимиз борлигини нишонляпмиз. Қани соқий, жомларимизни асл шароблар билан тўлдир! Қани Буюк князь, сен ҳам ич! Ўз бошимиз, ўзимизга - муборақ бўлсин! Олдик! Ҳа, балли!!

Бундай ойдан - ойдин далолатлар вазминлиги остида, қайсар Буюк князнинг эътирозига ҳам ўрин қолмади...

Ғалаба яхши-да! У кейин кимнинг фойдасига хизмат қилади? Буни ўша пайтда аҳамияти йўқ. Муҳими, унинг гаштини кўпроқ тортиш. Унинг ёнида кўпроқ қолиш. Майли у бировники бўлақолсин. Майли. Муҳими, уни қуйишда сенинг иштирокинг бўлиши шарт. Яна аҳамиятлиси шуки, ғолиблар сенинг ҳиссанг борлигини эътироф этиб, хизматингга яраша улушингни бериб қўйсалар, яна ҳам яхши бўларди-да! Ахир, охирги муҳорабада Нўғойбекни ўз пайкони билан ер тишлатган рус дружинаси навқари⁸⁵ эмасмиди?!

-Ҳа айтгандай, мерганчи қани? Қани лочин кўз?! Мана, навқар Нўғой қотили. Қани ўтир, лочинкўз бўтам, Буюк князнинг катта столининг тўр томонига! Қаранг, қандай шаввоз, қандай эпчил-а?! Агарким, сен йўқ бўлсанг эдинг, амирилашқар Нўғой бекларнинг беги жуфтагини уруб қоларди. Сўнгра, бу бошларимизга яна қанча ғавғо соларди. Бопладинг-да, тўғрим

⁸⁴ Тўқтай-Тўхтаон

⁸⁵ Н.Гумилевга кўра, Нўғойбекни ўз пайкони билан пистирмада турган рус мергани ҳалок қилган.

князь? У ғалабани бизга келтирди. Энди сени тақдирлаш керак. Не тилагинг бор, тунда ўйлаб кўр..., - Дарроз воеводанинг жағи тинмай вайсайди...

-Нима совға унга муносиб?! Мендан сўранг ва мен айтаман. Бош кесмак бор ва лек тил кесмак йўқдир. Бош узганга тавон бош олиш. Ваҳимамас, тўғри айтяпман. Инчунун, шаҳзоданинг жонин олгали, сенинг амалингни етмасди кучи. Ахир, сен ким эдинг қул сифат чўри! Кимга қўл кўтардинг амирулбекка. Эсиз умр, эсиз умрингга! - деб, яна барчани ҳайратга солди калта бўй - узун тилли масхара. - Энди умринг хазон айларлар, айб қидирма ўзгадан энди. Яхшиси маслаҳатим ол. Жуфтақ сургин бундан укажон тезроқ!

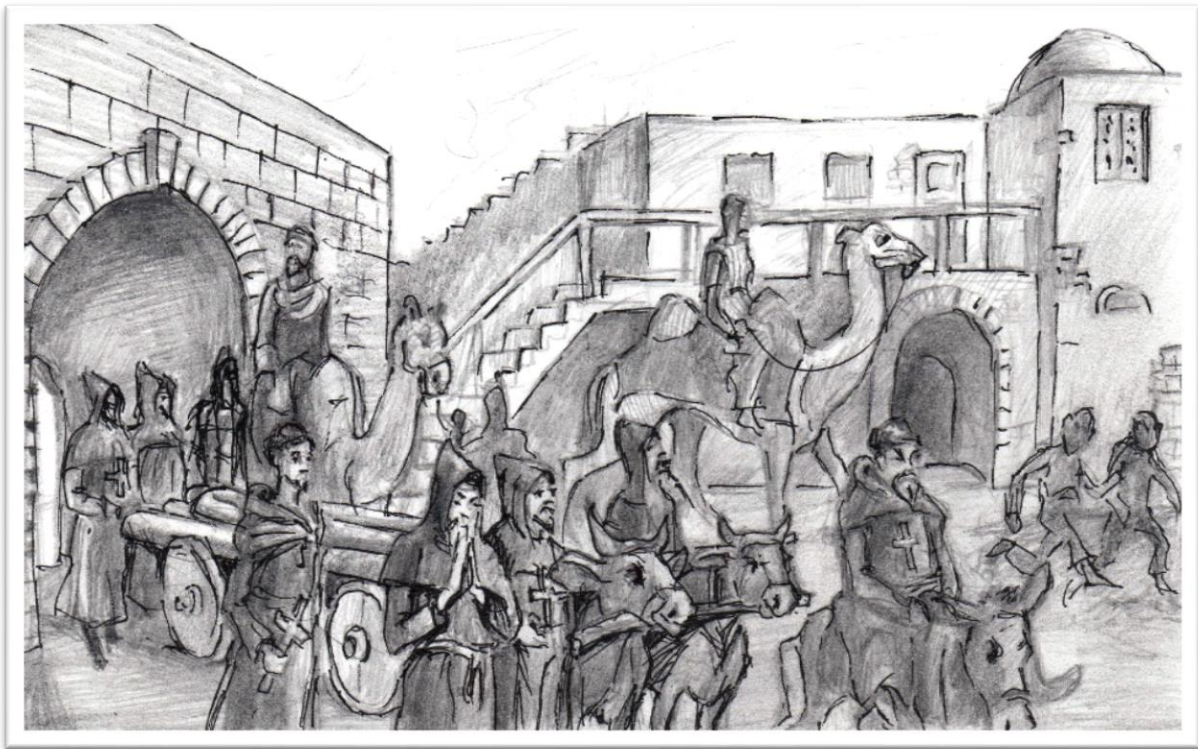
-Нима дединг? Қандай ҳад билан..?! Ўз таринча маслаҳат бериб, лочинкўзли сарнавкаримга қочқинликни раво кўрарсан. Қани ўзинг кўзимдан нари, даф бўлгинчи, жўнаб қол тезроқ. Сен навкарим, ширин уйкуга, ётоғинга бўлгин равона. Эртанг сени олийдир! Сеникидир ёруғ келажак! Бахт қушинг бошингга кўнажак. Бориб дам ол. Қани соқчилар лочинкўзим уйқусин кўрғанг. – Буюк князь кафиллик бериб, сарлочинин эплаб кузатди.

Шодиёна тонг сари битди. Ташқарида эса ҳамон ёмғир ёғарди. Лекин масхарабоз ҳақ бўлиб чиқди. Чингизийнинг олий конини тўкиб, гуноҳга ботгани учун шўрлик ўрис навкарин бошин танасидан жудо қилдилар.

Қоғонлик дарёси бўйида ҳарбий қароргоҳнинг кириш қисми узра қозикқа ўтқазилган рус мерганининг даҳшатли калласи навкарларнинг бошин ҳам қилди. Қуриб кетгур-эй мавжуд сиёсат!

Йўқ, йўқ, бунда фақат рус навкарини эмас, мўғулларнинг аскарларидан минг кишинида қатл этдилар. Буйруққа итоат этмай, юзлик қўшин Нўғойбекка ўқ узмаганлиги учун! Ваҳоланки, “Ясса” айтмишдур: “Бир жангчининг кўрқоқлиги учун ўн жангчининг боши кетадур. Ўн навкарнинг қочгани учун, юз жангчининг боши дордадир. Юз жангчининг хатоси учун, минг жангчининг умри хазондир”. Қисмат оғир, лек тартиб мавжуд. Чингизхоннинг қонунидир бу. Уч кун туриб ушбу

заминда минг бир бошсиз, катта лашкар уйига қайтди қайғуда сассиз.

6. Тамплъерлар. Шом маконида.

Мелодий 1308 йил. Қиш фаслининг охири ойи. Кун пешиндан оғанда Суриянинг Тартус⁸⁶ бандаргоҳ шаҳри яқинидаги Ислом уммати учун учинчи даражада муқаддас саналмиш Қуддус⁸⁷дан бориладиган, туя ўрқачига ўхшаган бархонлар оралаган йўл устида, олдинда эшак минган бир кекса, ўн-ўн беш чоқли ёшроқ қора ридога ўранган христиан монахлари ва улар ортларидан қўш хўкиз тортиб келаётган арава билан кўриндилар. Баланду-паст бархонлардан шамол, тез-тез сиқимлаб-сиқимлаб кум юлиб, йўловчилар юзига сочиб турадир. Булар Байтул Қуддусдаги Исо Масих⁸⁸ қабрини зиёратидан қайтаётган пилигримм — зиёратчилардир. Улар ўзлари билан бирга Галгофа⁸⁹ яқинидан кесиб олинган оғочни, Исо Масих боғланган хочга қиёсан, хоч ясамоқ учун олиб келмоқдалар. Ридо⁹⁰сининг бош қопларини то кўзлари қадар тушириб, оғизларини қора мато бирла танғиб олган зиёратчилар камсуқум,

⁸⁶ Тартус –Суриядаги қадимий йирик порт шаҳри

⁸⁷ Қуддус- ҳозирги Фаластиннинг пойтахти.

⁸⁸ Исо Масих – Исо пайғамбар, ўликни силаш орқали тирилтиргани учун шундай ном олган.

⁸⁹ Галгофа – Исо хочга тортилган макон номи

⁹⁰ Ридо-нарсоний монахлар кийими

камгап эдилар. Монахлар Тартуза қалъасининг вайрона, номигагина дарвоза бўлиб турган жойидан ичкарига кириб келаётганларида, мусулмон масжидлари минораларидан Аср намозига азон айтилаётган эди. Монахлар шаҳарга келаётган карвон – оғир юклар ортилган баланд-паст туялар, отлиқ савдогар ва кўриқчилар, пиёда ярим ялонғоч қора танли қуллар, фақат кўзигина очик қоп қора ҳижоб кийган хотин-халажлар, бир тўда чанг-тўзон кўтариб чошиб юрган 10-12 ёшли йиртиқ-ямоқ кийим бошли болалар билан кириб келдилар.

Қадимий Тартусни – Антарадус деб ҳам аташган. Бу шаҳар қадимда финикияликлар колонияси бўлган. Шаҳарни бизнинг эрамизда 346 йили Рим императори Константин I қайта қурдириб, уни Констанция деб номлаган. Солномачилар шаҳарни қадимий Рим ва Византия даврида ҳам гуллаб-яшнаганини қайд этадилар. Аҳолиси орасида турфа хил халқ вакиллари, турли дин ва мазҳабларга бўлинган кишиларни учратиш мумкин. Бу ерда Салб юришлари⁹¹ гача XII асрга қадар мусулмонлар, насронийлар, яҳудийлар бир-бирларига яқин ўз ибодатхоналарини қуриб олиб яшаганлар. Кўҳна Тартузда юнонлар, форслар, араблар, курдлар, туркийлар ва арманилар истиқомат қилишади. Уларнинг бошпаналари ҳам шу жойдадир. Улар биз ҳозир тасвирлаётган пайтдан икки юз йил олдин юзага келган, салбчи юриш қатнашчилари, қурдирган мудофа иншоотлари - ички қалъа саройи атрофида ва баъзи ҳолларда истехкомнинг ташқарисига олиб чиқадиган йўлакларида туроқ солмишлар. Шунингдек, қалъа бўлинмаларини ўз турмуш-тарзига мослаб, уй қилиб олган оилаларни Шом мамлакатада бугунги кунимизда ҳам учратиш мумкин.

Тартус XII аср бошларида салбчилар қўлига ўтгандан кейин тампельерларга тортиқ қилинган. “Тампл” сўзи французчада ибодатхонани англатади. Тампельерлар ибодатхонага тегишли ҳарбий қисм бўлиб, улар Тартусни қайта таъмирладилар ва янада мустаҳкамладилар. Бу каби қалъаларни мусулмонлар қайта забт этишлари ҳам осон кечмаган. Хусусан, Тартус қалъасини амир

⁹¹ Салб юришлари - 1096—1272 йиллар оралиғида умум насроний рицарларининг Исонинг қабри жой олган Қуддусни мусулмонлардан озод этиш учун олиб борилган ҳарбий босқинчилик ҳаракатлари

Нуриддин⁹² фақат қисқа муддатга эгаллаб турган. 1188 йилда султон Салоҳиддин Айюбий⁹³ ҳам салбчиларнинг қалъа деворларини бузиб ташлаб, шаҳарни қўлга киритди. Лекин кўп фурсат ўтмай, тампльерлар яна Тартусни қайтариб олдилар ва деворларини қайтадан мустаҳкамладилар. Бироқ, тинимсиз урушлар олиб бориш натижасида 1291 мелодий йилда мислсиз қахрамонликлар ва катта қурбонликлар эвазига салбчилар мустаҳкамлаган барча қалъалар - Қуддус, Тир, Сидон⁹⁴ ва хусусан Тартус ҳам мусулмонларнинг қўлига батамом ўтган эди.

Бу борада ҳозир биз тасвирлаётган Тартус эса ярим абгор ҳолда эди. Тампльерлар шаҳарни мусулмонларга қайта топширганларига ўн етти йил бўлса-да, аммо, у рицарлар орденининг хуфяларидан ҳоли бўлмаган пайти. Салбчи рицарлар ҳанузгача нафақат Тартусни, балки, улар икки асрлик даврда Яқин Шарқда ўзлари бунёд этган Ирусалим Қироллиги⁹⁵ ни тикламоқни туну кун орзу қилардилар. Уларнинг хуфялари бу ҳудудда анчайин фаол эдилар. Хуфялар доимо рақиб қўшинининг сони, мудофаа иншоотларининг аҳволи, мусулмон аскарларининг кайфиятлари, озиқ-овқат ва қурол-аслаҳа захиралари бўйича Кипр⁹⁶ даги тампльер-салбчиларнинг бошлиқлари бўлмиш Буюк Магистри Де Моле⁹⁷ га, денгиз кемалари орқали мунтазам ахборот етказиб турардилар. Салбчилар хуфяларининг пайини қирқиш учун ўз навбатида Миср салтанатининг мамлукларининг алоҳида зимдан иш олиб боровчи зобитлари бор эди. Салбчиларнинг кўринмас жосусларига қарши, мамлукларнинг оддий кўзлардан нари, ҳушёр айғоқчилар тармоғи Мисрда, Шомда ва минг йиллик салтанат қурган Византияда ҳам бисёр бўлган.

Икки тарафдан олиб борилаётган хуфиёна кураш кучлари, салоҳият бобида тенг бўлиб турган айни пайтда, барча учун

⁹² Амир Нуриддин – XII аср якунида Шом юртини салбчи рицарлардан химоя қилган лашкарбоши

⁹³ Салоҳиддин Айюбий – 1138 – 1193 йилларда яшаган. Буюк саркарда. Шом заминини салбчи босқинчилардан химоя қилган. Уни ҳатто рақиблари бўлган насроний давлатлар қироллари ҳам ҳурмат қилган.

⁹⁴ Қуддус, Тир, Сидон – Шом мамлакатининг қадимий шаҳарлари

⁹⁵ Ирусалим Қироллиги — насронийлар томонидан 1099 йилда Шом заминида вужудга келган давлат. У 1291 йилда Акра шаҳрини мусулмон лашкари эгаллаши билан барбод бўлган.

⁹⁶ Кипр – Ўрта ер денгизидаги орол. Кипр тампльерларнинг охириги макони бўлган.

⁹⁷ Жак Де Моле – 1244 — 1314 йиллари яшаган тампльерларнинг охириги раҳнамоси. У Франция қироли Филип Чиройли томонидан 1314 йилда гулханда куйдирилиб ўлдирилган.

кутилмаган ҳодиса юз берди. Яқин Шарқ деб аталган шу заминда икки асрдан зиёд вақт ичида, юз минглаган маҳаллий мусулмон ва яҳудийларнинг қонларини тўкилишига сабабчи бўлган, салбчиларнинг икки қаноти - госпитальерлар ва тампльерлар ҳаракатига кутилмаганда ўз ичларидан кучли зарба берилди. Тампльерларнинг Буюк Магистри француз Де Моле Европадаги қатор ўзларига қарашли ибодатхоналардан тушган даромадларни йиғиш ва Рим Папаси Климент Бешинчи⁹⁸дан, ҳамда барча Европа қиролларидан Миср мамлукларига қарши, умумий ҳужум бошлашга, янги харажатлар топиб беришни сўраш учун, сафарга чиққан пайтида тўсатдан қаттиқ панд еди.

1307 йилнинг кузагида Франция Қироли Филипп Чиройли⁹⁹ муқаддас черков арконларига умуман зид тутмишли тампль, яъни ибодатхона рицарларининг кирдикорларини фош этиб, уларни Де Молега қўшиб, бир кун ичида бутун мамлакат бўйлаб ҳибсга олдириди. Орадан бир йил ўтмаёқ Де Моле бошлиқ ҳибсда ўтирган тампльерлар қийноқлар натижасида, ўзларининг черковга нисбатан ва умуман инсонгарчиликка хилоф хати-ҳаракатларни ясаганларини бўйинларига олиб қўйдилар. Бу каби оғир гуноҳларни тан олишлик тампльерларнинг энг катта раҳнамоси бўлган Папа Климентни-да лол қолдириб қўйди. Тампльерларни энди қутқармоқнинг иложи йўқ эди. Ахир, нима ҳам десин эди, Рим Папаси ҳам?! “Ишонган тоғда кийик ётмабди” деб айтганларидай, Муқаддас Рим черковининг шамширига айланган ибодатхона рицарлари, юз йиллик тарихга эга баччавозлик билан боғлиқ урф – одатларини давом эттириб ва яна Исога эмас, шайтону лайинга содиқ лашкар бўлиб келганини тан олиб ўлтирсалар-а!?

Ўзи бу даврга дуо кетган бўлса ҳам керак, ваҳоланки бир хилги салномаларга кўра 1187 йили Англия билан Франция ўртасидаги иттифоқни рамзий белгиси сифатида инглиз қироли Ричард (ха-ха ўша Шер юрак Ричард)¹⁰⁰ француз қироли Филип Иккинчи билан бир кўрпада тонг оттирганларини эътироф этишган. Ха,

⁹⁸ Климент Бешинчи - 1305 - 1314 йиллар давомида Рим Папаси бўлган. Тарихчиларга кўра у Франция қироли Филип Чиройлининг “чизган чизигидан чикмаган”.

⁹⁹ Филип Чиройли – Франция қироли 1268- 1314 йиллари яшаган.

¹⁰⁰ Ричард Шерюрак - 1189 -1199 йиллари Англия қироли бўлган

нима ҳам дер эдик?! Салбчилик харакатининг “дода” рицарлари бўлган Ричард Шерюраклар шу кўйга тушсалар, уларнинг “бола фақир” – рицарлари не ҳолда бўлган экан?!

Плигриммлар¹⁰¹ Тартозанинг узоқ масофасидан кўринаётган насронийларнинг Биби Марям¹⁰² номидаги қадимий ибодатхонаси томон йўл олдилар. Ибодатхонага етиб келибжақ жаҳонгашта монахлар тез орада черковнинг авлиё Лука¹⁰³ мўйқаламига мансуб “Бокира Марям икона”си жойлашган катта залидан ўрин эгалладилар. Зиёратчилардан бир қисми дам олгани ётса, бошқалари ибодат билан машғул бўлдилар. Кекса монах миниб келган эшаги ва қўш хўкизларга ем-сув беришни черков оғилхонаси хизматкориларга қатъий тайинлагандан сўнг, дам олаётганлар сафига қайтди. Узоқ йўл босиб келганликлари боис, кўп ўтмай ибодатдагилар ҳам ётарга тадорик кўрдилар. Кимдир уларга емак келтирди. Кечки тановвудан сўнг, барча плигриммлар уйқуга кетдилар. Уларнинг ичидан фақат ёшгина норғул йигит ҳожат баҳонасида ибодатхонадан ярим тунда ташқарига чиқди. Ташқарида худди ўзидай кийинган йигит дарахтлар панасида туриб, ердан кесак олиб унга қараб отди. Ҳожатбарор монах кесак отилган дарахтлар панасига яширинган одам томонга, чор-атрофга олазarak қараганча, эҳтиёткорлик ила қадам босиб борди. Бу икки бир-бирига ўхшаш кишилар ўзаро бармоқлари билан имлашиб мулоқот қилган бўлдилар. Сўнгра ўрин алмашдилар. Ибодатхонадан чиққани эса ўзини дарахтлар панасига олди. Илгари дарахт панасида турган йигит ибодатхонага кириб, хуррак тортиб ухлаётган монахлар орасидаги бўш жойга ётиб олди.

Плигриммлар эртаси кунни ҳам деярли Биби Марям ибодатхонасида кун ўтказдилар. Фақат вақт шомдан оғанда уларга бошлиқ бўлган кекса киши тўрт монах ичидан, новча, норғул йигитни ўзига имлаб чорлади. Йигит дарров ўрнидан туриб, кекса монахнинг рўбаросига келиб таъзим қилди. Кекса монах унга “ортимдан юр” деб қўли билан ишора қилди.

¹⁰¹ Плигриммлар – зиёратчилар.

¹⁰² Исо (АС)нинг волидалари

¹⁰³ Авлиё Лука – насронийлар таъбири бўйича Лука Исонинг 70 ўқувчисидан бири бўлган. Шунингдек у Инжил китобат қилган тўрт кишидан бири бўлганидан ташқари расом сифатида ҳам қайд этилган.

Ташқарида яна тун ҳукмронлик қиларди. Икки монах ибодатхонадан чиқиб шаҳарнинг тор кўчалари қоронғулигига сингиб кетдилар. Улар майда қадам ташлаб, тош ётқизилган кўчанинг этагидаги бир каттагина ялангликка чиқдилар. Ялангликнинг қоқ ўртасида, яна бир готик услубдаги черков тамоман вайронага айланган ҳолида кўринди. Қари монах тугундан машъалаларни олиб ёқдилар. Уч қават черковнинг фақат олдинги деворлари қолганди холос. Унинг мухташамлигининг биргина белгиси бўлган дабдабали девор, деразалари йўқ ҳолда, ўз ортидан қоп-қора ҳувуллаган осмонни намойиш қилмоқда эдилар. Черков айланасидаги ярим-ёрти куйган дарахтларда, бу бефайз маконнинг ваҳшатини янада ошириб, ҳурпайган уккилар “қиё-қиё” қилиб хунук сайрарлар. Монахлар жинлар маконига киргандек, атрофга олазарак боқардилар. Ўзлари босаётган қадамларнинг акс-садоси ҳам, таъқибчилар оёқ товушларига ўхшарди гўё. Улар юрган сари зимистоннинг нохушлиги баттар ошарди. Харобага яқинлашганларнинг ўтақасини ёриб, бир гала қора кўршапалаклар бошлари узра “вор” этиб учиб ўтдилар. Иккисининг ҳам юраги шув этиб кетди. Қўрқмаганнинг жони нечта экан-а?!

Роҳиблар шу жойда тўхтадилар. Кекса монах чап кўлини оғзига карнай қилиб тутиб, “қиё-қиё”лаб уккидай қичқирди. Шу пайт осмондан “Ух-ух-ухух...” бошқа бир уккининг жавоби келди ва черковнинг қора тош девори узра байроқчага ўхшаш оқ мато кўтарилди. Бу хоробод эгаларининг “келавер” деган пинҳоний лафзи эди. Бироқ меҳмонлар ибодатхона харобасига ўн қадам қўймай туриб, уларнинг ортларидан ва қаршиларидан ханжар ва арбалет¹⁰⁴лар билан қуролланган кўланса ҳиди уфурган қора кийимлик одамлар пайдо бўлдилар.

-Ҳой овсар, икки кўлингни жуфт қилиб олдинга тут! Ҳазиллаша кўрма, нақ биқининга ханжар ва кўксингга таранг тортилган арбалет пайконлари қадалади. Нега аланглайсан галварс, сўзларимни укмадинг гўё?!- деди улардан бирови италиёнчалаб.

¹⁰⁴ Арбалет – камоннинг янги, техник жиҳатдан илғор тури

-У кар ва сақовдир. Гапларингни чиндан эшитмас! - деди қари монах унинг тилида ёш шеригининг ёнини олиб.

-Нима бўлганда ҳам кар ва сақов ажнабийингни қўлларини боғлайдурмиз ва бошига қоп кийдирурмиз. Ҳар ҳолда, унинг кўзлари ўта зийрак кўринадур.

Ёш монах қўлларини боғламоқчи бўлганларга қаршилиқ кўрсатмоқчи эди, қари монах “ундай қилма” деб имо қилди. Йигитнинг қўлларини боғлаб, бошига қора қоп кийдирдилар. Арқоннинг бир учини бир жангари тортиб, ортидан икки ханжарли аскар ва қари монахни эса, яна икки жангари икки тарафида кузатиб кетдилар. Улар унча кўп юрмай, пастки томонга қандайдир зинадан тушдилар. Нафақат бошига қора қоп кийдирилган йигит, балки бу замин мезбонлари ҳам, тор йўлакни зимистонда оёқларининг учлари ила аранг пайпаслаб топардилар. Қўланса, бовил хиди анқиган қоронғу йўлак, черковнинг илгари май сақланадиган омборига олиб борди. Ичи бўшаган бўчкалар турган омборнинг нариги деворига етганларида, бир аскар қўли бирла бир тошни ичга сурди. Шу топда эшик мисоли тош девор ўз ўқи атрофида буралди. Энди аскарлар қўлидаги маъшалалар ёруғи, тош тўсиқнинг ортидаги яна бир йўлакни кўрсатди. Еттовлон энди ушбу қоронғу йўлакдан юриб кетдилар.

Йўлак Рим империясида пайдо бўлган дастлабки насронийларнинг каттакўммалар¹⁰⁵ига ўхшаган, бир неча катта-кичик ер ости хоналарининг ёнидан ўтиб, катта роҳибнинг хонақоҳига олиб борди. Ушбу ертўланинг ҳашаматли хонақоҳи тўрисида, қизил ёғочдан ясалган ўйма шохкурси жойлашганди. Хонанинг баланд шифтига темир занжир ила илинган кумуш қандилнинг шамларини бош роҳиб тасарруфидаги хизматчи гўё алмаштираётган эди. Бош роҳибнинг ўзи эса, бошқа томондан, хонанинг энг қоронғу қисмидаги пасттаккина эшигидан кириб келди. Эшик пештоқи анчайин паст бўлгани билан катта роҳиб ундан қарийиб бош эгмай ўтди. У 60 ёшни қоралаганига қарамай, бақувват ва тетик кўринарди. Пастроқ бўйли, юзи чечак асоратидан чандиқ босган бош роҳиб – рицарь, ёшига хос

¹⁰⁵ Катакомбалар – катта ертўлалар. Дастлабки насронийлар жохил рум қайсарларидан шундай ерости маконлари ясаб паноҳ топганлар.

бўлмаган тезлик билан юриб келиб, шоҳкурсидан жой олди. Кекса монах курси олдига бориб юкиниб, унинг ўнг қўлини ўпди. Сўнг ўрнидан туриб, бошлиғининг ҳол-аҳволини француз тилида сўради:

-Жанобу Олийлари Буюк Магистримизнинг аҳволлари нечук? Ул зотни бандиликдан бўшатишнинг чораси топилдиму?

Бош роҳиб у билан бирга кирган, бошига қоп кийдирилган новча монах томонга маъноли қараб қўйди. Қўриқчилар йигитнинг бошидан қопни ечдилар.

-Ташвиш чекманг, жанобим! У ишончли одам ва шунингдек кар ва соқовдир ҳам. Лекин туядай кучли ва чидамли. Бизга қўшилганига уч йилча бўлди. Қиличбозликда ва найзабозликда унинг олдига тушадигани йўқ.

-Етарли. Не сабабдин уни хузуримизга келтирдингиз?

-Сиз жанобнинг махсус кўрсатмангизга биноан. Бизга содик ва лекин соқов тан кўриқчи лозим эди-ку?! Унинг исми Маркус. Унинг шу шаҳарда онаси яшайди. Узоққа кетмай туриб, ундан хабар олмоқчи. Рухсатингиз билан албатта.

-Замон сиз билгандай жуда ҳам қалтис, ҳар бир рицарь-монах ўз ўрнида бўлиши керак. Буюк Магистрнинг Францияда қамокда қолиши бутун миссиямизни чаппага кетказмоқда. Лаънати Филипп! Яна Чиройли эмиш!? Тампльерларимизни бутун Франция бўйлаб бир кунда ҳибс эттирди. Унинг падарига минг лаънат бўлсин! Қирол эмиш яна?! Қандай ҳам у қирол бўлсин? Ҳақиқий қирол Людовик IX эди. Шахсан ўзи шу Қутлуғ заминга рицарларни етаклаб келди ва шу йўлда жонинида фидо айлади. - Бош роҳиб калта қўлларини дим ҳавода чайқаб, кўзларини олайтириб, давом этди: - Падарлаънат Филипп Чиройли ҳаммасини пул учун қилди. Бизлардан олган тиллоларимизни қайтармаслик учун, ҳаммамизни тирик гўрга тикди-ку!? Хўш, Папа Климентни қайси жин урди дейсиз?! Нега энди чора кўрмайди?! Биздан шунча-шунча сўраниб юриб, олтинларимизни олган ўша-ку? Бизлар бунда жон фидо қилиб, Исомизнинг қабр жойини христиан оламига ўз қўлларимиз ила топширганимизда, биздан яхши одамизот йўқ эди-ку, Папалар лафзида?! Омад бир кетса, барчаси тамом! Ваъзият ўзгарди, қачонки билсангиз, Муқаддас Ирусалим қироллигидан - аввал

Қуддус, сўнгра Акр, Сидон ва Тир қўлдан кетганда. Энди эса ҳаммаси тамом! Сиз ҳам сафар тадоригини кўринг. Византия императорига боринг, ёрдам сўранг. “Хўп биздан ўтди” денг. Кечирим сўраймиз! 1204 йилги Византия¹⁰⁶ни тор-мор келтирганимиз учун... Э воҳ, қаранг-га, Византияни босиб олиб, ярим аср тинмай талабмиз-а! Қандай унутаркин бизни ғанимлар... Хуллас, барчасига айбдор қилиб франкларнинг қироллари денг. Энди унутайлик гинабозликни, иттифоққа келайликчи денг. Бизга ҳозир зўр ҳамдам керак. Секин кўнглига қўл солинг. Хуфияларимнинг келтирган хабарларига кўра, Қипчоқ юрти - Улуғ Ўрдада мусулмон сортўғил¹⁰⁷лари бош кўтараётирмиш. Тўхтагон бизнинг даъватга осмади қулоқ. На муслим бўлдию ва на насаро... Билсангиз, бу Ўрда йўлда ётган тош. Қайси динга ўтади ҳамон номаълум. Агар бизга ўтса нур устига нур. Исломга эргашса айтинг Қайсарга тамом. Эшитдим, Тўхтанинг ҳоли ҳам хароб. Ўғли Элбосмиш отаси тахтини ушлаб қолиши ҳам даргумон. Ким тахтга келади? Мана шунда гап! Майли янги подшо православ бўлсин. Бизга шунинг ўзи етарлик. Православ хон кечмиш бўлар исломий мамлук султонатиданда. Ана ўшанда биз, ғаним мамлукларнинг барчасин қирамиз бир-бир. Энди боринг. Қолган гапларни кабутарим етказур сизга.

- Бош устига! – кекса монах ортга тисарилиб, ер ости хонақоҳини тарк этишга ошиқди ва соқов бўлмиш Тангрибердини имлаб “юр чиқамиз” деб ишора қилди.

- Қани тўхта, эй соқов йигит! - деди Бош роҳиб баланд овозда. Йигит эса бамайлихотир чиқиб кетди монах ортидан.

-Ҳай майли, жин урсин сени! Вақтим зиқ маҳалда учраб қолдинг-да! Бошқа пайтда кару - гунглигин билсам-да, ишламаган аъзоларинг кесиб ташлардим. Ахир, мақол бор: “Сақланганни сақлайди Худо”.

Икки монах яна кўриқчилари назорати остида ўзлари келган яширин ер ости йўлларида юқорига чиқиб ортларига Биби Марям ибодатхонасига қайтиб келдилар. Кекса монах

¹⁰⁶ Қадимги қудратли Рим иккига бўлинганлиги сабаб, унинг шарқий империяси православ мазҳабидаги Византияга 1204 йилда католик мазҳабидаги латин римликлари бостириб кириб унинг пойтахти Константинополни эгаллаганлар.

¹⁰⁷ Олтин Ўрданинг мусулмон халқларини мўғуллар шундай атаганлар. Шунингдек уларнинг “Мўғулларнинг махфий тарихи” номли китобида Марказий Осиёдаги йирик аҳоли пунктларини босиб олганлиги ҳақида баён қилувчи “Сортўғиллари шаҳарларига хужум” деган алоҳида боб бор.

машъалаларни қайтиб жойига ўрнатгандан сўнг, икки кунга жавобгарликни ўз зиммасига олиб, Маркус-Тангрибердининг онасини кўргани жўнатиб юборди.

Тангриберди ўзида йўқ беҳад шод бўлиб ибодатхонани тарк этди.

Қоронғу шаҳар кўчалари бўйлаб, дайди ит сингари кезиб келаётган Тангриберди ўзидай бедор кимсаларни учратаман деб ўйламаганди ҳам. У келаётган тор зимистон кўча тўппа-тўғри маҳаллий бозор жойлашган майдонга олиб чиқарди. Майдонга ўн беш-йигирма қадамча қолганда, йигитнинг гўёки эшитмас кулоқларига, ўнга яқин одамларнинг арабча бақир-чақири уқилди. Ҳушёр тортган Тангриберди, ёнидаги баландгина иморатнинг деворига қовушди. Хира ёруғ майдондаги кўча бошида, кўлларида ханжар ва пичоқлари бор уч киши ёлғиз бир йигитга ташландилар.

-Мана сенга ярамас қаллоб...

-Сендайларга фақат ханжар даво бўлади...

Юзи ниқобланган, ўрта ёшли башанг кийинган кишининг кўлидаги ўткир ханжар тиғи ой нурида ялт этди:

-Мана сенга аблаҳ!

-А-а-а!!! - деб қаттиқ қичқирди ёлғиз йигит. -Номардлар конимни ичмоқчи, ҳой ким бор?! Ёрдам беринг! Одамхўрлардан қутқаринг мени!!!

Қани энди шу илтижони эшитган атрофдаги кулбаи – вайрона аҳли, бечора йигитга ёрдамга чиқса! Ҳеч ким жураёт қилиб бу тунда кўчага чиқмас. Барчаси уйи-капасида писиб ётурлар. Эҳ-э-эй, анойи бормикан бировга ёрдам бергани?! Бунда, кунда бўлмаса ҳам, кунора бир-бирларини ёқа вайрон килурлар, ахир.

Юракни зирқиратувчи қичқириқ муздек терга тушган Тангрибердини сергаклантирди. Бечора пичоқ еган йигит кўча бошида инграб жаллодларидан, араб ва форсча тилларда шавқат сўрарди:

-Шафқат қилингиз барака топкурлар!

- Отамизнинг тиллолари қайда ярамас?!

-Айт! Бўлмаса нақ терингни шилиб оламиз!

-Қорнингни ёриб, сассиқ ичакларингни, бошингга салла қиламиз!

-Вой-дод, қанақа олтин?! Ҳой ёрдам беринг! Ким бор?

Тангрибердининг қони қайнади. Жуванмардлиги жўшиб, урушаётганлар устига елиб келди. Ўзига орқасини қилиб турган ханжарли кишини кулочкашлаб, кулоқ тубига туширди. Кучли мушт зарбидан, ханжарли киши гурсиллаганча ерга чалқанча тушди. Яна бир ўрта ёшли барзанги Тангрибердини кўриб, унга қонли пичоғи билан ташланди. Маркус ўзини йўқотмай пичоққа чап берди-да, ўнг қўли ила яна кулочкашлаб барзангининг ҳам чакагига туширди. Барзанги юзтубан тош йўлакка кулади. Қўлидаги пичоқ тўрт газ нарига учиб кетди. Учинчи қотил Тангрибердига бир зум тикилди-да, унга қўлидаги узун ханжари билан ташланди. Маркус бу сафар ҳам чап бериб, унинг орт томонига ўтиб олди. Сўнг кучли кўллари билан учинчи тажоввузкорнинг қўлидан ханжарни тортиб олди. Қуролсиз қолган зўравон Маркусга кучи етмаслигини тушуниб, қоронғи маҳаллотлардан бирига ўзини отди. Бу олишув битганда, Маркусни ҳайратга солиб, ерда икки киши эмас тўрт киши ётганини пайқади. Унинг таажжуби ошди, лекин вақт ғанимат бу жойдан қочиб қолиш кераклигидан, кўпчиликка қарши турган ярадор йигитни елкасига осиб, майдонни тарк этди...

Бир маҳал ярадор йигит хушига келиб, Маркусга йўл кўрсатди:

-Чап томондаги иккинчи кўчага борамиз...

Чап томонга бурилганда, йигит кўчанинг бошини беркитиб турган ҳовли эшигига олиб боришини айтди. Ой шуъласида болахона остидаги мўъжаз тахта эшикнинг ўймагуллари хонадон соҳибининг даромадгўйлигидан хабар берарди. Тангриберди шу эшик остонасида ярадор йигитни елкасидан тушириб, ўз йўлига равона бўлмоқчи эди, у илтижо қила бошлади:

-Тўхта, Худо хайрингни берсин, мени ичкарига олиб кир. Бу ерга ташлаб кетма.

Тангриберди эшикнинг мис тортқичи ила қаттиқ тақиллатди. Лекин ҳеч ким ичкаридан жавоб бермади. Шунда у

эшикни шитоб билан тепди. Эшикнинг бир қаноти тепки зарбидан ланг очилиб деворга тегди. Ичкаридан:

-Ҳой ким у? - деган ёш аёлнинг овози келди.

Тангриберди ярадор йигитни ҳовлига олиб кирди-да, аланглаб атрофга қараб, ўнг томондаги чироқ кўринган баландгина қурилган уй томон юра бошлади.

Бир 17 ёки 18 яшар қиз бошига рўмолини апил-тапил ўраганча зинадан тушиб келди. Унинг ортидан эса, мойчироқ кўтариб элликлар чамасидаги аёл пайдо бўлди.

-Акажон, ака, бу нима кўргилик? Сизга нима қилди? - деб форсча қичқирганича ярадор йигитга ёпишди қизалоқ.

-Ким экан қизим, булар?! Наҳотки улардан бири аканг бўлса? Унга нима қилган?!

Ёши катта аёл негадир туркий лабз ила Худонинг зорини қиларди.

-Кўрқма сингилжон, менга унча зарар етмади. Онажон сиз ҳам ташвиш чекманг... Мен тирик қолдим. Мана бу йигит сабаб, Оллоҳ мени ёрлақди. Парвардигор гуноҳларимни кечган кўринади, у мени нақд ажал чангалидан қутқарди...

Кўплашиб ярадор йигитни ҳовлининг ўртасидаги супага ётқишди.

-Вой болам, сенга етган бало менга етмайдими? Яна қандай қаро кунлар бор экан-а бу шўр бошимда? - дея онаизор қонга беланган йигит ёнига беҳуш йиқилди...

Адоғига етаётган туннинг, қора бағридан аста-секин суғурилиб чиқиб келаётган йигитнинг қалбига қандайдир бир нотаниш сурур ҳукмрон бўлганди. Унинг қалби энди ажиб безовталиқда. Лекин бу безовталиқ тана оғриғидан эмас. Унинг кўз ўнгидан ярадор акаси устида гирдикапалак, жоду кўз қароқларидан дув-дув ёш тўкилаётган гўзал қиз тимсоли сира кетмасди.

Тим қора деворда ҳам унинг, қуюқ қора булутлар остидан аранг кўринаётган ойда ҳам унинг - ўша қизнинг юзини кўради. Акасининг ярасини ювгач, ўзи бирла доим олиб юрадиган малҳамни кўйиб, кўкрагидан оқ бўз мато билан боғлаган Тангриберди кетишга тараддудланганида, қиз унга шундай

миннатдор кўзларини тикдики, ёш йигитчанинг ийиб кетган юраги нақд қиндан чиқиб кетгудай тепчиб берди. Йигит имо-ишора орқали она ва унинг яраланган ўғли билан хайрлашди. Ҳовли эшигигача уни юзларини кўзларигача беркитишга улгурган қиз кузатиб қолди. Бироқ бу жоду кўзлар - ёвнинг қўш пайкони мисол йигит қалбини шикаста айлаганини, у энди англаб етганди.

Ким бу нозанин асли? Одамми ё парилар наслидан? Наҳот инсон боласи шундайин хушрўй бўлса?! Йўқ, бу туннинг сирли воқеотлари кўпайиб кетди... Энг зарурларини эсда қолдириб, қолғонини унитмоқ керак. Ҳа, албатта, шундай қилгани маъқул!

Сокинлашиб бораётган ақл, эҳтирослар ила жунбушга келган қалбга ўз ҳукми ўтказишга уринар эди:

Аввалам бор, Ота макон ишқи турур,
Эр йигитда мужассамдир асл ғурур!

7. Дарвеш Бобо

Хоразм Улуси. Миздахкон¹⁰⁸ катталиқда Кўхна Урганч ва Қиёт¹⁰⁹дан кейин турғувчи кент эрур. Унинг илдизларини, бугунги олимлар минг йилликлар қаъридан излаш керак деб, ҳисоблайдилар. Миздахқон қадим оташпарастрлар шаҳри деюрлар. Мунда Зарадушта¹¹⁰ дини билан боғлиқ не-не ботил сарқитлар сақланган ибодатхоналар бўлган. Коҳинлари ҳам жуда кўп ва шиддаткор бўлган деган гумонлар мавжуд. Уламолар эътирофича, ҳар бир мўминнинг ортидан эрчиб юрувчи шайтони бўлади. Агарким, ўша мўмин олим бўлса, уни йўлдан оздиришга тайинланган шайтоннинг илми ҳам кам бўлмасмиш. Борлиқни ўз зидди билан Яратган Зот шу заминда, жуда кўпчиликни ташкил этиб, залолат қаърига ботган дин коҳинлари

¹⁰⁸ Миздахқон - Қорақалпоғистондаги Кўхна Урганж шаҳрига яқин макон.

¹⁰⁹ Қиёт - Хоразм кентларидан бири

¹¹⁰ Зарадушта –қадимий ботил дин. У болани ўз онасига, ёки отани ўз қизига уйланишига кенг йўл очиб берган инсонийликка қарши сигирнинг пешобига ғусл қилғувчи гумроҳларнинг динидир.

авлодларига бас келувчи мусулмон илм аҳлини етказиб қўйди. Ислом динининг зиё қуёши Кўҳна Хоразм мамлакати узра ҳам кўтарилиб, зулмат исканжасини пароканда этгандан кейин бу ерда ҳам етук мужтаҳид олимлар етишиб чиқди. Ваҳоланки, у пайтларда сарвари олам Муҳаммад (САВ)нинг “динингизни касб қилиб олманг” деган ўғитлари барча мусулмонлар учун қонун бўлган кез эди. Шунинг учун ўз динида етук олим бўлган зотлар ҳам, ҳар бирлари ўзлари учун тирикчилик қилгани оддий касби – кор танлашар эди.

Миздахкон замини, Кўҳна Урганч атрофи сингари, сувсизликдан қақраб ётган биёбоннинг айни зиддидир. Улуғ Жайхун¹¹¹ дарёсига ўз улуши билан етиб келган Сувёнли сойининг оби-раҳмати бу жойларда, гўзал боғ-роғлар ва эл-улусни ризқига яраша ҳосил тўплайдиган экинзорлар барпо бўлишига сабабчи эди. Вақт ўтиши билан, XIII асрнинг ўрталарида Сувёнли каналининг икки томонида аҳоли кўпая бошлади. Уларнинг орасида юқорида айтилган Расули Акрам (САВ)нинг ўғитларини пухта ўзлаштириб, ислом илмининг хожаларига айланган, саҳобалар авлодларининг ўз ўрни бор эди. Улар орасида турли ҳунарлар (савдогарлик, балиқ ови) билан бирга, деҳқончилик бирла шуғулланадиганлари кўпчиликни ташкил этган. Оддий халқ бир неча асрлар ўтиши билан, бу заминга зардуштий қоҳинлар юрт қилган Миздахкон эмас, Ислом динининг ўқ томири бўлган хожаларга нисбат бериб, Хўжали деб ном берган.

Биз ҳикоя қилмоқчи бўлган вақт, тахминан 705 ҳижрий ва мелодий 1308 йилнинг қиш фаслининг охирги ойида, шу заминнинг яқин оралиғида, сўфийлик тариқатида маҳкам турган пиру - муршиднинг шогирди бор эди. Ёши ҳам улуғ бўлганлиги сабабидан барча уни Дарвеш бобо дер эди. Унинг пири-устозини ўша пайтда Оллоҳ ўз раҳматига олган бўлиб, Миздахконга яқин турган дарвешгоҳи бўлмиш, хонақоҳи пиру-муршидсиз қолганди. Сўфийлик йўлидаги аҳл қоидасида ўзларига Пири-комилни сайлаб олиш расми йўқдир. Бундай Устозу-муршидни тайинланмоғи тамоман ғайбга боғлиқдур. Шул сабабга кўра дарвешлар кенгашиб, хонақоҳга ҳар куни навбатма-навбат

¹¹¹ Жайхун - Амударё

рахнамолик қилиб турдилар. Бу орада қизик ҳодисалар рўй бера бошлади. Дарвеш бобо навбатчилик қилганда, хонақоҳда ризку - рўз баракали бўларини кўпчилик сезиб турди. Яна бир мунча вақт ўтиб, кимдир тушида илгариги пирлари айнан, Дарвеш бобони ўзига меросхўр этганлигини айтиб бермиш. Ва филҳол бу каби тушни барча дарвешлар кўрганликларини эътироф этганлар. Шу-шу Дарвеш бобони бу атрофда Пиру устоз деб санай бошладилар. Гарчи Дарвеш бобо кароматлар кўрсатмасида, у ён атрофда ислом дини, сўфийлик тариқати бўйича мукамал билими билан ҳурмат топганди. Бироқ мана бир неча йилдирки, у бетобликдадир. Яқин бир йил ичида эса, бутунлай ётиб ҳам қолди. Табиблар уни оёққа туриб кетишига ишонмай ҳам қўйишди. У ётган хужрага қўшни бўлган масжид эшигига “Илтимос пастроқ оҳангда гапиринг, пиримиз бетобдурлар” деган ёзувли тахтача илингандир. Пирларига эса икки мурид-шогирдлари доимий пайдар-пай қараб, муолажаси ва иссиқ-совуғидан хабардордирлар.

Ҳозир эса катта шогирдлардан бири мулла Абдурахмон у ётган хужрадан, офтоба бирла чилопчин кўтариб чиқди. Қуёш уфқдан уч найза кўтарилган пайт бўлганди. Шу топда ташқаридан кимнингдир дағал овозда чақираётгани эшитилди. Абдурахмон чилопчин бирла офтобани шошиб айвоннинг чорчўпига қўйди. Елкасидаги сочиқни рўпарасидаги ўймадор устунга илди. Зинадан тезгина пастига тушиб, янги ёққан юпқагина оппоқ қор устида қора лойли излар қолдириб, югурганича дарвозахонага етиб борди. Ёғоч дарвоза танбалазмаган бўлса-да, ташқаридаги нотаниш одамлар ичкари сари хатламабдирлар. Абдурахмон дарбозанинг бир қанотини кўча томонга очиб чиқди. Торгина дала ёнидаги йўлакда ўн чоғли суворий отдан тушиб турган эдилар. Улардан бири башангроқ кийинган, қуролларининг дасталари ва камарининг тўқаси ҳам тилладан эди. Афтидан у бирор - бир мўғул нўёнига ёки шу атрофдаги кўчиб юрган туркийларнинг бекларига ўхшар эди.

Абдурахмон уларни кўрган заҳоти салом берди. Саломига алик олган бек “Пиринг қайда” деб сўради.

-Ҳазратимиз ичкаридалар, бироқ бетобдирлар, тун бўйи ухламадилар. Агар анчайин зарур бўлмаса, ҳаловатини олмасангиз...

-Дард чеккан инсонда ҳаловот не қилсун?! Бос, олдимизга тушиб, пирингга бизларни бошлаб бор. Қани кўрамиз, қандай кароматлари бор экан, муршидингнинг? Бу чолинг чиндан авлиёми, билғони келдик, узоқ йўл босиб.

-Майли, зарурат бўлса, бунга кириг. Бироқ, мен ҳазратимга ким келди деб айтайин?

-Агар ҳазратинг чин авлиё бўлса, ўзлари ким эрканимизни билиб олурлар...

Бетакаллуфлик ила ҳужрага бостириб кирган уч меҳмон, бамисли асаларилар уясига киргандай бўлдилар. Улар бурунлари остида бир хил маромда Қуръони Каримни ёдлаётган муллачаларни ва бу каттагина, жиҳозлари оддий бўлган хонанинг кўча томонга қараган кичик деразаси олдидаги супада, қибла томонга оёқ узатилган ҳоли, чап қўлини ёстикқа тираб ўтиришга ҳаракат қилаётган ориққина чолни кўрдилар. Чолнинг ажиб нуроний юзи остонасини хатлаганлар томонга бурилганди. Гарчи унинг дарди оғир бўлса-да, самимият барқ урган чехрасига монанд, чуқур ва маъноли кўзлари ҳам кулиб турар эди.

-Устоз мунда келганлар, ўзларини танитмадилар ҳам... - ўзбошимча сур меҳмонлардан шикоят ёки ўз-ўзини оқлов ўрнида биринчи бўлиб сўз қотди Абдурахмон.

-Ҳечқиси йўқ. Ташвишланишга ҳожат йўқ, мулло!.. Меҳмонлар узоқ йўл босиб келмиш, чой келтирингиз... Ҳа, емак тайёрламоққа ҳам уринсангиз ёмон бўлмасди... Сизлар эса менинг муллочаларим, вақтинча масжид биносида машғулоти давом эттирсангиз.

Қуръон мутаоласидаги толиби - илмлар устозларига таъзим айлаб, секин-аста хонани тарк этдилар.

Меҳмонлар таомга иштиёқ йўқ эканлигини изҳор қилдилар. Бироқ чойни инкор этмадилар.

Шогирдлар кичикроқ қумғонда чой бирла, сопол кўзачада сут ва тўрт чимдим туз, тўрт дона арпа нонни устозлари ётган супа

олдидаги, саксовул чўғида қиздирилган танчанинг устидаги дастурхонга қўйиб, таъзим ила ташқарига чиқдилар.

-Қани меҳмонлар, дастурхонга марҳабо!

Абдурахмон иссиқ сандал устидаги кўрпачага совуққотган оёқларини киргизиб, маза қилаётган ҳарбий уст-бошдаги кишилар олдига нон ушатди ҳамда чой узатди. Бу орада, Дехқон Бобо узр сўраб, бошини ёстикқа қўйиб ётди ва оғир-оғир нафас ола бошлади. Шогирд унинг устидаги кўрпачани тўғрилаган бўлди, пешонасидаги маржон-маржон совуқ терларни дурраси билан артди.

“Ўлмоқчи бўлиб турган киши устига келиб қолибмиз шекилли” деб, меҳмонларнинг ҳам ҳафсаласи пир бўлаёзди. Бирор яхши сўз айтиш ўрнига, ҳарбийларнинг каттаси кўрслик қилиб: “Агар ўзинг чиндан гуноҳинг йўқ авлиё бўлсанг, Худойинг нечук сени бунчалар дард бериб қийнайду?” - деди.

-Сен қадим Миср хоқони бўлган Фиръавн ҳақида эшитганмусен? – деди энтикиб, касал юқорига қараб ётган ҳолида. -Ўша Оллоҳ азза ва жаланинг қаҳрига учраган манфурнинг бирор жойи оғримаган. У дард нелигини билмай ўтган, бу оламдан. Биз Одам болаларининг тишларимиз алоҳида-алоҳида жойлашган бир пайтда, Фиръавннинг тишлари бир-бирига ёпишган қуйма эди, деб муфассирлар эътироф этганлар. Агарким, Фиръавннинг тишлари ҳам айро бўлганида эди, улар орасига бирор емиш қолдиғи кириб, ногаҳон тишлари оғриб қолиши мумкин экан. Тиш оғриғига чидамай қолган одам, албатта Худони эслаши ва ундан нажот сўраши муқаррар. Карамни кенг Оллоҳ Фиръавнни атайлаб, дийдасини қотириш учун, унга шундай дардни ҳам раво кўрмади. Натижада Фиръавн, фосиқликда ҳеч бир одам боласи қилмаган гуноҳи-кабирани қилди. Оллоҳга ширк келтирди ва ўзини ҳатто, Унинг ўрнидаги зот дейишгача борди. Оллоҳ уни қаттиқ жазолади ва охиратда ҳам уни дўзахнинг энг ёмон жойида абадий азоблаб қолади. Шунингдек, қадимда, Илёс деган Оллоҳнинг суйган бандаси-пайғамбари бўлган. Унинг кўп ўғиллари, мол дунёси ғорат бўлиб кетиб, ўзи ҳеч бир одам боласи тотиб кўрмаган дардга чалинди. Лекин у барча оғриқ-дардларга чидаб, ўзининг Яратгувчиси бўлмиш Оллоҳ таолога ҳамду-санолар айтиб турди. Ваҳоланки,

бу дардларни Оллоҳ таоло ўша бандасини суйгани учун бермишдир. Аммо, Илёс алайҳиссалом ҳазратлари Оллоҳнинг синовидан чиройли тарзда ўтди. Шул сабаб ҳам, Оллоҳ унга, унинг фарзандлари ва барча бойликларини зиёда қилиб қайтарди. Расули Акрам Ҳазратлари Муҳаммад Мустафо (САВ) бирор бир касални кўргани борганларида, унга кузда дарахтлар қандай баргларини тўксалар, дард чекаётган одамнинг гуноҳлари шундай тўкилишини башорат қилардилар. Оллоҳ таолло Эгам ўзининг яхши кўрган бандаларига дард беради. Дард орқали бандаларини гуноҳ ва маъсиятлардан тозалайди. Ваҳоланки, бу дунёда чекилган дарду-ситамлар, кишининг у дунёда рўшнолик кўришига кафоратдур. Барча динларда зикр этилгани каби, Ислом ҳам дўзах борлиги ва ундаги даҳшатли азоблар бисёрлигин тасдиқлайдир. Оллоҳ мукаррам Зот, ўзи яратганларини дўзахнинг оловларида жазоланишидан сақлаб қолмоқ учун, шу дунёнинг ўзида суйган бандасига дард бериб, маъсиятлардан тозалайдир. Мен ягона деб билган Зот – Оллоҳдир ва унинг менга берган дардлари учун беҳад шоддурмен.

Муршид яна энтикиб, бироз сукут сақлаб, сўзларини давом эттирди:

-Ваҳоланки, шундай одамлар бор, ўзларини саломат эканликлари бирла кибрланурлар. Агарким, мундаин киши яна хушрўй, қадди-қомати келишган бўлса, ундан баттар кибрланур. Агар у, бунинг устига яна табиатан кучли, қудратли бўлса, янада кибрланур. Бунинг устига яна бой-бадавлат бўлса тамоман кибрланур. Ва алҳол, у, яна бирор нуфузли амалдор бўлса, уни Худо ургани аниқ! Бундай киши, ҳеч босар-тусарини билмайдир. Маъсият устига маъсият қилур. Бошқа инсонларни менсимайдир, уларни камситадир, бегуноҳ ҳолатинда жазолайдур, не-не бегуноҳ кишиларнинг қонин тўкадир, зинокорликка муккасидан кетур. Агар бундайларга яна ақл неъматини берилса-да, уларнинг ҳаёлларига бу иномлар эвазига Оллоҳга шукроналар келтириш илинжи пайдо бўлмағай. Инсонга пайдар-пай берилган неъматларни, ул ақли ноқислик ила, бу каби инъомларга, фақат ўзимнинг кучим, саъйи-ҳаракатим, фасоҳатим бирла эришдим деб, ўйлардир. Ва бундайлар афсуски, жуда кўп бўлиб, улар

Оллоҳ берган ҳар бир инъом учун фақат куфрони неъмат ила жавоб берурлар. Бундайлар албатта дўзахда Фиръавн билан бирла жазоланиши тайиндир. Энди буни акси бўлган, Оллоҳнинг бу дунёдаги неъматларидан бебахра одамлар эрса, Уни мудом ёдлаб турурлар, унга интилурулар, илтижо қилурулар. Ваҳоланки Оллоҳ айтади : Мени эсланглар ва Мен сизларни эслайман. Агар сиз Мени пинҳоний эсласангиз, Мен ҳам сизларни ичимда пинҳон эслайман. Агар Мени жамоада эсласангиз, Мен сизларни бир гўзал жамоада-яъни фаришталарим орасинда ошкор эслайман дейдир.

Менинг эрса аҳволимга не бўлибдур?! Мен ҳали бутун аъзои бадани қурт босиб кетган ва ўша қуртлар танасини еб битириб, энди тилига ҳужум этаётган Илёс пайғамбарнинг аҳволидан нечоғлиқ дурустмен. Мен икки оёғи тамоман йўқ инсонларни номозгоҳларни обод қилиб, саждаларида Яратган Эгамиз Оллоҳ таолога илтижо айлаётганларни кўрганман. Кўз неъматидан ажраб, бутунлай сўқир инсонларни Оллоҳнинг Китоби-Қуръони Каримини ёд қилганларни билурмен. Менинг эса икки кўз жавҳарим соғдир. Зувоним ҳам бор. Мен не учун Оллоҳимга ҳамд айтмайин?! Оллоҳга беадад шукрим ақлим тиниқ бўлгани учун, сенга соғлом тилим бирла ваъйз қилмоқдадурмен!

Муршид энди кўзларини шифтдан узиб, қахр ила бек томонга қаратди:

-Хўш, нечук сен, сени шундоқ саломат, кучли, бой-бадавлат, амалдор қилиб қўйган Зоти - Ягона Оллоҳга шукрона қилмағайсен. Бироқ, билгинким, ҳар бир фурсат ғаниматдур. Ҳар сонияда ўлим фариштаси, устингда қиличин ялонғочлаб, Оллоҳдан фақат изн беришини кутиб туродир. Агар билсанг ичингдаги биров билмас деган сиринг, ҳозир юзага чиқса, сен бутун борлигинг бирла ҳатто ширин жонингдинда айриладурсен!

-Сен на дерсан, ҳой чол ? – деди Дарвеш Бобонинг охириги сўзларидан дарғазаб бўлган бек иссиқ сандалдандан тура солиб, - Сен ким бирла гаплашаётганингни билурмисен, ахир?!

Дарвеш Бобо оғир босиқлик ила энди юқорига қараган ҳоли, гапида давом этди:

-Ким эрканингдан сўйласам меҳмон – кўнғирот аҳлидандурсен. Кўнғирот бобонинг тунғучи Вахтамғали

фарзандининг Чомучли уруғи улуғлари вакилидурсен. Шу юришда Хоразм Улуси катталарининг машваратиға ошиқмоқдасен. Бироқ бу сафарги амирлар гурунги сенга ёқмайроқ турибдир. Шунинг учун ороминг йўқотғонсен! Эҳтиёт чорасин ҳаддин зиёда кўрурсен. Магарам бу мажлисда, бошқа уруғлар амирлари, сен каби кўнғирот вакили устидан махфий иш кўрурлар...

Дастлаб Дарвеш Бобо хузурида калондимоғлик бирла ўлтирган меҳмон, чолнинг айтган сўзлари оқибатида, юзида таажуб аломати пайдо бўлди. Унинг хайрати ошганидан кўзлари олайиб, оғзи очилиб қолди. Чол энди унинг томонига ўқрайганча қараб, уни таажубини янада ошириб давом этарди:

-Ваҳоланки, ўша машваратга чақирган амирларни ташвишга қўйган кўнғирот ўғлонининг танлаган дини Исломдир. Сен эса, биз томонга, йўл-йўлакайгина учраб, боз устига бир йўла ўша кўнғирот қариндошингни Исломда, мусулмончиликда не топганин билиб кетмоқчи бўлгансен... Қани энди, сен айт, гапларим ўринли-му?!

Ранги бўздай оқарган меҳмоннинг тили тутилиб қолди. У зўрғагина:

-Мен...мен...Сиз қайёқдан...Бу ишлардан хабардор...Сиз,- дея олди. Энди у аниқ тушунди, инчунун унинг рўпарасида ҳақиқатдан авлиё ётганлигини.

Дарвеш Бобо эрса, темирни қизиғида бос деганларидай, кўнғирот амирини саволлар бирла кўма бошлади:

-Қани, ўзинг айтчи, ўша кўнғирот аслидан бўлган мусулмон биродаримиз исмини. Ким у?

Кўнғирот беги ўрнидан турган жойида, бирдан юкиниб, Дарвеш-Бобога чуқур таъзим қилди. Кечирим сўради. Лекин Хоразм амирлари кимнинг ортидан махфий кенгаш юргизмоқчи бўлганларини айта олмаслиги учун, яна узр сўради.

Бу орада Дарвеш-Бобонинг миясига бир фикр келганидан, пур маъно кўзлари бирдан чақнаб кетди.

-Айтмайман дегин. Сен айтмасанг, унинг исмини мен айтурмен. Чунки, биз бугунги кунда шундоқ Хоразм амирларининг нокас ишларига чек қўйиб, аларға ёмон кўринган

биргина қўнғирот ўғлонини яхши билурмиз. У ҳам бўлса Улуғ Ўрданинг Бекларбегиси бўлмиш Қутлуғ-Темурдир...

-Йўқ! – деб ўкириб юборди маҳаллий қўнғиротлар бошлиғи,-
Йўқ бу ахир цирку, махфий тутадурғон...

Қўнғиротнинг беҳос бу ўкириги, унинг икки ҳамроҳинида, очик дарбоза олдида турган сарбозларнида чўчитиб юборди. Кейингилар зинадор хужрага ташландилар. Бироқ, хонага ялонғоч қилич ва найзалар бирла югургилаб кирган навкарларни, қўнғирот беки болаҳонадор қилиб сўкиб ҳайдади. Лекин у ўзининг Дарвеш бобо ётган жойга бирга кирган ҳамроҳлари олдида мулзам бўлди. Ваҳоланки, бу икки кишилар ҳам ўз уруғининг обрў-эътиборли вакиллари бўлиб, улардан бири ҳатто Қутлуғ-Темурга яқинроқ эди.

Сири ошкор бўлган бек, Бекларбеги Қутлуғ-Темурга хусумати йўқлигига, керак бўлса унинг учун жон фидо айлашини, бу иккисига айтиб қарғана бошлади ва ўзига гувоҳликка ўтиб беришини Дарвеш Бободан илтимос қилди.

Дарвеш Бобо ғайридин мажусийларга гувоҳ бўлмаслигини эътироф этди. Қўнғирот беки қалби тозаллигини ва Қутлуғ Темурга хусумати йўқлиги исбот қилиш учун Калимаи-Шаҳодатни айтиб шу жойни ўзида мусулмон бўлди ва Дарвеш бобога қўл бериб, унинг муридига айланди. Бу воқеа бошқа қўнғиротлар учун ҳам катта туртки бўлиб, уларнинг ҳам илгари Исломга кирмагани мусулмон бўлдилар. Улар янги пир-муршидларининг ижозати бирла, ўз уруғлари турган маконга, барча қўнғиротлари бирла мамлакатда бўлаётган ишлар бўйича машварат қурғони кетиб қолдилар...

-Устоз агар сир бўлмаса, ушбу каромат хусусинда, биз томонларга қадам ранжида айлаган ҳарбийларни қайси уруғдан ва Қутлуғ Темур ҳақиндаги маълумотлар сизга қандай маълум бўлғонин айтиб беролмайсизми? – деб сўранди мулла Абдурахмон муршиди-комилдан шом номозидан сўнг.

-Бу ишларни аён бўлишида ҳеч бир кароматга ўрин йўқдир. - деди Деҳқон бобо, бироз оғриғи ёзилгандай енгил тин олиб,- Туркийлашган қавмлар бирон-бир зарур машваратга қуролланиб, ўз байроқлари ила борадурлар. Ҳусусан бизга

келган ва очик дарвоза олдида турган навкарлар илкидаги байроғинда чўмич сувратини илғадим. Бу атрофда чўмичлилар, фақат қўнғиротларнинг Вахтамғали уруғи таркибида бўлур. Буларнинг бошлиғи жуда ўйчан ва ҳаёжонда эди. Борар манзилига тўғри бормай, биз томонга кириб ўтгани сабабли, улар борадиган мажлисга мусулмон инсон сабаб бўлганини тахмин қилдим. Ва бу ишларга ҳақиқатдан сабабчи бўлган мусулмон-қўнғирот , шу кунларда Хоразмни тафтиш қилиб келган Қутлуғ Темурлиги эсимга тушди. Бу ишларни тўғри тахмин қилмоқ учун, мантиқ илмини эгалламоқ ва мамлакатда бўлаётган янгиликлардан хабардор бўлмоқ лозимдир. Яратган Эгам қалб кўзини кўр қилмаса, ҳар кишининг руҳий ҳолатига тўғри ташҳис қўйишга муяссар этур. Оллоҳнинг инояти туфайли, бу сафар мантиқий ҳулоса юргизганимиз сабаб, ҳақиқат бизга юз кўрсатмишдир.

Толиби илми яна сўради:

-Устоз Сиз ул қўнғирот бегига “қалбингдаги яширин сиригинг ошкор бўлса, нақ бошинг кетур”, деб айтдингиз. Унинг қалбидаги яширин сирини қандоқ билиб олдингиз?!

-Эҳ мулла Абдурахмон нечук соддалик қиладурсиз! Ахир Одам фарзандларининг ҳар бирининг қалбида ўзига хос қандайдир, ўзгалар учун ёқимли бўлмас сири бўлишини наҳот билмайдурсиз?!

Бу гапларни айтаётган муршидининг кулиб турган кўзларидан, айёрликдан нишон топмасада, шогирд устозини бари-бир ниманидир яшираётгани сезиб турарди...

8. Қутлуғ Темур

Бекларбеги чўчиб уйғонди. Унинг ёнида ётган суюкли маликаси Тўрабека¹¹² хонум ноз уйқуси аралаш ёстикдан бош кўтармай сўради:

- Не бўлдингиз бегим, нечук безовтадурсиз. Наҳотки ерсираётган бўлсангиз?

Қутлуғ Темур устидаги туя жунидан тайёрланган ёпқучини суриб ўлтирган ҳоли оғир ўйга толмиш эди.

Бир нима бўлгандай, хавотири ошган Тўрабеканинг ҳам уйқуси қочди. У иссиқ ўрнини тарк этиб, хонаи кўшкнинг икки меҳроби орасидаги деворга илинган мўйнали тўнни олиб, хўжасининг яқтакчан эғнига ёпди. Ўзи эса хитой шойисидан тайёрланган хушбичим кўйлаги устидан иссиқ камзулини кийиб, пойгакдаги кошинланган ўчоқдаги ўчаёзган оловга бир текис кесилган саксовуллардан икки-учини ташлади. Емишга отилган лукмадан татиб олган аланга жонланиб, аввалам Тўрабеканинг

¹¹² Тўрабека – Тўхтаҳоннинг қизи, Қутлуғ Темурнинг рафиқаси

чиройли юзини, сўнгра атрофни ёритди. Оловнинг қизил-сарик тилларининг ажиб рақслари маликанинг қора кўзларида жилоланарди. Малика кўлларига, ўчоқ устига қўйилган чиройли нафис ўймали оғиргина кумуш обдаста бирла чилопчинни олди.

- Сизни балким оёқ оғриғи безовта қилдими холам? Отам ҳам доим шу оёқларидан шикоят этмиш. Эмишки, бу кўнғирот аёлларининг фарзандлари бўлмиш Ботухоннида, Ўғадойхоннида барчасининг наслий касали¹¹³ эрмиш. Айтишларича, Нукуз ва Қиён давридан кейин кўнғиротлар кенгашмай, маслаҳатлашмай туриб, туроқ жойи - даррадан чиқиб, бошқа эл-элатларнинг ўчоқларини топтаб келган эканлар¹¹⁴. Шу-шу бошқа элларнинг ўчоқларини топтаганликларининг гуноҳлари кўнғиротларнинг оёқларига урган эмиш. Наҳот сизгада шу дард азоб бергайдур, тун бўйи тўлғониб чиқдингиз холам?!

- Кошки эди маликам менинг оёқларимгина оғриси,- деди Бекларбеги вазминлик билан баланд ётоғида ўтирган холи маликага бутун тани билан бурулиш учун оёқларинида пастга туширди.

- Афсус менинг дардим улусу-умматимнинг бугунги аччиқ қисмати ила оғирдир. Ўз айбини тан олган элнинг, келажаги ҳам кенг бўлур албат. Албатта бошқа элларнинг ҳам, оила-ўчоқлари муқаддасдур. Ваҳоланки, Оллоҳ таоло барча одамизодни тенг яратмиш. Бизнинг аждодларимиз бу ердаги тинч-тотув яшаётган элларнинг, оилалари ўчоқларини ҳам топтамадилар-ми?! Топтадилар-ку! Во дариғ! Энди бу гуноҳлар қайси аъзои бўғинимизни, қайси авлодимизни тутар экан-а?!

Бекларбеги ўнг кўлининг панжасини мушт қилиб тугиб, безовта юзи қадар кўтарди ва давом этди:

- Биз бу юртларни мардлик ва ботирлик ила илкимизга киритдик деймиз. Биз бу юртнинг қалъа-и деворларини бузуб ташлади-гу, бироқ унинг элининг юрагини-қалбини ишғол эта билмадик! Нечукким, уларнинг дини-арконлари, бизнинг аждодлар дини арконларидан нечоғлиқ пишиқ эркан! Деймишки,

¹¹³ Чингизийларнинг наслий касали - оёқ копқони (подагра).

¹¹⁴ Туркий элатларнинг кўпчилигинда ўчоқ ўрнида оила назарда тутилиб, у муқаддас саналади.

маҳаллий эллар, бизнинг элнинг удумин олсин. Бироқ қизиқ воқеотга гувоҳмиз асли. Магарам йиллар забти ила, биз шу халқнинг удумин олдик! Шулар еган нонни, шуларнинг таомин танаввул қилсак-да, ҳам шулардек меҳмон кузатсак. Ўзи кимга ким тақлид қилмоғи керак?! Жўмардликда биз албатта устун! Лекин билинг, бу ҳам вақтинча. Бизнинг “Махфий тарих”¹¹⁵имизда тилга олинган сортўғиллари¹¹⁶ қандай халқ эди ахир?! У ҳам жанговор улкан давлатларга солганди асос. Бироқ биз мўғулдан ўзгачалиги, юксак маданият ила шуҳратли эди. Ва лекин биз қанчалик мақтанмайлигу, хали билган хунаримиз хамин қадардур! Яхши ҳамки, бизнинг томондан Соҳибқирон Чингиз бобомиз чиқди. Бироқ ул Зоти Олийдан кейин мўғул яна бўлиниб кетмиш. Агарким ишлар яна шундай давом этсаким, чингизийлар давлати бешликка эмас, юзга бўлунур! Ана унда айланиб келиб, маҳаллий эл бизга эмас, биз аларга бош эгурмиз албат. Шунинг учун вақтнинг борида, шу элнинг удумин эртароқ олиб, шулар каби шаҳар қурайлик! Ҳар соҳада кучлик бўлмоқчун илму-фанга ружу қўяйлик. Аҳли мўмин сийратин кийиб масжидларни обод айлайлик. Яхшики Оллоҳ раҳматига сазовор бўлгур, Берка Ўғлон туфайли қисман бўлсада, мусулмон бўлдик. Хақни танидик! Бироқ ҳамон, иймонимиз бағоят сустдир?! Ўзингизга аён бўлгандай маликам, биз бу ерга тафтиш бирла пойтахтдан чиқиб келдик. Урганж дарвозасидан катта бир карвон бўлиб, карнайлар садоси остида кириб келар эканмиз, менинг назарим, бизга пешвоз чиққувчи отлик зарбоф тўнли аёнларгамас, оддий авомнинг аҳволотига қаратилган эрди. Мен Хоразм аҳолисининг кўзларида, бизларга ишончу-умидни кўрмоқчи эрдим. Бироқ минг афсус, бизларга Кўшки Оқчок эди мунтазир. Бизлар учун бердилар шоҳона базм. Ноз-неъматли дастурхонлар ёзилди, майу-майноб, шароблар шаънимиз учун ичилди. Мамлук султонининг белаги эмиш, шир ялонғоч арабий гўзал хонимчалар хиром айлаб чиқди ўтган тун бўйи. Барча сармаст қолди, бу нафс чорвоғида. Шайтонлар ин қуриб олган улар димоғида. Кўзлари тўймагайдир Уҳуд-ухуд зар тоғларига.

¹¹⁵ Чингизхон даврида ёзилган “Мўғулларнинг махфий тарихи” китоби

¹¹⁶ “Мўғулларнинг махфий тарихи” китобида ўтроқ халқлар шундай аталган бўлиб, унинг бир боби “Сортўғиллари шаҳарларига хужум” деб номланган.

Булбуллари таланмишдир зоғларига. Адолатни талаб қилган элим қани? Юз даррадан пора бўлганмиш аларнинг тани...

Бекларбеги ўрнидан турди. Тўрабеканинг ёнига келиб, оғочлари чирс-чирс ёнаётган кошинланган ўчоққа энгашиб, унинг чеккасидаги мис қумғондаги исиб турган сувни маликанинг обдастасига қуйдида ва яна деди:-Маликам! Шул кеча мен уйқуда бир ғалат туш кўрибмен:

Икки булбул хониш қилиб юрган эди.
Баланд учиб, боғу-роғин мадҳ этарди.
Шу орада бир булбул танҳо қолди.
Шеригини чақириб ҳам оғзи толди.
Оғзи толиб қорни очди, емиш топди.
Етти дона тилла каби донни ютди.
Қорни тўйиб сайрамоққа шайланди у.
Бир зум ўтмай тўнғизга айланди, у.
Нозик нола ўрнига ул бўкирарди.
Гўёки ул бўралаб, сўкинарди.
Нозик бути туёқларга айлонади.
Шул орада каминангиз уйғонади.
Мана ўйхуш бўлганимнинг важ кориёти
Энди айтинг бу тушимнинг таъбиротин.

Тўрабека маҳзун бўлди, ўйлаб пича.
Деди холам булбул эди - кўнгил қушча.
Етти дона буғдой нафсингизмиш .
Анга қул бўлғонга етмас хўп емиш.
Агар инсон яхши бўлса дили очиқ,
Оллоҳ йўл кўрсатмиш шундай сочиқ.
Демак мункар ишларидан нари бўлинг.
Эзгу ният амалида ҳозир-нозир бўлинг

-Балли сизга Маликаи Тўрабека- деди Қутлуғ Темур – шундай оқида аёлни менга насиб этгани учун Оллоҳимга беадад тасаннолар бўлсин. Маликам сизнинг номингиздан, Оллоҳ учун мен қаср¹¹⁷ битурмен. Шу заминда Тангри тоало ўзи хоҳласа.

¹¹⁷Ҳозирда Қўхна Урганжда Қутлуғ Темур Тўрабекага атаб XIV асрда қурилган мавзалай бор

Энди узр, маъзур тутасиз бугун қилар юмушим кўпдир. Энг аввало таҳорат олиб, таҳаджжудга киришмоқ лозим.

Қутлуғ Темур обдастани олиб таҳорат олгани чиқиб кетади.

Тонг отди. Қуёшнинг заррин тифлари, табора ўткирлашиб бормоқда. Кунлар секин-аста илиб қолаётганини, сайроқи кушларнинг нағмаларидан ҳам англаса бўлади. Баҳор эрта келишидан дарак бу. Ҳа демай Қизилқум чўллари қизиб кетади. Дарахтлар оқ гулдор рўмолларига бурканадилар. Улар ўз гуллари ила бир-бирлари бирлан анвойи уффорларни тарқатиш бобинда мусобақалашадурлар. Ўлмаган жонга баҳор ҳам келди деганларидай, бу фаслда инсон зотини табора яшагиси келади. Ҳар сафар ҳам такрорлашиб келавергандай илҳомбахш онлар яқинлашгандай гўё...

Эллик ёшни чамалаб қолган Улуғ Ўрданинг Бекларбеги Қутлуғ Темур Тўрабека билан топган ўн ёшлар атрофидаги ўғли Хорунбек¹¹⁸ ва ўзига яқин сарой аёнлари қуршовида бомдод намозидан сўнг шаҳар ташқарисига чиқдилар. Улар ҳозирда биз Қўҳна Урганч¹¹⁹ деб атаётган шаҳарнинг Шайх Нажмиддин Қубро¹²⁰ дафн этилган манзилига бордилар. У Зоти муборакнинг қабрлари ўша пайтларда, бугунги каби ҳашаматдор мақбара иншоотларига эга бўлмасада, бироқ унга талпинган муридларнинг сони оз эмас эди. Бу Зоти Муборак Чингизхон Қўҳна Урганжга бостириб кирган пайтда, ўзининг энг содиқ 360 муридлари билан бирга, мўр-малаҳ мўғуллар лашкарига қарши хужумга ташланган. Шайх токи шаҳидлик мавқеига етмагунга қадар, Ислом байроғини қўлда маҳкам тутган ҳақиқий мусулмон эди.

Бекларбеги аёнлар билан бирга ушбу зиёратгоҳга етиб келганларида, шайхнинг пойида уч юздан зиёд муридлар тик турган ҳоли, савобини устозларига бағишлаб 11 ракат намоз ўқимокда эдилар.

- Ота улар нима қилмоқдалар? – сўради бекларбегидан ўғли.

¹¹⁸ Қўҳна Урганж – эрамизни иккинчи асрда асос солиниб, XIV аср охирида (аниқроғи 1388й) Амир Темурнинг ҳарбий юришлари даврига келиб, Амударё ўзани бузулгани сабабли вайрон бўлган. Шу сабабли у қайта пойтахт сифатида юксалмади.

¹¹⁹ Хорунбек – Олтин Ўрда Бекларбеги Қутлуғ Темурнинг ўғли.

¹²⁰ Шайх Нажмиддин Қубро – 1145йилда Хорезмда таваллуд топиб, 1221 йилда Ургенч ҳимоясида ҳалок бўлган .

- Булар Шайх Ҳазратларининг ворисларидир. Эмишки, пирлари тириклик чоғида қин ичидаги қиличдурлар, вафотидан кейин эса қиндан чиққан тиғ кабидур. Бунингдек инсонлар тириклик чоғида юзлаб, минглаб инсонларга намуна бўлсалар, ўлимидан кейин юз минглаб инсонларга раҳномо бўлиб қолади ўғлим! Энди устоз , пиру-муршид биз учун мангу мардлик тимсоли бўлиб қолади. Қизиқ ҳолат юз йил илгари бу инсонларнинг ота-боболари бир – бирларига қарши курашган эдилар. Энди эса уларнинг ворислари бир ҳалқанинг ажралмас маъданига айланибди. Ислом буюк кучдир, фарзандим!

Ота – бола шайх бобонинг муридлари қайтгунларича кутдилар. Сўнг унинг қабри ёнига Қутлуғ Темур, унинг ўғли ва аёну – навкарлари кўниб, Қуръони Каримдан суралар ўқидилар. Дуо ва Санолар қилинди. Кўнгиллар таскин топгунча вақт бўлди. Шундан сўнг Бекларбеги фарзанд ва аёнлар билан бирга чин дунёга сафар қилганлар манзилини тарк этдилар.

Муҳаммад Расулиллоҳ САВ жойларнинг энг афзали мазорлар деб айтганлари сабаб, ибрат бўлсин учун, Бекларбеги ўз иш сафарини шу абадият эгалари масканидан бошлади. Қадим Хоразм туркийларининг нуфузли аёнлари билан қуда-андалашиб катта бўлган Қутлуғ-Темур, исломий анъаналарга содиқ кўнғирот қавмининг янги қатламига тегишли эди. Энди у Хоразм аҳлининг, тириклик аҳволотини билмоқ учун бозорларни назардан ўтказмоқчи бўлди.

Қўҳна Урганж қадимий Ипак Йўли занжирининг асосий ҳалқаларидан бири бўлгани сабаб, унинг бозори ҳам катта ва гавжум эди. Амударёнинг Орол денгизига қуйилишида жойлашгани ва жуғрофик қулайлиги сабаб Чингизхон келтирган вайрончилигидан кейин ҳам Қўҳна Урганч йирик маъмурий шаҳар, савдо ва ҳунармандлик маркази сифатида қайта тикланди. Бу замин яна қайтадан нафис санъат усталари ва ҳунармандларнинг севимли масканига айланди. Қўҳна Урганжнинг темирчи-чилангарлари, дурадгор-наққошлари, фил суяги ўймакорлари зеб берган маҳсулотлари анчайин машҳур эди. Шарқнинг барча шаҳарларида бўлгани каби Қўҳна

Урганжнинг асл ҳунармандларига қарашли устахона ва расталари унинг марказий бозорида жойлашгани аниқ.

Бекларбеги марказий бозорни ўрганишни, катта ариқ бўйлаб экилган, юз йиллик ярми куйган ва ярми ҳали барҳаёт қора толлар ёнидаги ҳунармандларнинг устахоналари расталаридан бошлади. У аёнлари бирла темирчи – чилангарлар устахоналарига разм солиб ўтди. Болға ва бозғонларини тақа – туқ ураётган темирчилар, ўтни пуркаётган босқончилар, қиш фаслининг охириги ойи совуқ келган бўлсада, терлаб пишиб ишламоқдалар. Бекларбеги кўҳна толлар орасидан серсавлат оҳалтекин отини йўрғалатиб борар экан, зимдан темирчиларнинг пешонасидан силқиб оқаётган терга ҳаваси келди. Ахир пешона тер билан ризқу-рўз топмоқдан ҳам гўзал юмуш бўлурми?! Албатта мунингдек роҳатни қалбан туйиш, энг тийран ақл эгасига насиб этмиш. Зеро қадимдан меҳнатда чиниққан бу эл, ҳалол ризққа эришгувчи омил ҳунар ҳақида, не-не жавоҳирот тўла мақолотларни битмади дейсиз...

Қутлуғ Темур бошчилигидаги аёну – навкарлар заргарлар расталари томон ўтдилар. Бу “Хоразм аҳлининг бойлигини шу ерда кўринг”, дегани эмасми?! Заргарлар пештахталаридаги олтин узугу-балдоқ, зираю-тиллақош, билак беагию, кўкрак туморлари, қимматбаҳо тошлар: гавҳару-дурлар, ёқуту - ферузлар кишининг кўзини қамаштиради, ақлини ўғирлайди. Шундай жойдан Бекларбеги севимли ёри Тўрабекага совға ҳарид қилмаса ҳам бўлмасди. Бу билан у севимли юртининг заргар усталарининг хожатини ҳам чиқаради, албатта. Ким нима деса десину, лекин ҳақиқий санъат фақат шаҳаротда бўлиши ва гуркираши алоҳида эътироф этилиши шарт. Элат юртининг ҳам заргарлари бор, лекин бунингдек нафис буюмларни ясамоқ учун, шаҳар устахоналари орасинда бўлгани каби кучли рақобат керак.

Аёнлар нон бозордан ўтаётганда янги узулган ноннинг ҳиди димоғларига хуш ёқиб, иштаҳаларини қитиқлади. Нонвойлар, темирчи ва кулоллар сингари оловга яқин инсонлар. Чўғдай қизиб турган тандирга боши билан кириб, тирик чиқадилар-а!!

Нонвойлар растасидан ўта туриб, Қутлуғ Темурнинг эътибори ажиб нақшлар солинган нонларга тушди. Намунча

чиройли ва иштаҳали бўлмаса бу егулик. Ҳеч қайси емиш нондек азиз эмас. Нон ҳурмати Қутлуғ Темур отдан тушди.

Оқ саллали, елкасига сочиқ ташлаб олган киши “нон берайми”, деб сўради.

Ха – деди Бекларбеги- Бироқ бу нонлар қай юртники бўлодир?

-Самарқандники-деди нон сотаётган киши- Шу яқин ўртада, ўша ерлик нонвойлар дўконимни ижарага олиб ишлайдилар.

- Ажойиб безак бериб, ёпарканлар-деди Бекларбеги, патир нонни кўлига оларкан, унга меҳр билан тикилиб қолди.

- Араблар емоққа ҳар қанча безак берма, чиқмоқда бир хил бўлади, дейишади- деди кўлига тасбеҳ тутган сотувчидан кўра, олувчига ўхшаган салласи каттароқ киши ихтезо аралаш. У ўзини арабчани билишини ва дин нуқтаи назаридан бу каби даҳмаза яхши эмаслигига шаъма қилди.

Бу каби дағал сўз кишига нисбатан Қутлуғ Темур анча камтарлик билан жавоб қайтарди:

- Сизнинг араб тилига рағбатингиз маъқул тақсир. Бироқ сиз оддий арабларнинг қора сўзини, Расули Акрам Саллоллоҳи Алайҳи Вассалламнинг суннату -ҳадислари бирла адаштирмангиз. Аслида ҳар бир элнинг тарихи ва маданиятини билай десангиз, унинг ўзи ёпиб еган нонига эътибор беринг. Оддий буғдойдан шундай ун ундириб, ундан хамир қориб, шундай меҳр ила безаклар бериб ёпиш учун вақт керак. Демак нонвойга, бундай ҳавас билан ишламоққа имкон берган кучли давлати бўлган. Давлатининг эса, шу нонни қимматига сотиб олгувчи даромадли аҳолиси бор. Даромадли аҳолиси бор давлатнинг шунингдек кучли аскар - лашкари ҳам бор бўлур албат. Фақатгина кучли давлатда оддий косиб саънаткорлик даражасига етмишдир. Магарам менга қолса, бирор - бир давлатга юриш қилишдин аввали, айғоқларимга ўшал юртнинг эли еяётган нонини келтиришни буюрар эдим...

Қутлуғ Темур ушбу нонвойларнинг манзилини аёнларидан бирига билиб ва уларни пойтахтга таклиф этишни буюрдида сафарини давом этди.

Бозордан чиқар - чиқмас Бекларбеги бошлиқ суворийлар асрий чинорлар ўрин олган каттакон карвонсарой олдидаги дарбозлар ўйинига маҳлиё бўлдилар. Сўнг дор ўйини битиб,

полвонлар кураш тушдилар. Ютганга Бекларбегидан совға бўлди. Барчага бу тантилик ёқиб тушди. Совға полвонликка давогарларни кўпайтирди. Чор тарафдан майдонга алп полвонлар чиқа келди. Бахшилар дўмбира ўйнаб, кўнғиротнинг паҳловони Алпомиш достонидан айтиб турди. Гур-ро гур хайқириқлар остида, бир полвон иккинчисини ердан узиб ташлайверди. Ютганга ютуқ кўплаб тегди. Кимга кўчқор, кимга хўкиз, кимга туя насиб бўлди. Бекларбеги имлови билан совға - белак келаверди. Сўнг ўртага чиқиб ёшулли йигитларни дуо қилди.

От бошини энди буриб, Бекларбеги кетар чоғда қандолат бозор тарафдан сурон келди, ур - йиқитга гувоҳ бўлди. Қутлуғ Темур қовоқ уюб, «Не ҳол» дея ўша ёққа боши бирла имлади. Навкарлар ўшал томон от солдилар. Ўн отлиғи қиё-чув ила шовқин тўс-тополон айбдорларини Бекларбегининг оти туёғига ташладилар. Бекларбегининг оғир назари, бир одми кийим - бошдаги маҳаллий норғул ёвмид йигит бирла, башанг кийинган мўғул чопарига тушди. Иккисининг ҳам усти чангу – лой, бирининг кўзи кўкарган, бирисининг япасқи бурни қонаган.

-Бу не кўриниш, – деб от устида савол берди Бекларбеги мўғул чопарга.

Чопарнинг айтишича, у давлат иши бирла кетаётган бўлган. Бироқ йўл бўйи оти қизиб чарчаб қолган. Чарчоқ от юрса бўлмас, олис манзил томон. Қизиган отидан тушиб «берасан» деб шу йигитни уловига ёпишиб, ўрнига ўзиникини ўткизмоқчи бўлган. Давлат ишида эканини рўкач қилсада, норғул йигит саманининг тизгинини ушлатмаган. Чопар уни мушт ила кўзига урган. Норғул йигит анойи эмас экан бўшашмаган...

-“ Алмашмайман” деб, бу манғлайи қора хон измига қарши бородир. Хоннинг чопарини ҳазил фаҳмлайдир. Давлат амалдорига мушт қайтарадур! Мен сиздан ўтиниб сўрайдирман, бек жаноблари Буюк Хонимизнинг раёйига қарши борганнинг, дорга тортирмоқни буюрсангиз- деди чопар Бекларбегига.

-Хўш-хўш яна нималар қилай, ақл ўргат, мендайин Бекларбегига! Қайси шўринг қурғур ота сени тарбия қилмиш? Кимлардансен, қайси улусдан?

- Тўқбуқанинг туманиданман, отам Мунқис Иноқ эрди. Ҳар нечукдир тўлиқ наслим. Етиб борса менинг васлим Хон бувага яқин бўлмай.

- Хон бувага яқин бўлсанг, менга сен ҳам яқин келгин. Мавқеинг жа баланд экан. Сўзларингман асов келдинг. Мана шундоқ яқин келгин. Мунчалар сен тутаб келдинг. Бўза ичиб, то қусгунча. Икки кўзинг қизил келдинг. Сур афтингдан нима нафдир, яроқликқа хужжат борми? Сен хоҳлаган отни минган “Ишон” деган пайза¹²¹нг борми?

Чопар “ундай пайзам йўқдир” деб эди. Бекларбеги унинг елкасига тепиб солди:

- Ҳой менга қара “давлат одами”! Нечук сен отингни давлатнинг ёмида алмаштирмадинг? Қани айтчи? Айт?!

Кўрқиб кетган чопар айтди:- У ерда тузук отнинг ўзи йўқдур!

- Ҳой номарднинг тукқан боласи, тантиқлигинг бошингни еди! Билиб қўйгин давлат нимади? Давлат тизимдур - мустаҳкам тизим! Тизим - эса ҳар керакли одам, керакли жойда бўлгани эди! Сен бу сассиқ сўзинг бирлан, шунча бозор аҳлига қараб, давлат идорасиға шак келтирмоқдасен. Сенга кўра, давлат ёмида, ўғри қаллоб тутқовул¹²²лар ўтирибди экан-да ! Хўш!? Сен айтгандай-ўшандоқ бўлса, мунда ҳоким қандоқ ҳукмдорлик қиладир ! Мен мунда бекларга, қандоқ ҳукмдорлик қилурман айт! Қани аёнлар, навкарлар бирлан тутқовулни, ёмдаги отлари бирлан оёқларин ерга тегизмай етказиб келтирингиз - деди авзои бузулган Қутлуғ Темур.

Уч ўнлик навкару- аён чангу-тўзон кўтариб чошиб кетди учқур отларда шаҳар ёми томонга. Бориб топди тутқовулни ёмнинг қошида.

Навкарларнинг мақсадидан хабар топгач, тутқовулнинг ранги бўзарди. Аттанг қилди ич-ичида ўша аблаҳ чопарни эртароқ ичкиликбозлиги учун бошлиғига айтиб гумдон қилмаганига. Мана энди кимсан Бекларбегига, шу аҳлабни деб рўбаро бўлиши керак.

¹²¹ Пайза - эгалари “Ясса”га мувофиқ аҳолидан текинга от-улов, ем-хашак ва ётоққа жой олиши мумкин бўлган.

¹²² Тутқовул – ёмдаги отларга қаравчи маъсул ходим

- Ҳой менга қаранглар ким бор?! Қани тезроқ бўлинг мирохурларим! Отларимиз сараларин танлаб олинглар. Яхшисини олинг, мундароғин қўйинг. Бизни кутиб турмиш Улуғ Ўрданинг Буюк Бекларбегиси! Қулоқ осинг сўзларимга, бўлингиз огоҳ...

Бисмилло деб солинг отлар белига
Кимхоби майиндан бўлган терликни
Бисмилло деб солинг отлар белига
Зарлигу зарбобдан бўлган чиргини
Чиргининг устидан қўйинг белликни
Бисмилло деб босинг отлар белига
Мис корсонли , олқор мугиз эгарни
Бисмилло деб икки ёндан туширинг
Мисдан бўлган яна икки узангин
Бисмилло деб солинг отлар белига
Чочоғи зумратли зарли довурни
Бисмилло деб тортинг отлар белидан
Сирти ипак, ичи майин айтилди
Бисмилло деб тортинг отлар белидан
Ўн саккиз куббали Жўчий пўштан
Сағрисига ташланг карки қуюшқон
Абзаллари бўлсин ола қайишдан¹²³
Устингизгада кийинг башанг тўнингиз.
Тезроқ бўлинг нурга тўлсин уйингиз.

Мирохур¹²⁴-отбоқарлар югуриб елиб, ёмнинг барча кўркам бақувват отларини, чиройли ёпғучлари бирла, отхоналаридан олиб чиқара бердилар. Ўн беш бош отни кўрикка етаклаётганлар ҳам бир хил уст бошлиқ марказий бозор томон босавердилар.

Уч ўнлик суворий навкар қуршовида отбоқарлар пиёдалаб, олдинда тутқовул отлик дўқонлаб етиб бордилар, бозорбошига. Асрий чинорларнинг куйган ялонғоч шоҳлари, дабдабали карвонсарой майдонининг ваҳшатини янада ошириб турарди. Майдонда лиммо-лим одам. Савдо тўхтаб қолган, олармон ҳам,

¹²³ Гўрўғли достонидан олинди

¹²⁴ Мирохур – отларнинг емишига маъсул ҳодим

сотармон ҳам йўқ. Барчаси кўрармонга айланиб қолмиш. Олабула оламон, қора-бура оламон, зарбоф кийган амалдор, қаландару-дарвешлар, бола-чақа ҳам эшлар, аскару-ясавуллар барча кутар, бу ишнинг нима билан тугашин. Майдоннинг тўрида баланд шоҳсуппада Бекларбеги ўлтирар, қовоқлари уюлиб, авом томон бурилиб. Икки четда паҳлавон навкарлари ўнгида норғул йигитни, чап томонида мўғул чопарин маҳкам ушлаб турибдилар. Улус беги¹²⁵-доруға, қози-калон ҳам шунда. Барчасининг боши ҳам, чиқаролмас ҳатто дам.

Ўттиз навкар бошлиғи майдон ичра тез юриб уч бора юкинди, бош устига юкланган амрингиз вожибдур деб айтди.

- Қани кўрсат тутқовул, хонлик ёмин аҳволин. Отлар борми, давлат хизматига молик?

Қаҳри гоҳо қаттиқ Қутлуғ Темур отларга сарасоф солгунча, маҳаллий ёвмид қавмидан бахши дўмбирасин дийдиратиб чалиб майдон ўртасига чиқди.

Йигитлар қалбини қалтиратиб
Қуёшда дўмбирасин ялтиратиб
Бармоқларин торига уриб кетди
Оломон шаҳдини буриб кетди
Мақтаб бу ёмдаги отларни
Эслатди у улуғ зотларни
Эслатиб қўймоқчун Бекларбегига
Гўрўғлининг эли шунда борлигига
Атайлаб отларни ўхшатдия
Отларнинг сардори Ғиротига:
“Йилқи ичинда ўзи келган синлидир
Товушқон туёқли морол беллидир
Аросат кунда ажаб ҳоллидир
Қимматбаҳо эрмиш хоннинг Ғироти
Минганларнинг етар мақсади
Қўлтиғида тўрт ярим газ қаноти
Чу деса ўзади осмонда қушдан
Ҳеч камлиги йўқдир йўрға юришдан
Умид қилар ҳар шаҳарда бувишдан
Асл тулпор эмиш бекнинг Ғироти...”

¹²⁵ Улус беги – Олтин Ўрданинг 19 улуси бўлган. Бу ўринда Ҳоразм Улусининг беги назарда тутилган.

Элат элда бахшининг гапи гап, сўзи-сўз. Фақат унга шундай ҳуқуқ берилган. Бахши дашт аҳлининг тирик тарих китобидир. Бу “китоб”да дашт элининг боболарин ёди бордир. Қон майдонда нара тортган ботирларин бирма-бирла айтиб берар зоти бордир. Яхши ёмон кунларида удир ҳамдам. Достон айтиб бахши юрар доим бардам. Юқорида полвонлар курашида кўнғирот эли баҳодири Алпомиш ҳақида айтилган достонга жавобан, ёвмид эли бахшиси туркийнинг яна бир забардаст баҳодири Гўрўғли ҳақидаги баённи айтиб чиқиб, ярми ўзларидан бўлган Қутлуғ Темурга адолат бирла ҳукм чиқарган кучли эканини ёдига солди. Эсли одамнинг садағаси кетсанг арзийди. Икки ботир элдан ботир чиқди. Қутлуғ Темур чиқди. У адолати билан эл ичида иззатли бўлди.

- Қалтирама тутқовул хизматинг дуруст. Хўш энди нима дер бунга чопар йигит. Ҳой бўзахўр қани айтчи, қайси давлат оти сенга ёқмади?

Мўғул икки кўзи лўқдир ҳеч уятмади.

- Олиб боринг энди уни кўзимдан нари,-деди Бекларбеги оғир қароқлари узра қовоғин уюб.

Навкарлар чопарни судраб кетдилар зиндон томонга. Энди барчанинг фикру - зикри бечораҳол норғул ёвмид йигитнинг тақдири нима билан битишида эди.

Қутлуғ Темур йигитга юзланди:

- Хўш кимсан ўзинг давлат ходимига қўл кўтарган. Юрагинг дов бермиш шундай юмушга. Агар ботир бўлсанг чинданда, сенга юмуш берай тегиндек. Бироқ билгин сенга ҳам синов бор. Шу майдонда кураш тушган полвон сарасин курагини ерга ишқайсан. Шунда сенга белак хов ўн беш отнинг сараси. Аксинча сенинг саманинг ғолибингнинг ўлжаси бўлур.

Ажаб савдо. Агар ёвмид йигитни шундоқ Бекларбеги кўйиб юборса, мўғул юрти кўтарар фасод. Демак унгада синовни оғирроқ кўймоқни, зукко амалдор афзалроқ билди. Шарт қўйилди айни муддао. Йигит анча маҳкам кўринди. Бўшашмайди Ҳудо ҳоҳласа...

Бекларбегидан олдин ҳам совғанинг каттасини олган, энди саман отга эга чиқмоқчи полвон рақибидан анча йўғон эди. Гурро-гурро ҳайқириқ тўла майдонда, курашмоққа бел боғлар

йигит. Оддий йигит, ёвмид йигити. Лекин “Ё роббим Оллох” деб норғул йигит, совриндор полвонни усталик билан ердан олиб, ерга ётқизди. Ҳалойиқ бирдан «воҳ» деди. Яшшавор азамат деди. Отасига раҳматлар олди. Элдан дуо, Бекларбегидан от. Энг сўнгида бундай йигитга Қутлуғ Темур сунушлар яна хизмат...

Ташқарида қуюқ тун пардаси тушди. Шогирдлар дудли мой чироқларни ёқдилар ва шу хира шулалар остида кечки таом ўрнида, ҳар доимгидек ёвғон атала танаввул қилдилар. Бироздан кейин эса барчалари хуфтон намозини адо этдилар ва иссиқ сандал ичига, уч томондан кўкракларига кўрпача ёпиб уйқуга кетдилар. Пиру-муршид озроқ бўлсада, дард хуружи туфайли ухлаёлмади. Ярим тунгача ўй босиб ётди. Икки кун илгари юз берган воқеа тафсилотларини кўз ўнгида бир бир ўтказди. Чарчоқ барибир касалдан устунлик қилди шекилли бемор уйқуга кетди. Шу аснода Дарвеш Бобо қанча уйқуга бўлгани билмади. Фақат кўзларини очганда ўзи ётган супанинг бир чеккасида оппоқ саллали бир нуроний мўйсафидни кўрди. Иттифоқа Дарвеш Бобо у нурли кишининг исмини ҳам билар эмиш. Шунинг учун у гарчи ўрнидан тураолмасада, ҳар қалай унинг исми билан атаб : “Ассалому алайкум ва раҳматуллоҳи ва борақатух! Ҳурматли зоти баракотли устоз Саид Ота Ҳазратлари!”,-деб саломлашибди. Унинг кўйиқ саломига шунингдек кўйиқ алик олган зоти баракот тасаффув илмининг машъали авлиё саналган Занги Отанинг ҳалфалари бўлмиш Саид Оталиги аниқ эди. Бир муддатли дийдор ичинда улар сўзсиз бир-бирларига илиқ гапларни айтдилар. Шунингдек Саид Ота Ҳазратлари ўз устозининг дуосини олиб, Дашти – Қипчоқ элини Жаноби Ҳақ йўлига дават этиш ҳамда, уларни Муҳаммад САВ, расулу Акрамнинг уммати сафига кўшиш учун йўлга чиқишини айтди. Ва шу ҳусусда андоқким андиша ҳам мавжудлигини билдирди. Бу андишанинг оти вақт бўлиб, унинг ўтиши учун маълум муддат талаб этилармиш. Яъний, Саид Ота Дашти Қипчоқ давлати Улуғ Ўрда аҳлини Исломга даъват қилмоққа келиши учун, яна бир мунча фурсат борлиги сабабидин Дарвеш

Бобо бирлан, шунингдек, суҳбат қураётганини эътироф этмиш. Маълум вақт келгунга қадар, Пиру-комил, Саид Ота Дарвеш Бобога юклаган вазифа бўйича, ул эрталаб тез юрар туяда Урганча етиб бормоғи лозим. Сўнгриси Дарвеш бобо Ислом динининг мустаҳкам таянчи бўлмиш Қутлуғ Темурга унинг устидан, ғанимлари баттол мактуб ила Сарой Боту томонга кабутар учиришаётганлиги ҳақида огоҳлантириш зарурлигини тайинлаган. Инчунун тезкорлик ила бу баттол хатнинг захрини сўндиргувчи иккинчи мактубни тайёрлаб, кабутар бирла Тўхтаҳон томонга шошилиш равишда учуриш кераклигини уқтирган. Бу гаплардан ажабланган Дарвеш Бобо мен ахир юролмасам, қандоқ бу ишнинг уддасидан чиқурман деди. Пиру – муршид “Асаълуллоҳал ғазийм Роббал ғаршил ғазийм ан йашфика” деган дуони етти бора ўқиди ва анга айтди: “Сизга юкланмиш вазифани бошқаси бажармагай. Ўрнингиздан туригда ва хайрли ишга киришингиз!”...

Дарвеш Бобо ён атрофига қаради. Олдидаги оқ саллалик мўйсафид йўқдир. Ўнгими, ё тушимиди бу ? Балким тушидир! Бироқ туш ҳам гоҳида ўнгдан келади. Туш бўлсада вазифани қабул қилгуси. Бироқ қани энди уни бажармоққа мажоли етса...

Инсон зоти юқоридан келган синовларга дош беришдан чарчаса, аввал фикратидан чалғийди. Агарким у фикридан чалғиса, ўз кучига бўлган ишончидан ажрайди. Ўзига ишонмаган киши умидсизлик ботқоғига ғарқ бўлади. Ноумид шайтондир дейди машойиҳлар. Киши ҳар чоғ, ҳар зумда ўзининг туриш-тутмушини тафтиш қилмоғи дуруст. Ҳар бир ўнгидан келмаган фаолиятида, қусурни ташқаридан эмас, аввало ўздан излаш ҳар бир ақли расо инсоннинг фазилатидир.

Дарвеш Бобо ўзининг ҳозирги аҳволотини тафтиш этар экан: “Қасаллик ва беморлик бирла синалаётган чоғимда, фикратимдан кетиб, балким энди қаридим-қартайдим. Энди кимга ҳам керак бўлардим?! Энди харакатимдан не наф деб умидсизликка тушгандирман?”,- деган ҳаёлга борди. Аллоҳдан нотўғри ўй-фикрлари, ножоиз ишлари учун астойдил мағфират сўради ва исломий жамоатга манфаатли вазифани бажариш учун ёлғиз Ўзидан куч сўради. Шундай аснода у оёқларини кимирлатишга урунди...

Не ажиб ҳол бу, оёқларида юрмоққа куч топди. Муздек терга ботган ҳоли, биринчи бор ўмганин кўтариб, оёқларини ерга босиб бироз ўтирди. Кейин “Ла ҳавла ваъла қуввата илла биллаҳи азим” деб ўрнидан турди. У ён бу ёнга атак- чатак қадам ташлаб кўрди. Қувончдан ичига сиғмаса ҳам, овозин чиқармади. Шогирдларнинг ширин тун уйқусини бузгиси келмади. Қайтага уларнинг очилган елкаларини, тўну – пўстинлари бирла ёпиб қўйди. Сўнг ўчоқдаги чўғлар устида, анчайин ҳовурида турган қумғондан офтобасига сув илитиб қуйиб, ўзи таҳорат олди. Сўнг аввал таҳорат намозини, сўнг таҳажжуд шукрона намозларига киришди...

Бомдодгача бирин - кетин уйғонган муллочалар пирларини намозда тик турғонларидан суюниб, таҳорат бирла унга эргашдилар. Шогирдлар ҳам хўп шукрона қилдилар. Бомдод ҳам Дарвеш Бобонинг имомлигида ўқилди. Сўнгра наҳорлик қилдилар ва сафар тадориги кўрилиб, устоз ва мулла Абдурахмон тез юрар туя устига жойлашиб, Урганж томонга йўлга тушдилар.

Йўл бўйи устоз-шогирд йўл заҳмати енгилроқ кечиши учун илиқ суҳбат қуриб кетдилар. Ҳусусан табиатан илмга чанқоқ бўлган Абдурахмон, устоз ўғитларидан кўпроқ ўзлаштиришга интилар эди. Бу дашт аро сарҳадларда бошқа шогирдлар йўқлиги боис, Абдурахмон энди уялмай қалбида туйиб юрган саволларига жавоб олиш имконияти пайдо бўлганидан, бағоят шод эди. Темирни қизиғида босиш кераклигини билган шогирд, туя устида ўйчан ва бот-бот пешонасидан оқаётган маржон-маржон терларини артиб кетаётган устозидан сўради:

-Устоз ҳар бир киши юксак лавозимга етишни орзу қилиши гуноҳ эрмасму?

-Орзуга айб йўқ дерлар, - деди пиру-муршид, елкасидан маҳкам опичлаб олган 15 ёшлиқ ўспирин шогирдига мулойим оҳангда ихтезоли кулиб қараб, - Бироқ шундай ҳойи-ҳаваслар борким, бу унсурлар кишини залолатга юз буришига сабаб бўлиши турган гапдир. Хўш бўтам айтингчи, наздингизда юксак лавозим қайсидур ва у бирла қандай ишларни амалга оширса бўлур.

-Менинг бувим, агарким бировлар мени “етим” деб ўкситмоқчи бўлсалар “бешиқдаги болани бек бўлишини, ким билибди”, шу набирам улуғ мансаблиғ киши бўлғай деб мени юпантирар эрди.

Мен ҳам камбағаллик ва етимлик таъзирини обдон еган жон сифатида бувижоннимнинг шу сўзларини ёлғон бўлмаслигини ич-ичимдан ҳоҳлар эдим тақсир. Наздимда эса юксак амалик киши албатта юксак эзгу ниятлик ишларни амалга оширғайдир деб билурман.

-Офарин мулла Абдурахмон истакларингиз Оллоҳ ва таъоло ҳузурида қабул бўлсин! Албатта юксак лавозимлик киши, эзгу ниятлик буюк ишларни қилиши шартдир. Лекин ҳаёт турмушимизда жуда кўп ҳолатларда бунинг айнан акси бўлиб келмоқдадир. Турмушимизда кишилар, мансабларида қанчалик баланд кўтарилсалар, шунчалик разил ишларни кўп қилишларини кузатмоқдамиз. Орифлар ва обидлар шунинг учун бирор бир амалга рўбарў бўлишдан сақланадурлар. Алар учун дунё ишларига аралашиб қолиш мункардир. Ўз мансаби ортидан молу-давлат ортиришга киришса, у олтину-инжу деб билган нарсалар, анинг қалб кўзини кўр қилур. Қалби сўқирлар эса ҳалол ва ҳаромни фарқига етмай қолурлар. Ҳаром эса Оллоҳнинг белгилаган чегарасидиркум, андин нари ҳатламак осийликдур. Обидлар амалдорларни тилла қўнғиз ёки тилла пашша янғлиғ кўрурлар. Амалдорларнинг зар чўпонлари шу хашоратларнинг заррин сиртига ўхшамас-му?! Хўш заррин сиртли хашоратлар, аслида қайси жойларда озукланарлар...?! Мол-дунёга аралашган кимсалар сиртли тилло бўлган қўнғиз ва пашшалардан фарқи йўқдир. Бунинг энди акси ўлароқ шундоқ амали паст кишилар борким, алар Оллоҳ наздида даражотлари анчайин юқоридур. Ҳатто ҳожатхонани тозалаган кишида, мунингдек баланд даражотга етиши муқаррардир.

Устоз ва шогирд шунингдек савол ва жавоблар билан ўттиз чақиримли йўлни босиб ўтиб, оқшомга яқин Қўҳна Урганж шаҳрига кириб келдилар. Кеч бўлганига қарамай, Кўшкка бориб, ташқаридаги соқчиларга Бекларбеги Қутлуғ Темур ҳузурига келганлигини айтдилар.

Бекларбегига шом номозига яқинроқ, кўшкка бир қари дарвеш одам қадам ранжида айлагани ва у шахсан Қутлуғ Темур бирла суҳбат қурмоқчи эканини маҳсус хизматчиси айтиб келди. Гарчи вақти тигиз ва юмуши кўп бўлганига қарамай, хизматчига

дарвешни кўшкдаги ўзининг хосхонасига бошлаб боришни буюрди.

Мунингдек меҳмон келгани сабаб, кўришмоқда хушрўй бўлмоқ учун маҳсус жойда ғусл олди ва хушбўйланди. Сўнгра хосхонадаги салом-алиқдан кейин меҳмонини куттириб қўйгани учун ундан узр сўради. Меҳмон эса аксинча кун бўйи йўл юриб, шу кўйи Бекларбеги остонасини ҳатлагани учун айбдор эканини айтиб, ундан узр сўради. Бекларбеги ўз лавозимига яраша эмас, одмигина кийингани сабабми, дарвеш унга савол узатди:

-Ул қайси қиймати юқори либосдурким, ани кийиб кўз-кўз қилмоқ камтарликка йўйилмагай?

-Ул либос яхши ахлоқ –ҳулқ бўлур, ани кўз-кўз қилмоқ, сира манманлик саналмайдур, балким ул камтарликнинг ўзидурким, - деб жавоб берди Қутлуғ Темур саъмимий илиқ оҳангда.

-Боракалло Беклар Беги Ҳазратлари!

-Ҳазратим сиздурсиз, магарам қабул этсангиз, муридингиздурмен...

Шундай бир саъмимий суръатда кечган чиройли издиҳомда Дарвеш Бобо, уни диққат билан тинглаётган Қутлуғ Темурга Ҳожалида бўлиб ўтган воқеаларни ва тушидаги устоз ила қилган мулоқоти ҳақида баён қилди....

9. Шом. Дийдор ширин

Тангриберди Тартус шахрининг ички қалъасининг кун ботиш томонига етиб келганда, бамдодга азон айтилди. У атайлаб энди шу атрофда иттифоқо тез ва пала-партиш юксалган истиқомат даҳаларни бир неча бор айланиб чиқди. Сўнг ортидан ҳеч ким тушмаганига амин бўлгач, тўғри ярим хароба қалъанинг қаршисидаги ярим болахонали уйга кириб кетди.

-Онажон, билсангиз эди, сизни қай даражада соғинганимни, -деди Тангриберди пастқам хужра эшигини ичкаридан тамбалаб, уй ичига зинапоядан тушиб онасига чуқур таъзим этди.

-Онангиз ҳаммасини қалбан билиб туради . Келинг, бағримга босай сизни. Раҳматли отангиздан кейин сизни йўқотиб кўйишдан кўрқармен. Бўйингиз эса янада ўсиб қолибди. Сиз отангизнинг ўзидайсиз, бўй- бастингиз ҳам, фақат кўзларингиз меники ўғилгинам... Вой кўп гапириб, қорнингиз очми-тўқми сўрамабман ҳам.

-Қорним тўқ она. Менсиз бир йилдан зиёд вақтни қандай ўтказдингиз. Қийналдингизми? Бетоб бўлмадингизми?

-Йўқ. Қийналмадим. Амакингиз ва унинг аёли, ҳамда қизлари кунаро хабар олиб турдилар. Қолаверса оқсоч қизим менга кўмакдош.

-Амакимни охирги марта қачон кўрдингиз?

-Кеча эрталаб. У сизнинг келишингиздан хабардор. Бугун кечга келаман деган.

Тангриберди ушбу маҳаллотнинг эрталабки базорчасидан олган емакларни ва кечки таом тайёрлашга кетадиган масаллиқларни хонтахтанинг устига қўйди.

-Онажон отам яхши кўрғон фарғонача палов тайёрлайликми!? Ахир амаким ҳам келиб қоларканлар-ку?!

-Йўқ болам. Фақат бу сафар паловни амакингизнинг ўзи тайёрламоқчилар..

Ёши элликни оралаган бўлса ҳам хуш бичимини йўқотмаган бу юнон аёлининг турк тилида сўзлашида қандайдир шира бор. Онанинг фарзандига бўлган меҳри чиройли мовий ранг кўзларида денгиз каби мавж уриб, киприклари узра оби - неъматлар, маржон мисол терила бошлади.

-Йиғлаяпсизми онажон? Биров сизга озор бердимми?

-Йўқ болам. Бу севинч ёшларидир! Сизни кўрдим энди хотиржам

-Нималар демокдасиз она, биз ҳали тўй қилмадик-ку!? Ахир набираларни ким тарбия қилур?

-Ҳа айтгандай менга келин топиб қўйдингизми?

Тангриберди уялган ҳоли ер қарайди. У ҳозиргача уйланишга эрта деб ўйлайди. Қолаверса бу нозик масала, унинг қалтис яширин хизматининг бошлиқларига ҳам боғлиқ. У Миср мамлуклари султонатининг ҳарбий ҳуфя хизматининг зобити.

-Онажон ахир устимга қаранг ахир мен тарки дунёчи роҳиб бўлсам, ҳозир мендан қандоқ ҳам куёв чиқиши мумкиндур?

-Устингдаги қора кийиминг гарчи мен туғилган юрт роҳиблари сарпоси бўлсада, менда ташвишдан бошқа туйғуни уйғотмайдир. Сизни шу алфозда кўрсам ҳар он юрагим зирқирар...

Она-бола шундай интиқ, меҳрли мулоқот орасида нонушта қилдилар. Нонуштадан кейин йигитни уйқу элта бошлади. У онаизорини қанчалик соғинмасин, узоқ йўл чарчоғи, ҳамда тунги бедорлик таъсирида мовий қароқларининг зил-замбил

деразаларини пастга тортаётган ширин уйқуга қарши турмоққа чора топмади. Ҳозиргина нонушта қилган мўжазгина суппага узала тушиб, парку ёстикқа бош қўйди-ю, пинакка кетди.

Шу бўйи вақт шом томон оғанга қадар, унга муштоқ термулиб ўтирган она фарзандини уйғотмади. Бироқ аср вақти чиқишига қадар Тангрибердини намозга уйғотди. Тангриберди пешинни қазосини, кейин аср ва яна ярим соатлар чамасидан сўнг шом намозини ўқиди.

Атроф бир зумда қоронғуликка чўмди. Бумарям хона деворларига ўрнатилган мис қандилдаги шамларни ёқди. Хона иморати ташқаридан пастқам кўринсада, ичкаридан баланд ва анчагина ҳашамдор эди.

Ташқаридан эшик ҳалқаси уч бора секин тақиллади.

-Бу амаким! Мен эшик очай...

Тангриберди кулф ва танбалардан бўшаган эшикни очди ҳам, бўсағада кўзларига қадар ниқобланган қорамтир тус араб либосида баланд бўйли мўйсафид пайдо бўлди.

-Ассалому алайкум амаки!- Тангриберди эшик остидаги зинада турибоқ, мўйсафидга кулочин ёзди.

-Тангриберди жиянгинам соғ-саломатмисан?!-деди амаки Фарғона полвонларига хос Тангрибердини белбоғидан баланд кўтариб.

Суппада бир муддат ҳол-аҳвол сўрашгандан сўнг, аммакининг истарали юзи жиддийлашди.

-Тангриберди энди хизматга боғлиқ масала юзасидан гаплашсак бўлади. Иккаламиз бир фикрга келгандан сўнг Халабга бориб, ҳуфялар амири муовини ҳузурида бўлурмиз.

Бумарям эркакларни ўз ҳолига қўйиб, кечки емак учун палов харажатларини тайёрлашга урунди.

-Келинойи сабзининг сариғини олиб бизларга келтиринг, ўзимиз арчиб-тўрғаймиз,- деди амаки ўнг ёнидан мрамар тошлар бирла сопланган ўший пичоғини қора қайиш тери қинидан суғуриб оларкан.

Амаки арчилган сабзиларни бир тарзда тўрғар экан, Тангрибердининг хизмати бўйича ҳисоботини диққат билан тинглади. Сўнг маслаҳат ўчоқ бошига кўчди.

Тангрибердининг бобоси бир пайтлари Жалолиддин Мангубердининг тан соқчиси, амакисининг отаси эса хоразмшоҳнинг яқин саркардаси Темур Маликнинг муҳофизларидан бўлган. Темур Малик Хўжанд қалъасини 6 ойлик қамалдан сўнг мўғулларнинг сон - саноксиз қўшинларига мажбуран топширган холи, Сирдарёдан уч кема бирла келиб, Жалолиддин Мангубердининг қўл ости қўшинига қўшилганда, бу икки жангчи бир-бирлари билан оға-ини тутингандилар. Бошқача айтганда улар анда¹²⁶ бўлганлар.

Шом намозидан сўнг таомни эркаклар алоҳида, Тангрибердининг онаси, оқсоч қиз бирла алоҳида хонада танаввул қилдилар.

-Аммаки бундай мазали таом тайёрлашни кимдан ўргангансиз? – деб, сўради Тангриберди паловдан татиб кўргандан сўнг. Нак девзира¹²⁷ гуручда, қўйнинг думба ёғи, юмшоқ барра гўштида, хушбўй зираворлар, саримсоқ, мунчоқли қалампирлар бирла эндигина дамдан кўтарилиб дастурхонга тортилган паловхон тўрани ҳидининг ўзи, кишининг димоғини майин қитиқлар эди.

-Паловни бизнинг ўшликлар ош деб аташади. Ош ҳам Ўш ҳам бир-бирига уйғун кўринади менга. Отам раҳматликнинг суйган диёридан менга қолган мерос бу таом ва мана бу сопи Ўш тоғи мрамаридан ясалган пичоқдур. Отамнинг эътирофича паловнинг ватани айнан Ўш бўлган. Ўшнинг музофатларидан бири Ўзгандда, уни тайёрлаш учун энг муҳим неъмат Девзира гуруч етиштирилади. Ўз навбатида ўзгандликлар паловни Девзира гуручда ва айнан Ўзганд сой сувида дамласа соз бўлур дерлар. Ўша жаҳоннинг ярмини сўраган хоразмшоҳлари ҳам, Ўш¹²⁸нинг Ўзгани гуручидан палов тайёрлатгани маълумдур.

Палов маззали бўлгани чинми ёки қорин очгани учунми, катта сопол, ости чуқур товоқдаги таом деярли тамом бўлди. Катталарга хос удум бирла, Баҳодур амаки қўлини биринчи бўлиб дастмолга артди. Жиян эса ишни якунлади.

¹²⁶ Анда – оға-ини тутиниш.

¹²⁷ Девзира – гуручнинг энг олий нави. Девзиранинг ватани илгари қорахонийлар пойтахти бўлган Ўзганд музофотидир.

¹²⁸ Ўш – Ҳозирги Қирғизистон жанубидаги қадимий шаҳар. Ўзганд Ўшнинг ноҳияси.

Таомдан сўнг дуо, фотиҳа ўқилди. Баҳодур амаки юзига кафтларини суртгандан кейин, бир зумга кўзларини юмиб, ўйга ботди. Амакининг буғдой ранг юзи деярли тиришсиз, оқ ораламаган чиройли тарошланган сақоли кўкраги қадар тушарди. Чуқур маънодор кўзлари очилганида, унда безовталиқдан кўра, мулойим сиполик ҳукмрон эди.

- Тангриберди ҳовлига чиқиб, дарча эшиқдан кўшни уйга кирсанг қиёфадошинг ва дўстинг хақиқий Маркус ҳали ҳамон ухлаб ётибди. Уни уйғотгинда, мана бу устингдаги сарполарингни қайтариб бер. Бечора сақов йигитга онанг худди сенга қилгандай меҳрибонлик кўрсатмиш. Ташқаридан назорат этмиш салбчилар ҳам волиданг Бувимарямни Маркуснинг хақиқий онаси деб фикр юрутсаларда, ажаб эрмас. Нима қилғонда ҳам Маркус сенинг ўрнингга қайта Қуддусдан келгон монахлар ёнига бормоғи лозим. Онгламоғимча, тампльерлар Маркус билан Улуғ Ўрдага ташриф буюрадилар. Сен эса зимдан аларнинг ортиндан борурсен. Алар биринчи галда Константинополга учрағайлар. Сен эса Рум савдогари қиёфасинда улар тушган кемада сузмоғинг даркор. Бир зумгада тампльерларни кўздан қочирма. Агар зарур бўлса Константинополдаги айёқларимизнинг ёрдаминда Маркуснинг ўрнига ваъзиятни аниқламоқчун насронийларнинг маъмурлари мажлисида иштирок этурсан. Бироқ бу масала ўта аҳамиятли бўлмағонидин ортуқ таваккалчиликка йўл кўя олмаймиз. Бизга энг муҳими Улуғ Ўрдадаги тампльерларнинг алоқалари. Бу албатта муҳум шарафли вазифанг бўлғай.

- Амаки не сабабдин мен Маркуснинг ўзи бўлиб сафарга отланмайин. Гарчи мен Маркус сифатинда ортуғи бирла маълумот йиғмоғим мумкин эрди-ку?!

- Мундоқ шошма хаёлга бормоғин дурус эрмас жиян. Сенинг ҳар бир мусулмон фарзанди сифатиндаги файзли кўринишинг, узоқ сафар давринда насронийларга айён бўлиш эҳтимолидин ҳоли эрмас. Шунингчун айтганларимнинг барчасини жон қулоғинга қуйиб олгин. Қайтарурмен ортуқча зое ҳаракат қилма...

Аёллар эгаллаган хонадан оқсоч қиз чиқиб, Баҳодир амаки ва Тангриберди учун болахонада ётоқ учун жой мунтазир экани маълум қилди. Мамлукий хуфялар сардори Баҳодир амаки жиянига қараб буйруқ оҳангида: -“Қани манабу рўдаполарингни чиройли либосга алмаштириб чиқ. Маркус билан бир оз мулоқот қилиб, унга керакли кўрсатмаларни англа. Сўнг ҳайр манзур қилғилда, тезда изинга қайтиб, болахонага кўтарил. Мен сени ўшал жойда кутурмен”, - деди.

Тангриберди “Бош устига” дегандек ўнг қўлини кўксига қўйиб, бошини қуйи солиб хонадан чиқди.

Мамлуқлар томонидан яхши кўрикланаётган кўшнининг кўримсизгина уйининг тўрисидаги жойда мазза қилиб хуррак отиб ухлаётган беғубор Маркусни кўрди. Уни меҳрибонлик ила уйғотди. Имо-ишора бирла салом-алик қилди. Унга тегишли бўлган кўрсатмаларни “айтди”. Маркус тушундим дегандек, бир неча бор бош ирғагандан кейингина Тангриберди у билан қўйик ҳайр-манзур айлаб чиқди.

Тангриберди мой чироқ билан болахона зинасига оёқ қўйган пайт атроф қоронғуликка батамом чўккан эди. Осмоннинг қора қўшинлари бўлмиш тим хира булутларнинг сонсиз оч кузғунлардек галаси, юлдузларни еб адо қилгану ва эндиги галда бағри доғ, ақли паришон оймомони ҳам ютуб юборишга ҳаракат қилаётганга ўхшар эди. Денгиздан эсаётган шиддатли шамол уй ичкарисида зўр келмаса ҳам, ҳар нечук ёлғизгина пир-пираб ёнган ингичка тилли ёруғлик манбаини бир пуфлаб ўчиришга кучи етади. Шунинг учун йигит ўнг қўлида кўтарган чироғини чап қўли билан елвизакдан ҳимоя қилар экан уйнинг юқори қаватидан амакисини излаб топмоқчи бўлди. Унчалик катта бўлмаган хонанинг тўрисидаги деворнинг икки кичиккина деразалари орасида қибла томонга юзланиб жойнамозда тош қотган гавда тилга кирди:

-Тангриберди агар таҳоратинг бўлса хуфтон намозини бирга ўқиб, сўнгра тонгга қадар шунда ухлаб оламиз. Тонг саҳардан кейин эса асосий юмушларни бажармоққа киришамиз. Халабга борурмиз. Агар иложини топсак, Халабда шаҳар ноибни ўз

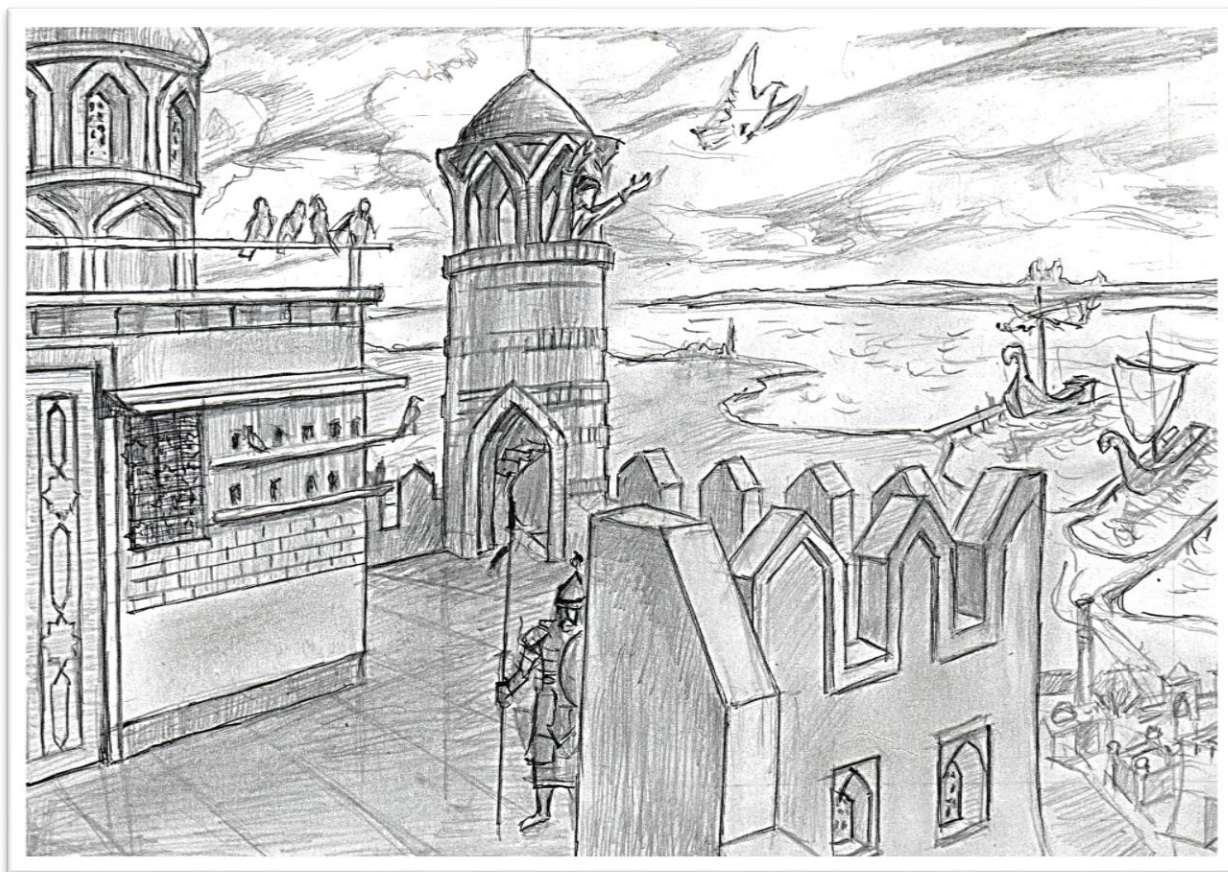
саройида ўтказаетган хоразмликлар гурунгида иштирок этурмиз...

Бомдодга азон айтилгандан кейин, Тангриберди ички хос хонага кириб онаизори билан ҳайрлашди. Баҳодир амакининг ҳузурига эса султон саройидаги мамлуклар мактабини битирган пайтидаги янги либосини кийиб чиқди.

- Кўринишинг кечагидан анча дуруст,- деди амаки ҳазиллашиб, Тангриберди томон пешвоз қадам кўйиб, белбоғига қистирилган икки ханжардан бирини чиқариб, унга тутқазди, - Бу сенга жиян дамашқий пўлатдан тайёрланган. Фақат кўриниши шарқона эмас. Атайлаб шундай русумда бежиримгина ясалган.

Жияннинг кўринишидан қаноатланган Баҳодир амаки, “энди ташқарига чиқсакда бўлади”,-деди.

Амаки-жиян уйнинг бегона кўзлардан пана эшигидан ташқарига чиқдилар. Ташқарида уларга юзларини кўзлари қадар қора ёпқич ила беркитган икки мамлуклар ҳамроҳ бўлдилар. Улар тўрт кишилашиб, тор ва пастқам маҳаллотнинг муюлишигача пиёда бордилар. Маҳаллотнинг бурилишида уларни совутилган отлар бирла 10 чоқли яхши қуролланган мамлуклар кутиб турар эди. Улар барчаси бир бўлиб шу яқин атрофдаги масжидда бамдод намозини адо этган пайтда, тим қорайиб турган осмон тун исканжасидан қутилиш пайида эди. Олис тоғлар узра заррин чизиқлар пайдо бўла бошлади. Денгиз томондан эсан еллар хира булутларни парокандалаб тўзителиб бормоқда. Сийрак сўниққина юлдузлар ёришаётган осмон кўйнига бир-бир сингиб бораётган пайт, кумуш ранг безовта денгиз фониде қора шарпа-15 чоқли суворийлар соҳил бўйлаб, кумлоққа чуқур излар қолдириб, Халаб шаҳри томон чошиб кетдилар.

10. Улуғ Ўрда кабутархонаси

Сарой Боту. Хон кўшкенинг чап қанотидаги энг катта ва баланд саккиз бурчакли миноранинг айланма зиналаридан уч аён бирла, йигирма чоқли тиш тирноғигача қуролланган алпқомат

соқчилар юқори томон интилкоқдалар. Уч аёндан бири енгил зартўн кийган саллали, ёшгина йигит юқоридан туриб, хитойча башанг кийим бошдаги 60 ёшлар чамасидаги кишига зинадан чиқиши учун билагидан тутиб ёрдамлашмоқчи бўлади. Пастки томондаги мўғулча русумда кийинган ўрта ёшдаги киши эса уларни ортга тойиб кетишларидан чўчиб икки қўлини елка барабар кўтарган ҳоли ярим кулоч ёзиб, “хай- хайлаб” бароди.

- Илтимос эҳтиёт қадам босинг! Ё Тангрим намунча баланд бўлмаса бу зина ахир! Ҳурматли Кичик маслаҳатчи жаноб Бош маслаҳатчимизни эҳтиёт қадам босишларига кўмаклашинг. Тагин муборак бошлари айланиб, кетиб ерпарчин бўлмасинлар...

Аёнлар шу каби эҳтиёт чорасини кўриб, бир-бирларига далда берган ҳоли кўшкнинг юқори қавати томига чиқиб келдилар.

Уларни эса юқорида оёқ бўғинлари кучли дардга чалингани сабаб, ҳаракатланиши чекланган Тўхтагон икки норғул барзанги тан соқчи - кабтавуллари билан кутиб турган эди. Хон Ҳазратлари бу жойга саройнинг қуйи қаватидан маҳсус, фақат унинг учун тайёрланган кўтарма орқали чиқиб олганди.

- Ё Тангрим-эй, бу иморат намунча баланд экан-а, бу жойга етгунга қадар жоним ҳалқумумга келди-ё Хон Ҳазратлари,- деб хасратини бошлади Бош давлат маслаҳатчи Тўхтагонни кўра солиб.

- Менинг аждодларим, салтанатимизнинг мавқеини юқори саналиши учун, бу биноларни атайин баландлаб солдирмишдирлар. Агар шу оилавий дард қўнғирот аёлларининг фарзандларига теккан касалим бўлмаса эди. Бу нуқтагача пастдан югуриб чиққан бўлур эдим. Шу иллатдан қутулмоқ учун шомонларим, иссиқ мижоз кабутар этидан таом истеъмол қилмоққа мени ундарлар. Бироқ бу дардга на Боту бобом ва на Қорақўримнинг Буюги Ўгадайхонда чора топмагандирлар.

Сарой Ботунинг энг юқори қўнолғиси, атрофи дарроз аскарлар ҳам тик туриб камондан пастга ўқ отишга мослашган шинаклари билан ўралган мустаҳкам қалъа сингари жой эди. Шинакларнинг баландлиги ёки юксак тепалик устига солинган улуғвор кўшкнинг сатҳи сабабми 400 қадамга чўзилган томнинг

ўртасига қурилган кабутархонани, на шаҳар ва на Оқ тепа¹²⁹ дарёси қирғоғидаги кемалар бандаргоҳидан кўрса бўлади. Энди бу жойдинда энг баланд нуқтаси - Хон аёнлари чиқиб келган, айланма зинали жанг минорасининг устки қисмидир. Миноранинг устки қисми беш-олти навкарнинг кўкраги қадар беркитиб тургувчи очик айвон шаклида қурилган. Бу минора кўриқчи аскарлардан кўра, кўпроқ каптарбонлар учун мўлжаллангани аниқ. Улар узоқ манзилдаги шаҳарларга хабар етказиши керак бўлган кабутарларни Сарой Ботунинг айнан шу энг баланд нуқтасидан учурурлар. Каптар зоти ўзи шундай баланд жойдан эркинликка учирилса, ўз манзилини тезроқ топа билади. Юқоридан чарҳ уриб, ўз юрти манзилининг йўналишини топиши осонлашади.

Тўхтагон устига кўкимтир кабутар қўнган, том четидаги шинақдан пастга гўзал манзарали шаҳаротга назар ташлар экан, пишшиллаб нафас олаётган, пешонасидан маржон терларини ипак рўмолчаси бирла бот-бот артаётган Бош маслаҳатчини сўроққа тутди:

-Қани айтингчи Бош маслаҳатчим, бизнинг саройимиз ва мана бу минорамиз каби улуғвор иншоат қай заминда бордир?

-Хон Ҳазратим бир қошиқ қонимдан кечинг . Лутф айласам, каминаи камтар қулингиз мунингдек кўркам мухташам ва баланд иншоот, ҳамда мунингдек катта шаҳар қай заминда бўлганин зинҳор ва зинҳор билмасдурмен.

-Балким бизнинг каби иморатимиз бошқа қадим замонларда бўлғондур?!

-Етти иқлим мулкидин илгари ҳам ва ҳозир ҳам мунингдек иншоатлар бўлғонидин хабарим йўқдир Хон Ҳазратлари...

-Менинг Бош маслаҳатчим гарчи гапларинг менга ёқсада, ушбу саволимни сенинг ҳамкасбингга бермоққа мажбурман. Хўш сен не деб жавоб берурсан ушбу саволларимга кичик унвонлик давлат маслаҳатчим ?

-Хон Ҳазратим ҳақиқатда Сизнинг давлатингиз буюк ва қудратли , пойтахтингизда улуғ ва сервиқордир. – деб гап бошлади кичик маслаҳатчи,- Давлатингиз куч – қудрати, шон -

¹²⁹ Оқ тепа - Одил (Волга) дарёсининг катта ирмоғи. У билан кемалар Сарой Боту ва Сарой Берка шаҳарлари бандаргоҳларига сузиб боришган.

шавкати туфайли унга ўн икки давлат мунтазам бож тўлаб келодир. Илло мамлакатингиз Мағриб ва Машриқнинг энг катта қисмини ўз ичига олмишдир. Инчунун, Улуғ Ўрдамизнинг пойтахти Сарой Ботуда 70 000 кишига яқин аҳоли яшаган бир пайтда, узоқ минг йилликлар давоминда жаҳонни титратган лотин Рум империясининг пойтахтида 50 мингга яқин, фарангларнинг пойтахтинда 20 мингга яқин аҳоли истиқомат қилмоқдадир. Бироқ мен бу билан, илгари Сизнинг шон-шавкатингиз остидаги пойтахтингизда бўлгани каби улуғвор иншоотлар бўлмаган, демоқдан ўзимни тюрмен. Зеро илгари ҳам қудратли шоҳаншоҳлар бўлгани каби, уларнинг қудратли мамлакатларининг йирик пойтахт шаҳарлари бўлган. Рум қайсарлари, Искандар Зулқарнайн мамлакатларининг ҳудудлари ниҳояти катта бўлганини Сиз каби ақл зийнати эгаси бўлган Соҳибқирон Ҳазратларига албатта сир эмасдур деган фикрдамен. Бовужудким, Чингизхон Қоон Ҳазратларининг чин баҳодурлик зарбасига учраб, чил-парчин бўлган Хоразм давлатининг ҳам қудрат жиҳати юқори бўлғонидин, ангада 33 мамлакат бош эгиб, бож тўлаб турган эрди. Хоразм пойтахти Урганжда ҳам, мунингдек иншоотлар бўлган эканлиги маълумдир. Чингизхон қоон Ҳазратларининг даҳолиги шулким, ул зот ўз мухташамлик салтанатини мунингдек иншоот деворлариға эрмас, метиндек қаттиқ иродали аскарларининг қалбига солиб битган эди. Сиз каби ул фасоҳатли Соҳибқироннинг вориси бўлган Зоти Олийлари ушбу ҳақиқатни билган ҳолингизда, мунингдек қурдирилган улкан иншоотлар фақат орият ўрнида қурилмишдир деб фаҳмлайдурмен.

-Орий рост сўйлайдурсен маслаҳатчим, Бизким бул иншоотларни орият бирлада юксалтирдук. – деди Тўхтагон кичик маслаҳатчининг қувлик ила берган жавобига мийиғида қулган ҳолда баҳо бериб,- Билакс кейинчалик авлодлар айтмасунларким, чингизийлар фақат бузғунчи саҳройи бир қавм эрди деб. Чингизхон авлодларининг Чин мочинда, Эронда, Дашти Қипчоқда қурган иншоотлари, бизнингда жаҳон тамаддунига қўшган ҳиссамиз бўлсин деб эрдук. Бироқ энди сен бизларга ўз шони- шавкати учун қурдирилган, илгариги қавмларнинг улкан иншоотларининг тақдири ҳақида хабар

бергин. Ваҳоланки сен, шундай ҳашаматли иншаотларни илгари бўлганлиги эътироф этурсен, бироқ не сабабдан ушмундоқ баланд бинолар, бизнинг замонамизга қадар етиб турмағони ҳақинда ҳам сўйла.

-Хон Ҳазратим Сиз каби доно зот, улуғ Одам алайҳи салом фарзандларининг дунёнинг тўрт тарафига тарқалишидан олдин қилган юмушлари ҳақида эшитгандурсиз. Одам алайҳи саломнинг фарзандлари белгиланган манзилларига кетишларидан аввал, ўзлари ҳақида келгуси авлодлар учун эсталик қолдириш мақсадида, осмон қадар баланд кўтарилгувчи ниҳоят даражада катта минора қуришга киришган эдилар. Бироқ бу Одам болаларининг фақатгина ўз кибри хавоси - шонишавкатидан хабар бериш учун тиккаланаётган иншаот Яратган Эгам Оллоҳи Таолонинг ғазабини келтурди. Оллоҳ аzza ва жаъла мукаррам Зот ўз ҳадини билмаган, бу Одам болаларининг тилларини турли - туман қилиб қўйди. Мунинг натижаси ўлароқ, Одам болалари ўз мақсадларига етишиш учун кенгашиб ишлай олмадилар. Бир-бирларини тилларин тушунаолмай жанжаллашиб кетдилар. Ўрталарида ихтилоф чиқиб уришиб, қирилиб кетдилар. Қолганлари бу жойдан тезроқ бош олиб кетишни афзал билдилар. Муфассиллар бу Оллоҳни қаҳрига учраган иншаотни – Бобил минораси эди, деб айтиб келишади.

- Наҳотки юқорига кўтарилиб, иш кўриш гуноҳ бўлса, -деб ўз эътирозини аён қилмоқчи бўлди Бош маслаҳатчи.- Бизнинг Соҳибқиронимиз жаноби Чингизхон Ҳазратлари Хоразм давлати устига музаффар юриш бошлашдин олдин, Кўк Тенгрининг фикрини уқиш учун юксак тоғнинг устига чиқиб ибодат қилғон эрди.

-Сизнинг эътирозингиз ўринли албатта. Бироқ ҳар бир ишда ният эътиборга олинадур. Соҳибқирон бобокалонимиз Чингизхон Ҳазратлари Тенгри Таолога илтижоларини қабул бўлиши учун яқин бўлмоқ мақсадида Яратганнинг ўз изми ила пайдо бўлган тоғ устида ибодат қилган. Тенгри Таолога яқин бўлмоқ билан Унинг даражасига етмоққа уринишда катта фарқ бордир...

Бир гала сарой кабутарлари чарҳ уриб парвоз айланаётган мусаффо мовий осмонга термулаётган Улуғ Ўрданинг қудратли

хукмдорининг хаёли анча фаромуш эди. Тўхтагон бирор – бир жиддий ечим чиқаришдан аввал, ўзининг аёнларига турли мазмундаги саволларни кўндаланг кўйиб, уларнинг ақл идрокларини имтихон қилар эди. Уларнинг мушоҳадаларини мантиқий асослар ила ўлчаб кўргандан кейингина, аёнларининг бирининг маслаҳатини оларди.

-Хуш келибсиз Хон Ҳазратлари- кабутархона олдида, кўллари кўксида бўлган уч мулозим бош эгиб юкундилар. – Марҳабо Зоти Олийлари, қадамларингизга ҳасонотлар бўлсин!

Хизматкорлар кабутархонанинг кенг кабир икки қанотли дид билан ишланган ўймакор эшигини очиб кўйдилар. Кабутархонанинг эшиклари кенглигидаги йўлакка йигирмалик тиш – тирноғига қадар қуролланган аскарлар қуршовида хон ва унинг аёнлари виқор ила бир –бир босиб кирдилар. Йўлакнинг икки томони бир-бирининг устига таҳланган, 40 қадамга қадар чўзилган кичик-кичик дарахт новдаларидан тўқилган қафасларда, мингга яқин кабутарлар вақур-вуқур қилиб ётиб-турибдилар. Қай бир кабутарлар йўлак устидаги ховазалардан жой олмиш, баланд шифтли хонажойида учуб юрганлари ҳам йўқ эмас. Бунда очик, эмин-эркин юрган кабутарлар бу масканни ўз уйи деб биладилар. Бироқ бу қушларнинг асосий қисмлари турли мамлакатларнинг шаҳарларидан қафасларида келтирилиб, қават-қават расталарга терилгандир. Гарчи Хон Ҳазратлари кабутархонага чиққунга қадар йўлак парандаларнинг чиқиндисидан обдан тозалангани билан, ҳавозада ўлтирган кабутарлардан кўркулик эди.

Ногаҳо бул бефаросат қушлар Улуғ Ўрданинг улуғ хукмдорининг муборак бошларига ҳаводан туриб э-э.. қилиб кўйиши ҳам турган гап эди. Бу каби гумонга борган том соқчиларнинг яқиндагина янги тайинланган ёш, қони қайноқ бошлиғи имлови билан икки навкар найзалари бирла юқори ҳавозада ўлтирган карам тумшукли кабутарлар¹³⁰га ҳамла қилган бўлдилар. Кабутарлар мунигдек бетакаллуфликдан чўчинқираб, бирин - кетин янада юқорироқда жой олган ҳовозага учиб чиқдилар.

¹³⁰ Хат ташувчи каптарларнинг бу тури ҳозир ҳам бор.

-Хой қинсиз бу нима қилиқ,- Бош давлат маслаҳатчиси саройнинг том соқчилари бошлиғига дашном берди.- Нечук Улуғ хонимиз ҳузурларида сизлар бемаврид қурол ўқталурсизлар? Бу бадбахт қилиғларингиз учун ўз бошларингиз ила жавоб беришларингизни нахот билмасдурсиз?!

-Тек қўй буларни Бош маслаҳатчим, шўрлик ўнбошига зуғим ўтказма. Гарчи ножўя иш тутгани билан, асл мақсади хайрлик эди. У кабутар чиқитидан бизларни ҳимоя этмиш бўлди. Шунингчун унинг бу қилиғин кечургим . Бироқ исминг нимаиди сенинг қоровулбоши?

-Элбилги исмим Хон Ҳазратлари...

-Элбилги?! Бироқ ёшсен бу исмга муносиб бўлмоққа! Эл билганни – сен билмассен. Агар билсанг, ўз уйидек ўлтирган анов каптарни, бир арабий армуғоққа бошма –бош алмашурлар. Унга яна бир бор найза ўқталсанг, у бу заминга қайтиб келмай ҳам қўяр. Бунда турган барчамиз ахир давлат хизматида турган бандамиз. Кабутарлар эрса давлат хизматидаги бандидурлар. Қани эмди биз одамлар ҳам, шулар каби туғулиб ўсгон ериға, садоқат бирла, ўз вазифаларимизни миннат ва таъмагирликдин холи бажарсак эрдик. Мамлакат гуллаб яшнаб кетармиди?! Гоҳида биз ҳатто шу қушлар олдида ҳам нотовондурмиз...

Хон Ҳазратлари барча мулозимларини ўдағайлай бошлагани сабаб, кабутархонанинг дон сепувчисидан, сирли мактублар мазмуни билан танишиб чиқувчи котибга қадар ташвишга тушиб қолдилар.

-Улуғ Хон Ҳазратлари – деди “Кўк-Осмон Ёми”нинг амири, бошқача айтганда, ушбу кабутархонанинг бош мутасаддиси, чуқур таъзим билан икки қўлини кўксида қўйиб,- Сизнинг шу жойдаги хосхонангиз муборак қадамларингизга мунтазирдир. Бунда хос кишиларингиз бирла холи мажлис қурмоқчун бутун саройимизда мундинда илиқ ва бежирим маскан йўқдир Хоним. Агарким истасангиз, бунда жондин бошқа келтирилган барча нозу-неъматлар сирасига, шунингдек бахши-табибларингиз тавсия этган кабутар этидин кабоблар тайёрлаб, дастурхонингизга тортурмиз...

-Ҳа-я, – деди ҳомуш ҳолда Хон - Шамоний бахши-табибларим, оёқларимиз оғриқлари - оёқ қопқони¹³¹га иссиқ қонли кабутарлар эти дори деб, эътироф этмишлар. Бироқ бу каби муолажаларга менинг ҳушум йўқдур. Магарам бу касал менигина эмас, барча кўнғирот қизларидан туғилган чингизийларга ёпишган дарддир. Агар бу дарднинг давоси бўлса Кўк Тангрининг хоҳиши ила Ўгадайхон бирла Ботухон бобокалонларимиз шифо топмиш эди. Шунинг учун бегуноҳ кабутарларнинг беҳуда жонидан жудо этмангиз...

Тўхтаҳон шарқона юксак дид ила безатилган хос хонага кириб, тўридаги тахтга ўлтирди ва аёнларига ҳам дастурхонларига “жондин ўзга бор нозу –неъмат”лар терилган хонтахталар атрофидаги ўриндиқларига чўкмоққа изн берди. Аёнлар юксак ижозат ила ўз мавқеларига қараб жойларини эгаллаганларидан сўнг, Хон жаноблари кабутархонанинг бош нозирини йўқлатди. Нозир хона эшигидан бош эгиб кирдию, дарров юкинди:

- Юксак дарожатли Хон Ҳазрати камина камтарона кулингиз амрингизга мунтазирмен !

- Қани айтчи менинг кабутархонам нозир Бизнинг Кўк Тангримизга яқин учуб юргувчи қушларимиз, Ундан қандай хабар келтирмишлар? Не учун Бизларни ноўрин безовта этиб, ушбу хосхонамизга кўтарилишимизга сабабкор бўлдингиз?! Наҳот мамлакатимиз сарҳадлари нотинч бўлса, ёхуд Бизга ёв лашкари хавф солмишму?!

- Улуғ мамлакатингиз сарҳадлари тинчлик ва офиятдадир Хоним. Бизга ҳамла қилмоққа ёв лашкарида на ҳад ва ҳадди бордур . Элхон тараф ва ҳатто Румда ҳам бизга таҳдид йўқдур. Бироқ икки хабар келмиш Хоразмдан, бири анинг аёнийдин, бири эса кўрагоний Қутлуғ Темурдандир.

Нозир ортига, очиқ эшик томонга бошин ирғади. Эшик томонда шу дам икки мулозим қўлларида бир донадан кўкиш тусли кабутар ушлаган ҳоли чуқур таъзим ила кириб келдилар. Улар иккиси ҳам қўлларидаги кабутарларнинг чап қанотини ёзиб, иккинчи катта патига босилган хонликнинг ол тусли тамғасини кўрсатдилар. Кейин эса улардан бири аввал учиб келган кабутарнинг оёғига жойлашган майда хатни олиб, ёнига

¹³¹ Подагра касали

яқинроқ ўлтирган аёнга узатди. У эса ўз навбатида хатни Хон Ҳазратига олиб бориб берди. Хон хатга кўз югиртирди-ю, Бош маслаҳатчига ушлатди. Иккинчи кабутардаги хат ҳам Хоннинг назаридан ўтиб, Кичик маслаҳатчига берилди.

Тўхтагоннинг ҳар доимгидек заҳил юзидан, бирор нима уқиб олиш қийин эди. Фақат у сариқ қошларини чимириб, кўзларини тамоман юмиб, суюққина мўйлаблари остидаги юпка лабларининг қаттиқ қимтиб олгандагина аёнлар Хон Ҳазратларининг авзои тамоман бузулганини сездилар. У кўзларини юмган ҳоли тез-тез чуқур-чуқур нафас олдида, ўнг томонидаги Бош маслаҳатчисига юзланиб, мактубни ўқиб беришига имо қилди. Бош маслаҳатчи худди шу буйрукни орзиқиб кутгандай, сирли мактубни қандайдир бир ташвишли оҳангда ўқий кетди:

- “Кўк Тангрининг ердаги сояси Улуғ Ўрданинг Юксак Хон Ҳазратларига. Жаноби Олийлари Хоразм муаззаматида бўлгон Бекларбеги Қутлуғ Темур бу юртнинг мусулмонлари бирла тил бириктирмиш бўлибон, уларнинг пирумуршидларининг қабрларини зиёрат этмишдир. Карвонсарой олдинда мўғул чопарига қўл кўтарган туркманига ҳам от, ҳам хизмат бериб, унинг ўзини хўрламишдир. Хўрланган мўғул йигити Тўқ Буқанинг туманидан бўлиб, минглик аскар бошчисининг жиянидир. Хабар топишимча, анинг отаси Сиз Соҳибқирон Ҳазратнинг малъун Ноғой бирла муҳорабангизда қаҳрамонча ҳалок бўлгон эркон. Бекларбегининг бу қилмушидин мўғул нўёнлари ниҳоят даражада норизодурлар. Каминаи - камтарин кулингиздурмен Хон Ҳазратлари не бўлса борини очик ёзишга шижоат қилғоним учун бир қошиқ қоним кечиришингизни ўтинадурмен”, - имзо ...!

Бош маслаҳатчи номани ўқиб чиқди ҳамки, атайлабми ёки рост дағ-дағ титрай бошлади.

- Хон Ҳазратлари , бундаги ёзувдан исён ҳиди анқиб турибдими-а?! Наҳотки биз билган Қутлуғ Темур Сиздаин Олийҳиммат Саҳовотпеша Ҳазрати Олий ортидан бунингдек қабих исёнга қўл урса-я?! Яна у Сиз Зоти

Олийнинг куёв болангиз бўла туриб кўрнамаклик ила ортимиздан тиғ кўтарса-а?! Во дариғ, во дариғ... Найза санчмоқ эмиш чаённинг иши...Хон Ҳазратлари амр этсунлар бу нобакорни янада каттароқ бемазагарчиликларни қилиб ургурмасидан зиндонбанд этсунлар! Амр қилинг Зоти Олийлари...

Тўхтагон Бош маслаҳатчининг жазавабини кўриб энсаси қотдида ва бирданига кутулмаган ҳолатда хосхонанинг шифтига қараб шарақлаб кулиб юборди:

-“Воҳ-ха-ха –ха... Воҳ-ха-ха –ха...Бунинг гапини қаранг-га.. Воҳ-ха-ха –ха...Исён эмиш...Исён?!” , - Хоннинг кўзлари ола кула бўлиб, ғалати даҳшатли тус олди. У хатни маслаҳатчи илқидан тортиб олди: - “Ҳой сен нима деб валдираяпсан ўзи? Буни исён деб, кўркмай атадингми...”.

- Зоти Олийлари мен каби ақли ожиз, ноқису нотовон кулингизга хатнинг мазмунидин исён ҳиди анқидур дебон эътироф қилмоққа журъат эттирди. Менигда Он Ҳазратим бир қошиқ қонимни кечсангиз!

Бош маслаҳатчи турган жойида Хоннинг пойига юкунди..

Хоннинг энди сузук кўзлари тамоман юмилиб, юзи қизара бошлади. У кўзларини ҳамон очмаган ҳоли чуқур-чуқур нафас ола бошлади. Хоннинг бу ҳолатидан ташвишга тушган кичик маслаҳатчи хосхона эшигига яқинлашиб ташқаридаги навкарлардан бирини имлаб чақирди. Навкар орқали зудлик билан табибни йўқлатди. Ўзи эса дарров ортга илгариги жойига қайтди ва Бош маслаҳатчи каби Тўхтагон пойига юкунди.

- Хон Ҳазратлари агар ижозат берсангиз, иккинчи мактубни ўқиб эшитурсам, зора бу нома илгаргисига нисбатан Хоразм замиридаги воқеотларга ойдинлик кирутса...

Хон Ҳазратлари ҳамон оғир нафас олган ҳоли кўзларини очмай, кичик маслаҳатчиси томонга бошини бурди ва “ўқи” деб, буюрди.

Ушбу буйруқдан илҳомланган маслаҳатчи ўрнидан туриб, номани ўқишга киришди:

-“Буюк Оллоҳимизнинг изни ила шавкатли Улуғ Ўрданинг музаффар ва доно подшоси бўлган Тўхтагон Хон Ҳазратларига

маълум бўлғайким, камина қулингиз юксак ишончингиз ила тафтиш ишлари бирла келгон Хоразм замирини тинчлик ҳукм сурғонида топдим. Ал хусус шул тинчлик офиятни ушбу қутлуғ заминда янада барқарор бўлмоғичун Сизнинг юксак номингиз ила анчайин чоралар кўрдим. Ақлу - ожизимча фарқладимким, ғанимларим Ҳазрати Олийларига ўз иддаоларини гўёки мамлакатингиз равнақи учун куюнган каби кўрсатиб, менинг бундаги амалларимни Сиздайин Юксак жанобнинг раингизга қарши қўймиш бўлодирлар. Бироқ тез фурсат орасинда камина юксак тахтингиз пойига етиб бориш тараддудидадир. Албатта адолатпеша Хон Ҳазратлари ўзининг ҳукму Олийларини камтарин қулининг даъволарини тинглаган ҳолинда чиқаражак деб ишонурмен. Қутлуғ Темур”.

Нома ўқилиб битгандан сўнг Хон Ҳазратларининг тунд юзи сал ёришди. Кўзлари очилиб, ушбуда ўтирганларга бир-бир сарасоф солдида ва бурни остида тўнғиллади:

- Сенлар шоҳига чиқсанг, Қутлуғ Темур баргида юродур. Ким билан тенглашаётганингни билармусанлар?! Хоннинг куёви Бекларбеги Қутлуғ Темур Кўрагон билан-а!?!... Кичик давлат маслаҳатчимиз Садр Абу Ҳафс Умар¹³²!

- Лаббай Хон Ҳазратлари!

- Энди сен ўқиган номангни Бизга таҳлил қилиб берчи, балким айтгонлариндек жумбушга келгон асабларимиз андакким таскин топса.

- Улуғ Хон Ҳазратлари осмон қушлари келтирган икки мактуб маъноси бўйича ақли-ожизимча шуларнигина онглагондаймен: Бирламчи Қадим Хоразм юрти аҳолиси Ислом дини бирла мустаҳкамдир. Валъе Ислом дини бошқа динларга нисбат ҳам ёш ва навқирондур. Улким бизнинг яшовимиздаги ҳар бир жабҳани камраб олгайдур. Вақеотимиздин пайдо бўлиб тургон бор ва бўлажак турлуқ саволларга жавоб бергани сабабидин бу юрт аҳли, ҳозирги динидин ҳаргиз кечмағайдир. Шунингчунда Сиз Олий Хон Ҳазратларининг куёвлари бўлмиш Қутлуғ Темур давлатингиз асосини янада мустаҳкамлаш мақсадинда,

¹³² Садр Абу Ҳафс Умар ал-Бақрий Тўхтаоннинг куёви, унинг кичик қизи Жажжи оғага уйланган. Араб сайёҳи Ибн Батутага кўра Садр Абу Ҳавс Хоразмнинг қозиси бўлган.

Хоразм юртинда ҳам тобора кўпайиб ва кучайиб бораётган мусулмонларга давлатингизнинг марҳаматлари баланд эркони аларга намоиш этган кўринадир. Шунингчун Бекларбегингиз Хоразм мусулмонларининг пиру-муршиди бўлмиш Шайх Нажмиддин Кубронинг қабрларини зиёрат этмишдир. Бу билан куёвингиз Сиз Зоти олий Хон Ҳазратлари бошчилигиндаги аркони давлат қатлариндада юксак мулозимлик қилгон мусулмонлар борлигин номойиш этмак истагинда бўлғони, кўриниб тургон ҳақиқат эрмас-му!?

Иккиламчи, мўғул чопари бирлан боғлиқ ишда таъмагирликнинг иси келодир. Чопар халқи иши ҳарчанд йилқи бирла боғлуқдир. Фикру-ожизимча Сиз Олий Хон Ҳазратнинг хизматингиздоғи чопар ўзбошимчалик ила туркманининг мулки бўлгон отига тажоввуз қилгон. Агарким айб бизнинг чопарда бўлмаса, ҳар ишда кенг мулоҳазалуқ Бекларбегингиз сахройи туркманига от ҳам, амал ҳам, бермас эрди. Магарам биз ташқи ва ички ғанимларимизнинг қутқуси ила ғаламисларнинг маҳаллий халқни ўзимизга қарши қайрашларини олдини олишимиз вожибдур. Магарам биз бу мамлакатни талаш учун юрт қилмадук. Бунда биз томир отиб, кучли давлат қуришни мақсад қилгонимиз чиндур. Шунингчун Сиз Зоти Олийлари мамлакатингизнинг ҳар бир фуқораси - у мўғулми ёки сорт, туркман, мусулмон ёки насроний аркони-давлатингизни мустаҳкамлаши учун, иқтидори ва кучи бўлса амалдорлик мавқеига лойиқдур деган фикрни айтмоқга жазм айладим. Бир туркманига амал бермоқ бирлан, мамлакат абгор бўлиб кетмас, балким бошқа элатлар ҳам замирида бўлган хокимият мустаҳкам бўлғай. Мисол тариқасинда биргина олтинни олайлик. Соф олтиндин бирор бир буюм, ёхуд тақинчоқ яшаш анчайин мушкулдир. Магарам олтин юмшоқ жинсдан ташкил топгондур. Мунингдек буюм ясамоқ учун, заргарлар олтинга атайлаб пишшиқ бўлсинчун, гоҳ кумуш, гоҳида эса мис кўшурлар.

Садр Абу Ҳафс Умарнинг мантиқий далиллари остида таранглашган Хоннинг асаб томирлари бироз бўшашди. Бироқ унинг кўнгли батамом таскин топмоғи учун маслаҳатчига яна янги ва янги саволларни бера бошлади:

- Сенинг гапингнинг оҳангида аён бўлмоқдаким, менинг мамлакатим йиллар ўтган сайин Ислом диниға ён босиб бородир. Мен сенинг фикринг тўғри англадимму?
- Ана-ана Хон Ҳазратлари Ўзингиз ҳам пайқаганингиздек, бу мусулмонлар бизларга ўз хукмини ўтказишмоқчилиги аниқ. Шунингчун аларга тезликда қатъий чоралар кўрмоқ лозимдур...,-деб сўзга аралашди Бош давлат маслаҳатчиси ўз ўрнидан тура солиб.
- Мен сенга савол берганим йўқ-деди жаҳл ила Хон Бош маслаҳатчисига. У эса мулзам бўлиб, яна чуқур таъзим айлади ва бошини ҳам қилиб тумтайган ҳоли ўрнига қайта ўлтирди.
- Ўзингизга маълум Хон Ҳазратлари Улуғ Ўрдада Ислом дини 70 йил илгари ҳам кучда бўлган. Улуғ Ўрданинг музаффар ҳоконлари сирасига киргувчи Берка Хон Хўжандда мадрасада таҳсил олгани барчага маълум. 60 йил илгариги Қорақўримда Умуммўғул Қурултойинда иштирок этган шаҳзода Берканинг хурмати юзасидин унинг учунким ҳатто ҳайвон сўйишларида мусулмонлар удумига мос суратда ўтказилғондир. Айнан Беркахон ғайридин аммакиваччаси Хулагу ила мусулмонларнинг халифаси бўлмиш аббосий Ал Мустасим хуни учун улкан лашкари бирлан ғазотга чиқғонин, барча мулозимларингиз яхши билурлар. Сизнинг амакингиз бўлмиш Хон Тўда Мангу эрса исломий эътиқод юзасидин қаландар жандасин кийиб тарки дунё айламишдир. Ҳаттоки марҳаматингизни оёқ ости қилиб, Сиз каби Искандари шунқор бирла муҳорабага чиқмоқчи бўлғон нотовон Нўғой ҳам сирли равишда исломга кирғонлиги борасинда сўзлар юродир. Агарким кўшни Элхон юртига разм солсак ҳам, 13 йил муқаддам Ғозонхон¹³³ ислом динин аёнлари бирла қабул қилғонин гувоҳи бўлурмиз. Бунинг бирла Ғозонхон кадр фарқи улуғ бўлғон маҳаллий мусулмон аслзодаларин хурматига сазовор бўлғон. Яна уч йилдан сўнг эса, ўзининг Юксак Девонига Бош вазир этиб Файзуллоҳ Рашидиддин¹³⁴ни тайинлағон ва

¹³³ Маҳмуд Қозонхон – 1271-1304 йиллари яшаган.Хулагу насидан 1295 йилда исломий шияликни қабул қилган.

¹³⁴ Файзуллоҳ Рашидиддин Ҳамадоний – қомусий олим, таиб ва давлат арбоби. У 1247 -1318йиллари яшаган.

Ислом динин ўз мамлакатин дини деб эълон қилдурғонди. Бироқким минг афсус надомат ила эътироф этмак жоизким, Элхонийлар ақидаси бузук шия номоёндаларининг тарафиға ўтмоққа мажбур бўлғондурлар. Магарам ҳокимият деб, кишилар ўз динларидан-да, мазҳабларидан-да бош тортганларини гувоҳи бўлмакдадурмиз... – деди кичик маслаҳатчи ўз сўзига якун ясамоқчи бўлгандай.

Тўхта Хон айёр кўзларини сузиб Садр Абу Ҳафсга тикилди-да, яна қизиқсиниб, уни гапини давом этишга ундади: - Хўш-хўш-хўш ...

Кичик Давлат маслаҳатчи қизишиб, маъруза ясаётган пайтда Тўхтагон ўз табиби келтирган олтин пиёладаги доривор ичимликни сипқариб бўлганди. Дори таъсириданми кайфияти кўтарилган Хон захарханда қилмай, жилмайиб сўради:

- Қани айтчи қимматли маслаҳатчим - киши давлат ва мансаб учун ўз динидан ҳам кечурми?
- Хабарингиз бор, каминаи-камтар қулингиз карвонлар бирла жаҳоннинг турлуқ юртлариға, чунончи Чин-Мочин¹³⁵га тижорат бирла саёхат қилғон, савдогар дўстларимдан сўраб билдимким, Хитойнинг чингизий ҳукмдорларининг ворисларидан бўлган Хубулайхон¹³⁶ гарчи динидан вақтинча кечмасада, Юан¹³⁷лар сулоласига асос солиб, мўғул идорачилигининг, хитой идорачилигининг устун қўйғонмиш. Ўз зуриётларини амал курсиларида кўрмоқчи бўлган аёнлар, фарзандлари учун хитой усулида имтиҳон уюштирмоқ тараддудиндамишлар. Бу ислохотлар гарчи бугунда тўлақонли бутун давлат бўйлаб юрғизилмасада, анинг тахт ворислари Конфуций¹³⁸ таълимоти тарафдорлари бўлмиш Жэн-сзу¹³⁹ каби ёш сиёсатчилар, яқин фурсат ичинда эскилик тарафдорлари бўлғон мўғул зодагонларининг қаршиликларини енгиб ўтиб, ўз мақсадлариға етишмоғи ақлга тайин бўлғон ишдурмиш...

¹³⁵Чин-Мочин – эскича Хитой

¹³⁶ Хубулайхон - 1215 — 1294йиллари яшаган. У Чингизхонинг набираси бўлган

¹³⁷ Юан – Хубулайхон Хитойда асос солган чингизийлар сулоласи

¹³⁸ Конфуций- (хитойча 孔子, mil. avv. 551-479 yil) — Хитой файласуфи, конфуцийчилик асосчиси ва сиёсий арбоб бўлган. Унинг сабоқлари ва файласуфлиги Хитой, Корея, Япония ва Ветнам халқларининг ўй-фикри ва ҳаётига чуқур таъсир кўрсатган.

¹³⁹ Жэн-сзу – Хитой сиёсатчиси

Хон маслаҳатчи Садр Абу Ҳафс Умар бирла савол –жавобини шу фаслда тўхтатди.

- Бас! Фикрат қилмоқ учун етарли маълумот олинди. Икки нома бобинда икки мутлоқ бир-бириндан фарқ қилгувчи сўзлар айтилгандур. Энди бу фикрларни Биз ўз ақл тарозумиз ила ўлчаб зарурий ҳукми албатта Ўзимиз чиқарурмиз. Энди эса ҳурматли мулозимларим Сизларни олдингиздаги ушбу тўкин дастурхонларга ноз-неъматлардан танаввул этунг, – деди Хон Ҳазратлари ўзининг кайфиятини яхши томонга ўзгарганини йиғилганларга атайин намоёиш этиб...

Меҳмондорчилик яхшида, меҳмоннавозлик ҳам. От этидан қази-қартай, янги сўйилган кўзининг барра гўшти, қовурилган товук, турна жўжалари...ёғлиққина сомсалар... Оғзинга солишинг билан ўзи ҳазм бўлгувчи тансиқ таомлар...Бир-бириндан тотли емаклар. Ичимликларни айтмайсизми – қимиз дейсизми, шарбатми, асалдан тайёрланган шароб ва ҳатто майноб ҳам бор ...

Хоннинг икки тарафидан жой олган маслаҳатчиларнинг хонтахталари ораси 8 қадамча келади. Бу икки қарама-қарши ўлтирган аёнлар, хизматкорлар келтирган – от ва кўйнинг барра гўштарини пичоқ бирла нимталар эканлар, бир-бирларини зимдан кузатадирлар. Бир-бирларига ёв қараш қилурлар...Зираворлар янада хуштаъм егуликка айлантирган лукмаларни пайдар-пай оғзига тикиб, лунжиларини шиширган Бош маслаҳатчи сурлик ила лўқ кўзларини Садр Абу Ҳафс Умарга қадаб олганди.

Унинг бу ёввойи қарашидан бир талай таъна-дошномларни илғаб олиш мумкин:

-“Шу тилинг бошингни ейди Садр Абу Ҳафс. Намунча ақллигингни бизларга пеш қилурсен?! Ё сендақи ақл бизларда ноқисмиди-ки, тилингга мунда зўр берурсен. Сен ҳали бу тутмушингни жасорат деб ўйласанг керак. Бироқ сен янглишасен. Сени мунда аёнлар фақат “ахмоқ” деб билурлар-ку! Магарам сен кабилар алдамчи баҳорларга алданиб, эрта гуллагувчи гўл дов-дарахтга ўхшайдурлар. Ва локин изғирин қишининг ҳали минг бир ҳийласи бордур! Ногоҳдин урғон

совуқ дамиға гуллариғни пайхон қилдиргувчи - нотовон оғочдурсен сен аслида Садр Абу Ҳафс . Бир гапдин қолиб, “билмадим” деб қутулмайсенми?! Ақл неъматинг саға барибир умринг поёни қайда эрканин айтиб беролмайдир. Магарам, сен ҳам хом сут эмфон бандадурсен. Хон бирла вақтинча гўзал муносабат тузғонинг бирлан, вақти келиб мўғул нўёнлари ва сариқ тиллога ўч аёнлар олдида юзинг шивит бўлғай. Агар билсанг - Қутлуғ Темур ҳам ва сен ҳам барчамизнинг мана бу еримизга келгондурсанлар...”.

Бош маслаҳатчи устихондан катта гўшт парчасини оғзига тикдида, сўнг Хон ҳазратлари хизматкорларга бир нима буюраётганидан фойдаланиб, Садр Абу Ҳафсга қўлини ханжар қилиб, унинг кекиртагини кесаётгандай хунук ишорат қилди.

Кичик маслаҳатчи ёш бўлишига қарамай, кўпни кўрган инсон. Табиатан сал жирракилиги бўлмаса, узоқни кўриб иш тутадиган амалдорлар сирасидан эди. Унинг иш тутиши гоҳида, енгил табиатли кишининг харакатига ўхшасада, аслида у ҳар бир юмушни обдон мулоҳаза юргизиб қилур. Ҳар бир қадамини ўйлаб босадир. Унинг бу саройда кенг ўрин тутган мўғул амалдорлари каби тархон¹⁴⁰боччалик хуқуқи йўқ. Гарчи Тўхтагон унга кичик қизи Жажжи оғани узатиб, ўзига Қутлуғ Темурдайин куёв қилмоқчи бўлсада, у ҳам бир хатосига - бир боши бирла жавоб берур.

Садр Абу Ҳафс Умар тилла пиёладан хитой чойини шимираар экан Бош маслаҳатчининг кўзи лўқ башарасига тик боқди. Икки лунжини тўлдириб кавш қайтараётган амалдорга тикилганча, у ҳам унсиз вайз айтди:

“Ҳой курсоғи тўла гўнг – тўнғиз! Сенга ўхшагон динсиз, иймонсиз кофурларға фақат текин тамоқ ва сариқ алвастининг жарақ-журуғи бўлса етарликдир. Қай заминға борса талон-тарождан тушган ҳаром - хариж дунё йиғишга овора бўлгон нотовонлар. Қутлуғ Темур Хоразмда сенинг ва сенга ўхшагон илонбошиларнинг думини босиб олгон кўринадир. Мамлакат равнақини кўзламиш бўлиб, анинг ривожи учун ҳақиқатдан жон куйиктирғонларнинг бошларин танидин жудо қилмоққа

¹⁴⁰ Тархон – хонлар берган юксак имтиёзли унвон. Тархонлар тўққиз жиноят қилмагунга қадар жазоланмайди. Бу имтиёз яна уларнинг тўққиз авлодига тарқалади дейилади баъзи бир манбаларда.

ошиқасенлар. Нақадар жирканч маҳлуқ эканлиқларингни билсаларинг эрди. Эмди эса мамлакат аҳли аллақачон таниб улгурғон Оллоҳнинг йўлига ғов бўлмоққа чиранасанларму? Ва локин бу сен ва сен кабилар ўз ихтиёринглар ила танланган энг хатолуқ амалдур. Агарким мен, сен кабилар илкида Ислом дини учун– халқларимизни жаҳолат ботқоғидин ёруғликка олиб чиқғувчи нажот йўлинда жон фидо айласам, ўзимди албатта бахтли ҳис қилғон бўлур эрдим. Бироқ сен кабилар бу каби жуванмардлик ҳиссини ҳеч ҳам туймағайлар...”

-Нечук менинг кичик давлат маслаҳатчим таом бирла иши йўқдур. Ёки эт пиширилишида бирон бир кусур бормикан? Бироқ ушбу кўзи этини шўрваси бирла мусулмон – тунгони ошпазимиз тайёрламишдир. Агарким этнинг тузи пастроқ бўлса олдингиздаги пиёлада намакоп ҳам бордир,- деди Тўхтаҳон Садр Абу Ҳафс Умарнинг иштаҳаси йўқлиги боис.

-Хон Ҳазратлари гўшт жуда ҳалим ва ёқимли пишибдур. Ошпазингиз маҳорати ҳар қандай таҳсинга лойиқдир. Узр фақат таом гали келган пайтда хаёлим фаромуш бўлмиш. Сизнинг Олий Ҳазрат саволларига жавоб бераман деб қизишиб, хос аёнларинингиз орасинда манманликка берилмадиммикан деган хавотирга тушгаймен.

-Менинг кичик бўлсада доно маслаҳатчим, бу борадаги ховотиринга ўрин йўқдир. Мен сўрадим сен эса билғонингча жавоб бердинг. Менга айниқса сенинг заргарлар олтинни бирор мустаҳкам буюмга айлантирмоқ учун, анга кумуш бирла мис қўшишлари ҳақиндаги ташбеҳинг ёқди. Мана шу гапларинг учун, ўз дастурхонимдаги этдан сенга илиндим.

Хоннинг имоси ила дастурхонбоши Тўхтаҳоннинг олдидаги лаҳм гўштнинг бир қисмини Садр Абу Ҳафсининг ёнига қўйди.

Меҳмоннавозлик ҳам паёнига етди. Хоннинг юқори ижозати ўлароқ аёнлар хос хонани тарк этдилар. Бу ўринда Хоннинг қарори билан фақат кичик давлат маслаҳатчи Садр Абу Ҳафс ушланиб қолди. Тўхтаҳон унга тахтининг ёнига яқин келишини илтимос қилди ва : “Энди ушбу масалани бизларга мунингдек гўзал ташбеҳларсиз қора сўз бирла тушунтириб беришга ҳаракат қилсанг, айни муаддаомиз бўлур эди”, -деди пастроқ оҳангда бироз шивирлаб.

-Буюк Хон Ҳазратлари саволингизга оддий жавоб қилиш мушкул бироқ уриниб кўрурмен. Зеро мундин умумий ишга зараридин кўра фойдаси кўпдир. Агарким тасаввур этсак, бирор бир давлат вазифасинда фақат мўғул амалдорлар турсалар ва бўлиб ҳам алар Сиз Олий Ҳазратга қариндошлик ила ришталари бўлсалар, бундайлар топғонин фақат ўзиға ва ўзи устида турғон бошлиғи бирла бўлишур, бироқ ҳукуматлик улушин жойиға қўймасдирлар. Нечукким у кўркмайдур, бирламчи мўғуллигини пеш қилур, ўз нафси балоисини миллатдошлик ҳисси бирла бошқалардин беркитмоққа уринадур. Иккиламчи агар у уруғингиз бўлса, ўз кирдикорларини Сизнинг Юксак номингиз ила давом эттиришининг хавфи бордур. Агарким бу лавозимларға бошқа миллат вакилларини қўйсангиз, улар юқоридаги ташбеҳ каби, кумуш ёки мис сингари Сизнинг аркону- давлатингизни мустаҳкамлаш учун хизмат қилурлар. Мунингдек амалдор ўз топғонидин аввало мамлакат – давлат улушини, унга шу хизматни суниб қилғон ҳукуматга миннатдорчилиги рамзи ила ўрниға қўюр. Сўнг ўзининг бевосита бошлиғинин улушин берур ва фақат шундан сўнггина ўз улушини олур. Жаноби Олийлари бунинг бирла мен, ўз уруқ- аймоғингизга ишончингизни бузмоқчи эрмасмен. Мен фақат бошқа миллат вакиллари ҳам, Сизнинг аркону-давлатингизни янада аъло бўлмоғиға катта ҳисса қўшмоғи мумкинлигини айтдим холос...

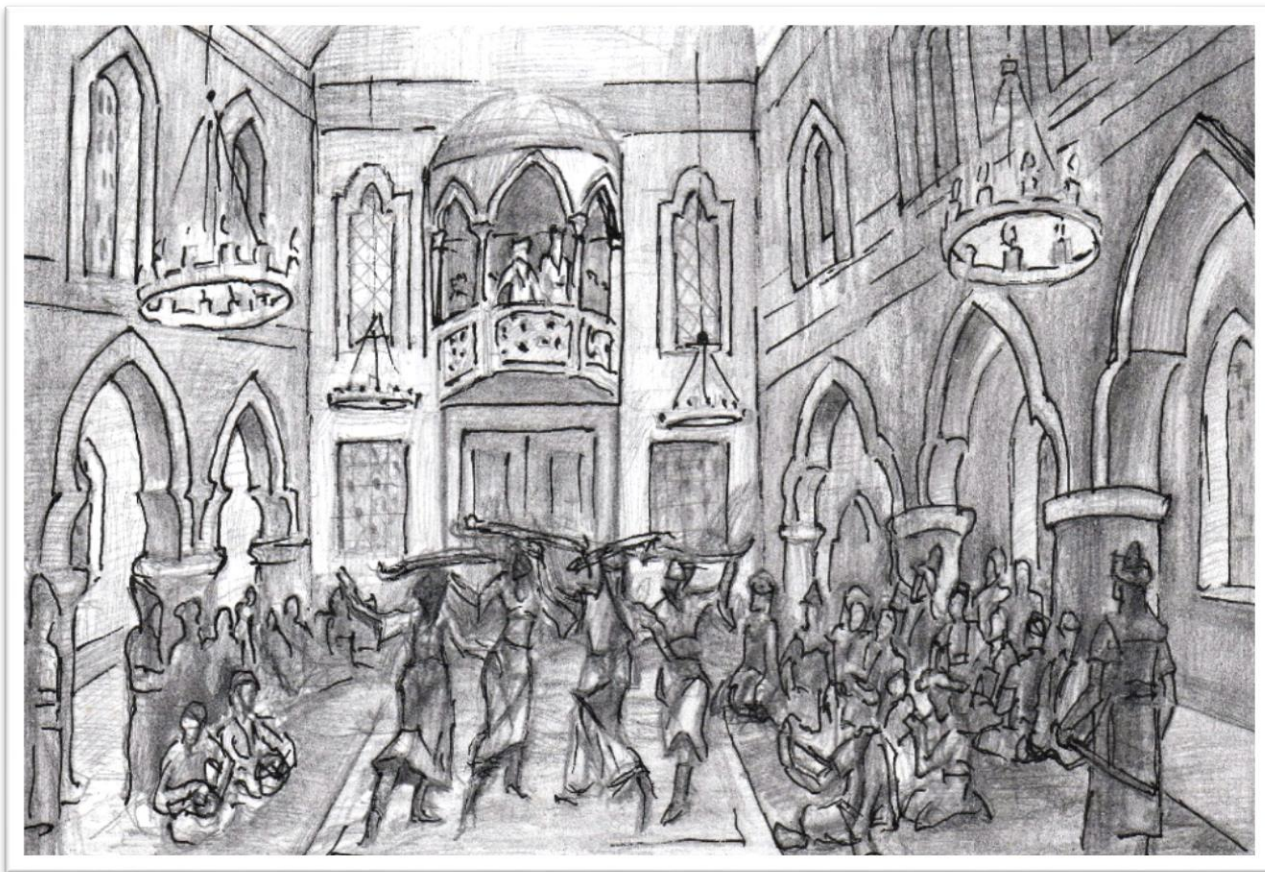
-Ваъле бас менинг маслаҳатчим. Мен сенинг бу фикрларинг борасида муқум бир қарорга келишим учун маълум вақт тақозо этилур. Балким амалдорларни тайёрлашда Чин - Мочиндағиға ўхшаш ислоҳотлар юргизишнинг айни мавриди эмасдир. Бироқ келгусида Биз ҳам ушбу ислоҳотлар ҳақида бош қотиришимиз керак бўлур.

Сен масаланин пўсткалласин айтмоққа ошуқиб, жуда кўп сарой аёнларида ўзингга қарши қилиб олғонин тайин. Алар эртаға худди Қутлуғ Темур устидин иш тутғондайин, менга сени ёмонлаб бир фитна тузгунлариға қадар, шу бугуноқ сафар тадоригини кўр. Рум сари карвон бошлаб бор, андин нари Миср муаззамати қилурсен. Сафар ҳарожотларини ҳисоблаб чиқиб, ҳазинобонга айтурсен. Анға керакли кўрсатмани ўзим берурмен.

Савдо баҳона жаҳон кез. Ул мамлакатлардаги идора тизимларин обдон ўрган, раъият аҳволи нечук бил. Янги динга кириш, кийим алмаштирмоқдек иш эрмасдур .

Маслаҳатчи Садр Абу Ҳафс Умар Тўхтаҳоннинг сарой томидаги хосхонасидан ташқарига чиққанида қуёш Аср номози яқинлигидан дарак бераётган эди. У белбоғини ечиб, томнинг тозароқ бир четига бориб пойига тўшади. Сўнг қиблага қараган ҳоли пешин намозига киришди. Ҳаёт гўзал ва яшаш учун кучли рағбат бор эди. Унинг бунингдек ширин ва ёқимли эканлиги фақатгина ажал домидан соғ-омон чиққан кишигина билиши мумкин. Баҳор ҳали келганича йўқ. Оқ тепа дарёси томонидан эсаётган совуқ шамол номозхоннинг ички ҳовуридан туширолмади. Қайноқ иймон ўз ҳожасини “мерожи”га кўтариб бўлганди...

11. Халаб

Кун бўйи от чопган суворийлар кеч бўлганда ойдин тун оғушидаги пастқам истиқомат даҳаларининг, қинғир-қийшиқ кўчалари узра виқор ила ясталган Халаб¹⁴¹нинг ички қалъасига келдилар. Қалъанинг баланд ҳайбатли дарвозаларига каттакон ҳандак узра солинган кўприкдан ўтилар эди. Илгари ҳам ва кейинги даврларда ҳам бу ҳайбатли истехкомни рақиб лашкари ишғол қилиши мушкул эди. Бу мустаҳкам истехкомнинг дарвозалари устида хужум қилгувчиларга, қайноқ сув ва қайноқ сақич қуйиб турадиган шинаклари бор эди. Унинг остонаси жуда қаттиқ бўлиб, бунда рақибларнинг минглаган жангчилари ҳалок бўлганлар.

Қалъа дарвозаси ёнида икки худди Баҳодур амакидай кийинган мамлуклар, тун меҳмонларидан ўз манзилларининг

¹⁴¹ Халаб – Шомдаги қадимий шаҳар. Мамлук султонатининг дастлабки даврида Халабга Дашти Қипчоқдан чиққан мамлуклар ноиблик қилганлар.

ўронини сўрадилар. Манзил лафзи айтилгандан сўнг зил-замбил дарвозалар очилди.

Қалъа ичкарасидаги уйлар ташқарисига қараганда анчайин улуғвор ва серхашамроқ эди. Суворийлар баланд уйлар оралиғидаги қоронғу ва тор кўчалардан ўтиб қандайдир сарой иншаоти олдида, катта гулхан ёнида исиниб турган йигирма чоқли соқчиларни учратдилар. Соқчилар бошлиғи уларга пешвоз чиқди. Соқчиларга ушбу маконнинг ҳам лафзи-ўрони айтилди. Гулхан атрофидан ўтгандан сўнг, Баҳодир амаки бошлиқ мамлуклар яёвланиб, ичкарасидан арабча жозибадор мусиқа овозлари эшитилиб турган ҳайбатли иморатга, қалин палма дарахтлари орасидаги тош ётқизилган тор йўлакдан юриб бордилар.

Румо – готика услубидаги саройнинг биринчи қаватидаги алоҳида бўлимда, Баҳодир амакининг ҳамроҳлари дастурхонга таклиф этилдилар. Амаки -жиянлар эса саройнинг кейинги катта бўлимига ўтдилар. Бу бўлим баҳайбат залдан иборат бўлиб, унинг баландлиги саройнинг иккинчи қаватининг шипига тенг эди. Дунё меморчилигида бундай катта залларни, икки қатор бир - бирининг устига ўрнатилган деразалари ҳисобига, икки ёруғлик деб атайдилар. Залнинг икки томонида румо услубнинг талабларига молик, неф деб номланган кенггина йўлаклари бор эди. Бу йўлакларни каттакон залдан, баҳайбат устунларга ўз вазини осган арklar ажратиб туради. Устунлар орасидаги тилла ҳал берилган баланд бўйли шамдонлардан таралаётган ёғду, қизил гиламлар тўшалган йўлакларни бемалол ёритмоқда. Каттакон зал эса баланд шипига мис занжирлар ёрдамида осиб қўйилган жимжимадор кумуш қандиллардаги юзлаб шамлар нурига чўмилганди.

Ўнг томондаги неф – йўлакдан Тангриберди, амакиси билан саройнинг яна бошқа бир бўлимига ўтаётганларида, баҳайбат хонага тўшалган ироқий гиламлар устида қоматлари келишган қизлар ҳиром айлаётган эдилар. Машшоқларнинг ижросидаги шўх ва жозибали мусиқага монанд, юзларига парда тортган хушбичим раққосаларнинг ҳар бир тана аъзоси машшоқнинг қўл

остидаги табла¹⁴² – ноғорадан “дум-дум”, “дум- так”, “так-так” каби бир хил, бироқ ўрин алмашиб чиқиб келаётган товушга монанд, ҳаракатга келмиш эди.

Рақс ижросидаги ҳар бир имлов, ҳар бир ҳаракат, каттакон залнинг устунлар пойида, юмшоқ ўриндиқларда ястаниб ўтирган, киборларнинг олқишларига сазовор бўларди. Қошларини чимириб олган амаки, ҳатто қулоқларини қўллари ила беркитиб олиб, қадамини тезлаштирди. Баҳодир амакидан ўрناق олган Тангрибердида, деярли енгил кийинган раққосаларга тикилишни ўзига эп билмади. “Уялмагандан ўзинг уял” қабалида иш кўриб, кўзларини йўлакдаги қизил гиламга қадаб кетаётган Тангриберди, асабийлашганидан ўнг қўли билан ханжар дастасини томирларини бўртириш даражасида маҳкам ушлаб олганди. Улар йўлакнинг ярмини босиб ўтганларида мусиқа тинди. Ўртада тўсатдан пайдо бўлган жимлик Тангрибердининг эътиборини баҳайбат хонанинг марказига тортди. Ироқий гиламлар устида, ҳозиргина ноз ила хиром айлаётган қизлар, йўлакларга орқа қилиб ўлтирган, устунлар остидаги зобитларнинг қиличларини сўраб олмоқда эдилар. Тангрибердининг чап ёнида турган уч-тўрт ҳарбий ўткир тиғларини қинларидан суғуриб раққосаларга бераётган пайтда, бир канизак унгада кўзларини сузиб, мурожаат қилди:

- Ҳой барно йигит мабодо яроғингизни бериб туrolмайсизми?!

Унга жўр ҳолда бошқа чўри раққоса қақитди:

- Қўйинг дугонажон норасида гўдакни қизартирманг, ханжарчаси отини қилич деманг!

Йўлида амакиси ортидан шошаётган йигит, канизаларнинг суюқ муомиласидан юзлари баттар қизарди. Пешонасида тиришганидан тугун пайдо бўлди. Қовоқлари уюлди. Гап қотган чўри қиз “кўрдингми кимга тегишдим” деб, яна бир дугонасига имлаб, унинг билагини чимчилади. У ҳам қизиқсиниб, бу жойни тезроқ тарк этишга уринган, Тангрибердига нигоҳ ташлади-ю, ҳайратдан тош қотди. Йигит гарчи йўлида бардавом бўлсада, учинчи раққосанинг ҳолатидаги

¹⁴² Табла - ноғора

кескин ўзгаришни илғаб, синчикков кўзларини унга қаратдида ва бир зумга қадами каловланди..

-“Бу кўзлар ниҳояти менга таниш кўринадур. Ким бўлиши мумкин бу юзига парда тортган нозанин?!”, – деди ичида йигит ва лекин ҳайратини яширишга уриниб, кўзларини яна йўлакка қаратди-да, ўзига гап қотган канизакларнинг баралла кулкиси остида қадамларини тезлатди. Йўлак охирига етганларидан кейин, амаки-жиян 5-6 поғоналик зинадан кўтарилиб, бошқа тор йўлакки бўлимга ўтдилар. Улар ҳеч бир эшикка кирмай, йўлакнинг охирига бориб, чап томондаги мрамар ётқизилган зинапоядан, иккинчи қаватга кўтарилдилар. Бу қаватдаги навбатчи зобит Баҳодир Халабийга, ноиб учинчи қаватдаги хосхонасида, ажнабий ўлкаларининг элчиларини қабул қилаётганини эслатиб, уларни шу жойнинг ўзидаги меҳмонхонага таклиф этди. Ўз қаватидаги меҳмонхонанинг оғир эшигини очаётиб, зобит: “Бунда Шом ва Миср амирлари бирла олимлар ва жаҳонгашта савдогарлар гуринг қилмоқдадурлар, Ноиб ҳазратлари сизни шу мажлисдан воқиф бўлишингизни илтимос этгандилар” деб огоҳлантирди.

Баҳодир Халабий меҳмонхона остонасидан хатлаб ўтишдан аввал Тангрибердига юзланиб:

- Ҳар дамда эсингда бўлсин, биз бу жойга фақат тинглагани, кўргани ва мулоҳаза юргизиб, фикратда бўлмоқ учун кирмоқдамиз. Зинҳорки сўзламоқдан тийилгин” – деди қатъий оҳангда.

Ичкарида Тангриберди баланд ўриндиқларда, юмшоқ ёстикчалар ва лўла болишларга суянган ҳоли, гуруҳ-гуриҳ бўлишиб, бир-бирлари билан паст оҳангда, баъзи ўринларда пичирлашиб, ўлтирган киборларни кўрди. Чилим тутатиб, ҳамда қўлларини шифтга кўтарган ҳоли, нарх-наводан сўйлаётган жаҳонгашта савдогарлар, тасбеҳ ўгириб беозор суҳбат курган олимлар, қайсидир жанггоҳ тафсилотларини қизгин талқин қилаётган амиру - лашкарлар...

Ҳар кимки бунда, ўзи излаган дунёни топа олади. Жамоатда мол-дунёга ҳирс қўйган киши бўлса, у аввалам савдогарларга эътиборини қаратади. Уларнинг кийган зарбоф либослари, қўл бармоқларига тақилган жавоҳир тошлар ўрнатилган узуклари,

саллаларининг жиға остидаги гавҳар тошли нишонлари, очкўз кимсаларни оҳанрабо каби ўзига ром этади. Дунёга хирс кўйганлар давлатмандлар даврасини ҳуш кўрурлар. Охиратни ўйлаганлар кишилар, уламолар суҳбатига интилурулар. Ваҳоланки улар ўлим ҳақлигини билган ҳолатда, нариги дунёдаги нажот йўллари сирларидан воқиф бўлишни истайдурлар. Бироқ мамлакатга ёв хужум қилса, юқорида зикр этилган икки тоифа одамлар бир бўлиб, жангу-жадалда мардлик намунаси бўлган баҳодурлар – саркардалар ортида турмоқни эп биладилар. Ваҳоланки, тинчлик – осойишталик албатта буюк неъматдур, аммо негадир жасурлик ва жувонмардликнинг қадри, шундай эл бошига катта ташвиш тушганда билинади. Ким мард-баҳодир, ким эса номардлиги, жамоатга нариги дунё эшиги яқин келганида билиниб қолади. Агар эл бошига иш тушиб, ўзи яшаётган шаҳар қамал қилинса, савдогар тўплаган молининг, бир қисмини шаҳар мудофачилари учун сарфлайди. Яна бир қисмини агарким душман шаҳарни эгалласа, ундан жонини ва ҳоли-молини сотиб олиш учун ажратади. Эл-юрт бошига иш тушса бундайлар аксарият бор - будини олиб ватанни тарк этарлар. Замон тинчиса қайтиб келиб, яна илгаргидек фаолият юргузур. Шунингчун бўлса керак, ҳар бир ишдан ва ташвишдан фойда ундирмоқни кўзлаган тоифага ақли зийнат ҳам, раият ҳам ишониши қийиндир.

Магарам мавжуд ваъзият ҳам қалтис эди. Мамлукий салтанатда 20 йил ичида султон Калавуннинг ўғли Ан Насир Муҳаммад икки бора тахт тўнтаришларига учраб, учинчи бор салтанат устига келди. Бундай ички сиёсий талатумлардан ташқи душманлар ўзлари учун унумли фойдаланиб қолишлари эҳтимолдан ҳоли эмасди. Магарам Форс эгалик қилаётган элҳоний мўғулларнинг босқини хали шомликлар хотирасидан кўтарилганича йўқ эди. Таҳликавий ҳолат сақлангани боис, барча тоифа аъзолари, хонанинг ўртасидан жой олган саркардалар гапларидан хабардор бўлишга интилмоқдалар. Нариги дунёда художўйларни жаннатлар кутиб турганин билсалар ҳам, бироқ бандалик эканки, шу фоний дунёда, яна бироз яшаб қолишга интилганлар - мард жангчи саркарда ва баҳодурларнинг суҳбатидан, ўзлари учун яқин келажакка режа тузмоқлик

мақсадида, бирор янги хабарни эшитиб олишга ҳаракат қиладилар.

Ушбу меҳмонхона ҳам кенг кабиргина бўлиб, у паст томондан мусиқа оҳанглари таралаётган, икки ёруғли - каттакон залга болаҳонаси билан уланар эди. Гарчи машшоқлар ижро этаётган куй саси остида, меҳмонхона марказида жой олганларнинг сўзлари, четдаги ёт қулоқларга эшитилмаётгандай туюлсада, бироқ Тангриберди разм солиб қараганда, ҳар бир сўз ирод этаётган кишининг, лаблари қимирлашидан, унинг нима деяётганини англаб олиши мумкин . Бола кезида қулоқ ичи шамоллаши туфайли, қар бўлиб қолиш хавфида юрган Тангрибердини, бу дарддан форуқ айланиш учун онаси, ҳамда Баҳодур амаки хўб ҳаракат қилгандилар. Шарқ Ибн Сино каби шифо илмининг олимлари юрти эмасми, бу дарднинг муолажаси билан машҳур табиблар шуғулландилар. Тангриберди кўп йиллик даволаниши чоғида, онаси бирлан уч шаҳарнинг тиббиёт марказларида умр кечирди. Бу орада у қар ва сақов болалар билан имо – ишора ва қўл бармоқлари билан “сўзлашни” ўрганди. Вақт ўтиб, Тангриберди ҳатто соғ одамларнинг сўзларини ҳам, одамларнинг юз аъзолари қимирлашидан билиб оладиган бўлди. Лекин бу сафар олимлар, савдогар ва саркардаларнинг гурингидан кўра, уни пастдаги каттакон залда рақсга тушаётган, канизалардан бирининг шахси жуда қизиқтираётган эди.

Йигит мусиқа садолари аниқ эшитилаётган каттакон залга қараган кенг очиқ айвонга яқин келди. Зал томондаги болаҳонага ўхшаш жойдан Тангриберди раққосаларни аниқ кўра бошлади. Орада мисрлик машшоқларнинг табласининг: - “дум, так – так, дум-так”лаб чиқаётган саъси, табора авжиги чиқаётган паллада, бутун аъзои баданларини ўзгача ишва билан ҳаракатга келтираётган қизлар, бошларига тиғларини юқори қилиб омонат ўрнатилган кўш бир – бирига қарама-қарши қиличлар билан рақсга тушаётган эдилар. Бошлар қиличларни мувозанатда кўтариб турган ҳолида, канизаларнинг бошқа аъзолари - қўллар, нозик беллар, қоринлар ва оёқлар ҳаракатлари, оғзидан сўлаги оққан эркакларнинг олқишларига сазовор бўларди.

Мусиқанинг кейинги оҳангида, қиличлар қизларнинг кўкраклари устида, кейинроқ белларида, дарвоз боланинг

хангила - чўпидек мувозанат ҳолатида турарди. Хуллас бир аъзо қилич бирла ҳаракатсиз турса, унга нисбат канизаларнинг бошқа аъзолари худди илон танасидек ишва бирла тўлғанар эди.

Қизлар рақсига маҳлиё бўлган Тангрибердининг ёнига шаробли қадаҳ кўтариб, ёш амирлардан бири келди. Узун бўйли, қотмадан келган, чиройли мўйлаб ва сақол қўйган йигит афтидан ширакайф эди. Болаҳонанинг жимжимадор панжараси, унинг тилла камар таққан белига қадар келарди. Йигит чап қўлини панжаранинг устки оғочига қўйди. Сўнг рақсга тушаётган қизлар томонга, гардани бирла энгашиб, суқли қаради. Кейин қаддини ростлади-да, залга орқа қилиб Тангрибердига юзланди:

- Ушбу рақсни “қилич бирла рақс” деб атайдилар. Эмишки, чўри қиз ўз хожасини урушга кузатаётиб, унинг жанг анжомларини, шу тарзда рақс бирла узатар эмиш. Лекин сиз биродар асло бу каби бўлмағур гапларга ишонманг!

Йигит чап қўлининг кўрсатқич бармоғини бигиз қилиб, юзи олдида, икки томонга сарак-сарак қилди:

- Йўқ у каниза аслида муғомбирлик ила хожасига исён қилаётир... Мана ўзингиз унинг имо-ишорасидан уқиб олинг. Каниза айнан шу сўзларни айтиб ўтмоқчи:

Танам сенман эшиладур, чунки у сенга қарам
Илло қалбим эшиги берк сенчун, қилма алам.

Тиғинг бирла тан-жонимға қилсангда жафо,
Тилка-пора бўлай бироқ, сенга қилмам вафо.

- Чўри қиз қалби яро аҳволдадир. Қалб сиридан воқиф бўлар киши йўқдир. Балким бўлган, бироқ тақдир айро қилган...-деди кўзларини юмиб, ширакайф билагон йигит, қўлидаги қадаҳдан майни шимирар экан.

- Ҳой Муҳаммад, бунда келгин шамчироғим, - Ёши улуғ ҳарбий зодогонлардан бири, шоир-девонасифат йигитни ўз ёнига чорлаб, сўнг меҳмонларга мурожаат қилди:

Аёнлару, муҳтарам дўст -киборларим,

Сизман бўлсам, қалбдан кетар ғуборларим.
Бор андуҳим, балким сизга эмасдир ёт?
Кўпга келса, ёлғиз одам қилмасдир дод.
Бу йигитдир, эркак зотдин ёлғиз фарзанд.
Камолидан бўлган эдим, хўп орзуманд.
Тарбиятда камномолик қилдикмикан?
Не аснода қалбимизга ботмиш тикан?
Ким билади қайси дардга у мубтало?
“Мажнун” десам ақли расо, тили бийрон.
Кўрсатмаган табибим йўқ, барча ҳайрон.
Илгарлари ов ишқида юрар эди.
Улов ила сарлочинин суяр эди.
Камон ўқин нишонига урар эди.
Энди билмам, бу йигитнинг шайдосини.
Айтиб беринг, бу касалнинг давосини.
Илтимосим бажо айланг, қиммат тўлай.
Жавоҳирим етишмаса, қулиз бўлай.
Уламо-и, жаҳонгашта олимларим,
Кўпни кўрган савдо аҳли, амирларим.
Насиҳатга баъзан ўчдир, менинг болам.
Зора сиздан ўгит олса, ўчса нолам.
Ўгит айтинг, чидаб берсин асабимиз.
Буюк Турон ахир чиққан насабимиз.
Душман қочар, чиқмай туриб ғазабимиз.
Сўйланг бунга, Алп Арслону султонлардан.
Юртин севиб, кўриб турган бўронлардан.
Темур Малик ,Жалолиддин бисотидан.
Ўлса ҳамки, ғаним ҳадик ул отидан.
Сўйлаб беринг, адаб олсин ёшларимиз.
Оҳиротда ҳам бўлмасин бошларимиз.
Айтинг анга, аёлларнинг макрларин.
Минг кўйларга, тушургувчи шаклларин.
Сўйланг Туркон Хотун қилғонидан.
Подшоҳликни даъво қилиб турғонидан.
Сиёсатни хотин мозор қилғонидан.
Раиятга минг бир озор берғонидан.
Сўйланг Озар тарихини, Аррон билан.

Эркаги ғўр, хотинига қўйиб берган.
Бир мамлакат жilовини – уловини.
Отабег¹⁴³ и маст-аластдир, эли пода.
Юрти узра ҳукмбардор эркакшода.
Гуржиларни айтиб беринг, не бўлғонин
Эркак топмай, Русидан¹⁴⁴ га тахт берганин
Хачир агар шер тўдасин бошлаб қолса,
Пода зотин эшак санар барча нарса
Шажарат¹⁴⁵ га еталама Мисиру-Шом
Курд давлатин яксон қилди қолмади шон
Хотинларга инонганлар бўлмиш хароб
Бошин эгиб ҳар томонга кетар тараб
Бу савдонинг жафосини биз тортдик - ку
Оҳлар уриб Хоразмни тарк этдик-ку
Сабoқ бўлсин авлодларга “чўпчагимиз”
Ҳикояга асос бўлсин тарихимиз
Айтиб беринг, бир-бир туриб ҳолисона
Вақоига бордир қопчиғ тилла танга.

Хоразмлик амирнинг таклифи йиғилганлар орасида ўринли деб топилиб, меҳмонхонанинг ироқий гиламлар тўшалган марказига тўрт киши чиқиб келиб, тўрида ўрнатилган баланд ўриндиқлардан жой олдилар. Мулозимлар улар олдиларидаги дастурхонга баркашларда турли емак, ноз-неъматларни келтириб қўйдилар. Ҳикоянавислардан бири Турон замин ва Мозандарон узра кенг ёйилган 33 мамлакатни бирлаштирган Хоразм давлатчилиги Туркон Хотин¹⁴⁶ отлиғ аёлнинг ҳокимиятга бўлган ҳирси туфайли абгор бўлгани, Хоразм аҳли эса Чингизхон раҳнамолигидаги ёввойи чўл фарзандлари мўғулларнинг зулми остида қолиб, аждодлари қолдирган шаҳару-қишлоқлари, боғу-бўстонлари култепаларга айлангани айтиб берди.

Иккинчи ҳикоячи ўша пайтлари Озарбайжон ва Аррон воҳаси ҳокими бўлган ва вақт ўтиши билан тирик мурдага айланган

¹⁴³ Отабек Ўзбек – Озарбайжон ва Аррон воҳасидаги Элгизий ҳукмдорларнинг охириги вакили. 1225 йилга бориб ҳокимият хотини Меҳржон Хонимга бериб қўйган.

¹⁴⁴ Малика Русидан – Гуржиларнинг хотин подшоси

¹⁴⁵ Шажарат ат Дур – Миср ва Шомда Айюбийлар ҳукмронлигига яқун ясаган малика.

¹⁴⁶ Туркон Хотин – Хоразмшоҳ Алауддин Муҳаммаднинг онаси.

майпараст ва маишатпараст отабегининг ўрнига подшолик қилган Малика Меҳржон Хотун хақида ваъйз айтди. Озарбайжон элининг замонасининг зўрига айланган малика Меҳржон Хоним Ироқ заминида ҳукмдорлик қилган салжуқий Тўғрул ибн Арслон султоннинг қизи эди. Жалололиддин Мангуберди вақтинча Хоразм давлати измидан чиққан Озарбайжон қўшинини енгиб, мамлакат пойтахти бўлган Табризни қамал қилганда, Малика Меҳржон мардларча юртни ҳимоя қилиш ўрнига, жуфтакни ростлаб қолган эри Отабекдан кечиб, Хоразмшоҳнинг никоҳига тинчлик шарти билан ўтгани хақида айтиб берди. Жалололиддин Мангуберди билан турмуш қуриши эвазига зийрак малика Озарбайжон ва Аррон юртини хоразм қўшинлари пайҳон этишидан асраб қолганини айтиб чиқди.

Учунчи вайзхон Гуржилар юртидан чиққан Хотун подшо Малика Русиданнинг кирдикорлари борасида ҳикоя қилди. 60 минг аскар билан Озарбайжон ҳудудига босқин қилмоқчи бўлган гуржиларни, Хоразмшоҳ Жалололиддин Мангуберди йўлин кесиб чиқиб, гуржиларга яхши шарт қўйганди. Дедики хотин киши бошқарган давлат абгор бўлур. Яхшиликча Малика Русиданни менга хотунликка узатинг, эвазига мен Гуржистонни мўғул босқинидан ҳимоя қилойин. Шартга рози бўлмаган гуржиларнинг 60 минглик лашкарини Султон Жалололиддин мавҳ этди. Қайтимига уларнинг пойтахти Тибилисни тортиб олди. Русидан сарой аҳллари билан Кутаиси шаҳрига қочиб бориб, салжуқий султоннинг ўғли Муҳаммадга, насроний динига кириш шарти билан эрга тегди. Шундай гўзал дини ва исмини кечиб Кония¹⁴⁷ султони ўғли муртад бўлиб, православ насроний динини Дмитрий исми билан қабул қилди. Элнинг шўри бўлган хотин подшо вақт ўтиб, мусулмонлар учун муртад бўлган эридан кўнгли қолди. Гуржилар кўлида омонатда қолган мусулмон фарзанди шерозий шаҳзода Туроншоҳга ошиқ бўлди. Ўз қизи Тамара¹⁴⁸ни отаси бўлган муртад Дмитрийни зиндонга тикиб, янги хуштори билан роса шакаргуфторлик қилди. У билан қорнида пайдо бўлган валади зиносини гуржиларга шоҳ қилмоқ

¹⁴⁷ Кония - ҳозирги Туркиядаги шаҳар. Илгари Рум салжуқийларининг пойтахти бўлган.

¹⁴⁸ Малика Тамара – Салжук султони Кайхусрав Иккинчининг рафикаси

учун, акасининг ўғли валиаҳд Давидни, куёви Салжуқ султони мамлакатига жўнатиб юборди. Бироқ Кўниё султони маликанинг жиянига зиён захмат еткизмади. Аксинча шахзода Давидга кўп илтифот кўрсатди. Ниятига етолмаган Русидан султонга хат битиб, ўз қизи яъни Салжуқ султонининг шаърий аёли Тамара, илгари жияни Давиднинг ўйнаши бўлган деб бўхтон қилди. Малика Тамара эрса хўп ориётлуғ аёл эди. Кўниёда Ҳазрат мавлоно Жалолиддин Румийға кўп муррувват кўрсатганди. Русидан ўз ҳаром нафсини деб қизи ва куёвини бебахт қилди.

Тўртинчи киши ҳикояси эса Миср ва Шом юртига айюбийларнинг охирги вакили Туроншоҳни мамлуклар кўли билан қатл эттириб, мамлакат устига келган яна бир Хотун подшо ҳақида эди.

Бироқ бу айтилган ҳикоялар орасида, Тангрибердини айюбийларнинг охирги авлодларидан бири, Ал Малик ас Солихнинг таклифи билан, Жалолиддин Мангубердидан қолган Хоразм кўшинлари мелодий йил 1244 санада салибчи рицарлар Байтул Қуддусдан батамом ҳайдагани¹⁴⁹ ҳақидаги воқеа таъсирлантирди. Воқеа бўйича султон Хусаммиддин Беркахон бошчилигидаги ўн минг отлик хоразмликлар лашкари Байтул Қуддусни фатҳ қилдилар. Хоразмликлар шунингдек ушбу муқаддас заминдан ҳайдалган Ирусалим қироллиги рицарларининг иттифоқчиси бўлган, ас Солих Исмоил лашкарини ҳам Форби жангида мағлубиятга учратиб, бу юртдан уларни бутунлай қорасини ўчирган. Бироқ ас Солих бошқа айюбийлар каби, яхшиликни биладиганлар сирасидан эмасди. У хоразмликлар билан Дамашқни кўлга киритди. Кейин эса “эшаги лойдан ўтиб олгандан сўнг...” икки йил ўтиб, хоразмликлар лашкари устига хоинона ҳужум қилиб, уларни тор-мор келтирган. Ваҳоланки, бу манфурлар илгари ҳам, мўр-малаҳ Чингизхон лашкарларига қоятоғ, каби мардановор қарши туриб берган Жалолиддин Мангуберди ортидан ҳужум қилиб, унинг лашкарини тарқаб кетишига сабаб бўлган эдилар. Мусулмон оламини тўғри йўлга ундовчиси ҳисобланган Бағдод ҳалифаси бош , айюбийлари қош, салжуқий султонлари тўш бўлган

¹⁴⁹ 1244 йилда - 10 минг отлик Султон Хусаммиддин Беркахон бошчилигидаги хоразмликлар лашкари Байтул Қуддусдан салбчи рицарларни батамом ҳайдаб чиққан

хоинлар, мўғул кофурларининг сонсиз қўшинлари дамани кесиб келаётган охирги Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг ҳалокатига ва ўз - ўзидан бутун мусулмон диёрларининг ҳалокатига сабабчи бўлган эдилар. Шунинг учун қасос олиш истагида ёнган хоразмликлар, ўз юртдошлари бўлган турк мамлуклари билан бирга айюбийлар салтанатини қўпориб ташлаб, Жалолиддин Мангубердининг жияни Сайфиддин Қутуз¹⁵⁰ни султон этиб кўтарилишига бош-қош бўлдилар.

Мана шу зиёфатда ҳам хоразмлик амирлар, ўн йилча аввал вафот этган Ҳалабнинг ҳокими даштиқипчоқлик Санжар ал Башқурдистони¹⁵¹нинг мамлук сафдошлари, ҳамда Беркахоннинг махфий буйруғи билан Элхоний мўғуллари сафидан суғурилиб чиқиб, мамлуклар томонга ўтган олтин ўрдаликларнинг қўшинбошилари билан бирга - қай бирлари мезбон, қай бирлари меҳмон сифати иштирок этмоқдалар.

Меҳмонлардан бир отахон амир, бўйнига осилган қайиш халтачани чиқариб, ичидаги сариқ тупроқни ўнг қўли кафтига тўкиб, кўзларидан шошқатор ёш оқизиб, уни энтикиб-энтикиб искаб кўради. Боягина Тангрибердига раққосалар борасида сўз қотган, қотмадан келган Муҳаммад отлиғ йигит, кекса амирдан нима қилаётганини сўради. Амир бу тупроқ унинг ота юрти Хоразм маконидан олинганини айтиб, унинг шу бир ҳовучини Миср мамлуклари султони ҳадя этган, Шомдаги катта ҳажмдаги ер иқто¹⁵²сига алмашмаслигини айтди:

-Ота юртим Хоразм замани устиндағи ҳозирги хукмронларгада Оллоҳдан инсоф тилаётирман. Қани эди улар ҳам, муқаддас олий динимиз - Исломдан баҳра олсалар эди. Шомдаги катта ер иқтоларимни сотиб, юртимга бориб макон қилардим. Агар унда менга яшагани макон бермасалар, кекса танамга яраша бир гўрлик жой ажратишларини сўрагум...

Юрт ишқи бу! Киндик қонинг тўкилган жой бу қандай масканки, ундан узоқлашган саринг унинг оҳанрабоси табора кучайиб бораверади?! Таваллуд топган жой боғу-роғ бўладими

¹⁵⁰ Сайфиддин Қутуз – Биринчи мустақил мамлуклар мамлакати султони

¹⁵¹ Санжар ал Башқурдистони – Ҳалаб шаҳри ноиб

¹⁵² Иқто - ер майдони

ёки тап тақир чўл буни фарқи йўқ, у инсон учун бирдек азиздир. Эмишки, Самарқанд остонасидаги Конигулни эгаллаб ўлтирган мўғуллар Қорақўримдаги бир гиёҳ унмайдиган, дашти-биёбонини соғиниб, мунгли – мунгли кўшиқлар айтишган экан. Уларнинг мунгли кўшиқларини кечалари шоҳона чодирда тинглаб ётган Чингизхон туғулган юртига кетиш пайти бўлганлигини англаган экан. Хива хони бўлган Абулғози Баҳодурхон ўзининг “Шажар-и Турк” китобида мўғул атамаси “мунг” сўзидан олинган деб ёзади. Йиғлоқи халқ иқтидорга келганда ўзга халқларни қон йиғлатиши табиат қонунимикан-а?!

Баҳодир амаки жиянини хоразмликлар гурунгига атайлаб улардан юрт ишқи, ватандин ажрамоқ қандоқ жафо эканин англамоғи учун таклиф этгани аниқ эди. Тангриберди амакиси бирла бу мажлисни тарк этиб, шу қаватдаги мамлукларнинг ҳуфя хизмати бошлиғи ноибининг хос хонасига рухсат сўраб кирдилар. Хоразмликлар гурунги бўлаётган хонадаги ғала-ғовур бунда бемалол эшитилаётган эди.

-Айбга буюрмайсизлар, ўзингизга аён хизматимиз тақозаси ўлароқ, бундаин гурунглarga беихтиёр кўз-қулоқ бўлмоққа мажбурмиз,- деди хосхонанинг тўрисидаги баланд ўриндикни эгаллаган киши. Тангриберди амакисининг меҳмонхонага киришдан олдин “зинҳор гапирмагин” деган сўзлари бежиз эмаслигини англади.

Баҳодир Халабий ҳуфяларнинг амирига Тангриберди иштироки билан ўтган Тартусдаги ишлар тафсилотини баён қилди. Амир уни диққат билан тинглаб бўлгандан сўнг, Тангрибердига ўсмоқлаб – ўсмоқлаб саволлар берди. Ҳар бир саволига жавоб олар экан, ҳуфялар амири ноиби ўзининг совуқ игнали кўзларини, тез-тез Тангрибердидан, Баҳодир Халабийга ташлаб турди. Сўнг икки амир ҳоли мулоҳаза қилмоқ мақсадинда Тангрибердини ташқарига чиқиб туришга амр этди.

12. Сарой Епархияси

Сарой Боту шаҳри азимга, Тангриберди яна Маркус қиёфасида, бир гуруҳ монахлар билан Константинопол орқали етиб келди. Улар учун Улуғ Ўрда пойтахтида православ черковини топиб бориш унча қийин бўлмади. Шаҳарда турли дин ва миллат вакиллари, туркийлар, мўғуллар, руслар, черкасилар, венецияликлар, геллузияликларнинг муқим яшайдиган кварталларида ўз бозорлари, мазорлари ва ибодатхоналари ҳам мавжуд эди. Руслар ва бошқа славянлар истиқомат қилаётган даҳанинг марказидаги кенг майдоннинг тўрида муҳташам черков қад ростламишдир. Тарихчилар ушбу ибодатхона русларнинг атоқли Буюк князларидан бири Александр Невскийнинг илтимосига кўра қурилган деб, эътироф этмишлар. Манбаларга кўра, князь Ярослав Ботухоннинг қароргоҳига келиб ўз юртини бошқаришга ёрлик олгани борганда, омонат ўрнида шу ўғли Александрни Сарой Ботуда қолдириб кетади. Боту уни ўзининг ўғиллари қаторида кўради. Ботунинг катта ўғли Сартак билан Ярославнинг ўғли Александр мўғуллар одатига кўра, анда бўлиб, оға-ини тутунганлар. Ваҳоланки, Сартак ҳам православ динини қабул қилган. Ўзининг пойтахт шаҳрини Хонбалиқданда гўзал қилишни режа қилган Ботухон солинадиган ҳар бир иморатни гўзал ва муҳташам бўлишини ўз назоратига олгани ҳам табиий.

Каттакон хоч кўтарган монахлар гуруҳи славянлар квартали ҳудудига киришлари билан, йўлда учраган кишилар тиз чўкиб чўқинардилар. Улар пастроқ уйлардан бошланиб, табора баландроқ ва кўркароқ иморатлар жой олган марказ томонга йўл олдилар. Роҳиблар славянлар бозорининг қоқ ўртасидан ўтаётганларида, чор афрофдан савол билан мурожаат қилганлар сони кўпайди:

-Авлиё оталар қай ерлардан келмоқдасизлар?

-Муққаддас Қуддусдан. Унинг муқаддас тупроғида унган оғочдан, хоч ясаиб келаётирмиз черковингизга.

- Худо хайрларингизни берсин авлиё оталар. Савоб ишга қўл урибсизлар. Мана бу нонни мана бу пишлоқни ола кетингиз .. Бизнинг ҳақимизга дуо қилинг..

Узоқ йўл босиб келган монахлар Сарой Епархияси жойлашган иншоатига етиб келганларида, тилла куббали ибодатхона ёнидаги майдонда, дарахт пўстлоғидан пойафзал кийган малла соч сепкил юзли 10 яшар болакай, йиртиқ ямоқли қалпоғидан дон олиб каптарларга ташларди. Бола кўлидан тушган донлар ерга тушиб, сапчиб яна думалаган сари, чор атрофдан пастга шунғиган оқ-қора, малла... турли-турли каптарларнинг қанотларидан чиқаётган патир-путир овозларга майдон кўмилаёзди. Хоч кўтариб кетаётган монахлар ичидаги Тангриберди, аввалига сепкил юз боланинг пахмоқ сочлари остидаги қувончдан ёнаётган мовий кўзларига қараб ўзи ҳам завқланиб олди. Лекин ички бир туйғу каптарларнинг бу ерда донлашларида бир сир бор деяётгандек эди.

Қари монахнинг буйруғи билан каттакон хоч православ ибодатхонасининг ички ҳовлисига киритиб қўйилди ҳам, бир зумда бунда қизиқувчан оламон пайдо бўлди. Кимдир тинмай “мозор босиб келган” хочга қараб чўқинса, яна кимдир унинг устига мисдан қуйилган “Ийсо”нинг тимсолини кўллари билан пайпаслаб кўрарди. Бу аҳволда муқаддас замин - Қуддус оғочидан атайлаб, подшо шаҳар – Царград¹⁵³(Константинопол)да тайёрланган саккиз учли православ хочини кўриб, уни ушлаб ўпаман, деганлар сони кўпайиб, Сарой Боту марказидан шунга қадар навбат пайдо бўлиши турган гап эди.

Бундан чўчиган, епархиянинг катта роҳиблари, кишиларга муқаддас якшанба кунги, шу заминдаги ибодатхонанинг, янги қурилиб битказилган биноси, ҳамда қўнғироқхонасини очилиш тантаналарига таклиф этишларини айтиб, ҳозир эса ҳамма ўз иши - туйшиги билан шуғулланиши кераклигини уқтирдилар. Роҳиблар халққа яна якшанба тантаналари сабаб, ушбу майдонга бутун Улуғ Ўрда тасаруфидаги православ черковлари вакиллари, ҳамда подшо шаҳар Константинополдан Император Андроник Иккинчининг элчиларида ташриф буюришини эълон қилдилар. Шунингдек, авом учун энг ёқимлиси, ушбу тантаналар билан боғлиқ барча харажатлар ва авом учун совғалар Улуғ Ўрда маликаси Мария-Боялун Хотуннинг ҳисобидан эканлиги катта шов-шувга сабаб бўлди. Сарой Ботунинг славянлар яшайдиган

¹⁵³ Царград - Константинопол (Истамбул)

кварталлари аҳолиси ва айниқса чуғур-чуғур болачалари тезроқ ўша Якшанба кун келишини интизорлик бирла кутиб яшаб қолдилар...

Мана ўша интизорли, ўз даврининг гўзал ва мухташам шаҳри Сарой Ботунинг славянлар мавзеида кутилган кун якшанба ҳам келди. Сарой Ботунинг православ аҳолиси ўзларининг энг кўркам либосларини кийишиб, кўнғироқлар жаранг-журинги эштилаётган черков томон йўл олишди. Минглаб одамлар қуршовидаги православ черкови хизматчиларининг байрамона кийимлари ибодатхонанинг кўркига кўрк қўшиб, тантанали маросимнинг шукуҳини оширгандек. Тантанага ташриф буюрган меҳмонлар орасида Твер шаҳри азими епископи Андрей, Владимир шаҳри епископи Семионлар ва бошқа яқин-атроф катта ва кичик рус князликларидан келган черков вакиллари савлат тўкиб туришар эди. Бу епископларнинг орасида, гоҳида “қоратўри”, кўзлари сузилган туркийларни ҳам учратиш мумкин.

Ваҳоланки, Улуғ Ўрда ўз фуқароларига дин бобида бугунги тил бирла айтганда анчайин толерант - бағрикенг муносабатда бўлган. Магарам Чингизхоннинг ўзи авлодларини ердаги мангу ҳукмдорлиги эгаллаб қолишин истаб ўз ворисларини барча дин ва миллат вакилаларига уйлаб чиққанди. Инчунун Жўжихон фарзандлари орасида Ибон деган ўғли борлиги ўлароқ, бемалол айтиш мумкинки, унинг православ динидаги нуфузли оиладан аёли ҳам бўлгандир. Магарам православлик ҳам чингизийларга ёт эмас эди. Бу борада православлар динига биринчилардан бўлиб, Ботухоннинг ўз ўғли Сартак кирган эди. Сартак рус халқининг машҳур саркардаси бўлмиш Александр Невскийнинг тутинган андаси эди. Улар пичоқ бирла кафтларини тилишиб, қондош бўлганлар. Юқорида айтиб ўтганимиздек, Ботухон қароргоҳида княз Ярославнинг омонат сифатида қолдирилиб кетган фарзанди Александрнинг илтимосига кўра, Улуғ Ўрда пойтахтида православларнинг Сарай Епархияси очилганди.

Сартакдан кейин православ динига Улуғ Ўрданинг кўзга кўринган зодагонларидан Берка Ўғлоннинг жияни Петр исми билан православ насронийлари динига кириб, Неро кўли олдида

авлиё Петр номига ибодатхона қурдирган. Ваҳоланки кейинчалик авлиё Петр деб танилган шахс Ботухон ва Беркахонларнинг катта акалари Ўрдахоннинг ўғли бўлгани учун унинг исмига яна “Ординцев” деган шарифи қўшиб айтилган. Шунингдек Улуғ Ўрда бекларидан бўлмиш, Марказий Осиёдаги Чигатойнинг Улусидан чақирилган боласоғунлик Бахмет (Махмуд ибн Хусайн)нинг ўғли Беклемиш ўзи князлик қилаётган Мешерия яқинида православликни Михайил исми қабул қилгани учун, Мешер князлари сулоласига асос солганди. Княз Аничковлар сулоласига асос солган, яна бир Берка деб аталмиш чигизий ўғлон Улуғ Ўрдадан Москвага келиб, Рус ўлкасининг диний раҳномоси митрополит Петр томонидан, Иоанникия исми билан православликни қабул қилган эди. Хонзода Аредич православ динига ўтиб, Белеут князларига асос солган.

Тарихдан маълумки, мелодий 1296 йил Владимир шахрида Улуғ Ўрдага қарши қўзғолонни бостиришга келган туманбоши Неврюй ҳам православ христианларидан бўлган. Улуғ Ўрданинг уч хони ва Владимир музофатининг уч князи даврида солиқ йиғувчи – босқоғи бўлган, Амирхоннинг православ динидаги исми Захарий бўлиб, унинг тутинган отаси ҳам Александр Невскийнинг шахсан ўзи эди. Амирхон-Захарийнинг эвариси православлар орасида жуда машҳур бўлган авлиё ота саналмиш, Пафнутий Боровский бўлгани ҳам маълум. Мазкур Пафнутийнинг акасида Баскаковлар ва Зубовлар каби дворянлар фамилиялари бошлангани ҳам сир эмас, албатта.

Ҳатто православликни қабул этиш, Дашти-Қипчоқ аҳолисига қулай бўлиши учун Мангу Темурхонга, элчилик қилган епископ Фиагност Константинополдан махсус рухсатнома олиб келган. Константинопол патриархи рухсати билан даштликлар, танқис бўлган сувга шўнғиш ўрнига, бошларига қум сепиш билан православ бўла олардилар. Шундан бери православликни қабул қилган туркий беклар, рус асилзодаларининг ўзагига айлангани ҳам рост гап.

Мана айни пайтда Сарой епархиясининг бош роҳиби ҳам бир айланиб дашт аҳолисидан тайинланиб қолди. Сарой епископи

Исмоил ҳозир буларга Улуғ Ўрда пойтахти православларига бошлиқдир. Ха ҳозирча бошлиқ, лекин яна бир қанча вақт ўтиб, устамон митрополит Петрнинг фармойиши ила, Исмоилни епископлик мансабидан мосуво этишади ва унга қўшиб гумашталаридан бири бўлган қандайдир Саидни ҳам дуоибад айлашадилар.

“Берган Худога ёқибди” деганларидек, Исмоил ҳам чингизий шахзодалар Петр, Берка, Аредич ёки княз Беклемиш ҳамда босқоқ Амирхон сингари православ черковига, ўз хазинасини кўтариб келадиган эмас, қайтага черковдан кўтариб кетадиган бўлганлиги сабаб епископлигидан ажраган шекилли. Магарам Исмоил ҳам азалдан рус бўлганида балким, унинг гуноҳларини кечиришармиди, бу масала мавҳумлигича қолган. Лекин у буларнинг ичида тулки бўлолмади. Кулки бўлди...

Ўша пайтда епископ Исмоилнинг илгариги, барча яхши ишлари инобатга олинмайди. Ҳеч бўлмаганда, Сарой епископоти бошлиғи Исмоил ўз жонини гаровга қўйиб, мелодий 1296 йилда рус князлари орасидаги биродаркушлик урушини олдини олганлиги, каби фидокорлиги ҳам гўёки, унит бўлди. Ўша пайтда кейинчалик авлиё деб саналган княз Федор ва буюк княз Андрей бир томон, яна кейинчалик авлиё саналмиш тверлик княз Михаил ва авлиё саналмиш москвалик княз Даниил бўлган иккинчи томонларни мурасага келишига, Сарой епископоти етакчиси Исмоил хўп хизмат кўрсатганига қарамай, уни мансабини суистеъмол қилганда айблашган.

Бироқ бу ишларгача яна бироз муддат бор. Бугун ушбу тантанага у – ҳозирча Сарой Боту епископи Исмоил раҳномолик қилаётир. Мана у хушсурат гўзал канизаклар қуршовида ташриф буюрган Рум императори Андроник Иккинчининг қизи ва Улуғ Ўрданинг хони Тўхтанинг аёли малика Мария – Боёлунни Сарой ибодатхонасининг янги муҳташам биносида қабул қилмоқда. Мана у Буюк Византия императорининг элчиларини тантанали равишда виқор ила кутиб олмоқда. Исмоил ифтиҳорга тўла, у ўзининг кишилари билан меҳмонларга ибодатхонанинг янги биносининг ички безаклари ва анжомларини кўрсатиб, мақтанади. Шунинг билан бирла у Сарай Боту православлари ибодатхонасига Улуғ Ўрда хони Тўхтанинг ва рус князлари,

боёрларининг, ҳамда Византия императори Андроник Иккинчининг совға-саломларини ҳам қабул этди. Бу вақтга қадар эса Муқаддас Қуддус атрофи оғочидан Константинополда ясалган хоч Сарой ибодатхонасининг олтин қуббаси узра ясталмоқда эди.

Соқовлик “мақомини” маҳкам тутган Тангриберди Константинополдан келган монахлар билан бўлгани сабаб, тантанада олий меҳмонлар жой олган ибодатхонанинг меҳроб томонидан жой олганди. Бу жойдан у атрофда бўлаётган барча хатти-харакатлардан, гап - сўзлардан хабардор бўлиб турди. Жумладан Тангриберди меҳроб олдида черков қўшиқлари янграётган пайтда ҳоли қолган, бошида жавохирлар қадалган кичкина тожли қалпоқ, эгнига жавҳарлар ила безатилган оппоқ ипакли румий малута¹⁵⁴ кийган Малика Боёлун бирла ориқ ва дарроз қора кийимли руҳоний рутбасидаги, Византия элчисининг паст оҳангдаги суҳбатига эътибор қаратди. Гарчи суҳбат юнон тилида бўлишидан ва ораликдаги масофадан қатъий назар, элчи ҳамда маликанинг лабларининг қимирлашлари ва имо-ишораларидан, она томонидан юноний бўлган Тангриберди қуйидаги гапларга гувоҳ бўлди:

- Жаноби Олиялари Византия ҳукмдори Сиздан норози бўлаётганидан хабарингиз борму?
- Император Ҳазратлари каминаи –камтарин ожизадан нечук норози бўлғай?
- Жаноби Олиялари Ўзингизни билиб билмасликка олманг. Сиз ўзингизнинг туғилиб ўсган Ватанингизнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда, бу ёввойилар мамлакатинда содир бўлаётган аҳамиятли воқеалардан бизларни хабардор қилиб туришингиз керак эди.
- Кечириб қўясиз элчи жаноблари менинг бу каби ишларга ҳеч ҳам ҳушим йўқдир.
- Ахир Жаноби Олиялари Сиз ҳаққингизда қайғурадирғон ягона мамлакат бу Византия эрмас-му эрди?!
- Сиз айтғон мамлакат, мен учун ўгайдин баттар муомила қилғонидин хабарингиз йўқму, элчи Ҳазратлари? Мени фақатгина беникоҳ туғилганим сабаб, шох қизи бўлғонимга

¹⁵⁴ Византия маликалари орасида ўша пайтда урф бўлган кийим.

карамай, сиз айтгандайин ёввойи мамлакат шахзодасига белак қилиндим. Агар Византия мамлакати мен учун қайғурғонида эрди, биринчи эрим шахзода Тўғрол вафот этганидаёқ каминаи ожизангизни ватанга қайта қабул этгон бўлурди. Мени иккинчи бор турмушга берган юрт, ўлсам ҳам мурдамни шунда қолдирур...

-Император Жаноби Олийлари Сиз Жаноби Олиялар хақинда туну-кун дуодалар. Ул Муборак Зот нафақат Сиз Жаноби Олияларни балким бутун Империя фуқароларининг ғамини ейдурлар. Ахир минг йиллик тарихга эга мамлакатимиз учун, унинг муқаддас заминида униб ўсган ҳар бир фарзанд, бир ҳаёти эрмас, юз ҳаёти бўлганда ҳам, унинг равнақи йўлига қурбон айламоғи жоиз эрмасму...Наҳотки Сиз Жаноби Олиялари ҳар биримиз учун ойдин-очиқ хақиқатдан юз ўгирадурсиз?

-Бу борада сиз элчи жаноблари ила тортишмоққа тоқатим ҳам, вақтим ҳам йўқ. Сизни нима қизиқтирмоқда ўзи? Гапни айлантирмай, тўғриси айтивермайсизми?

-Зоти Олиялари! Византияни Олтин Ўрда давлати яқин келажакда қайси динни танлаши қизиқтирур. Бу давлатни христианликнинг православ мазҳабини танлашга ундаш керакдур...

-Улуғ Ўрда Империясинда православ дини анчайин кучсиздир. Бу мамлакат тез орада ислом динини қабул қиладиганга ўхшаб турибдир...

-Зоти Олиялари бундоқ деб айтишингиз учун, асосларингиз етарлиму?! Ахир не учун келиб - келиб, бул мамлакат араб ваҳшийларининг динини танлаши мумкин? Ахир у ёввойиларнинг пайғамбари ҳам, ёввойидур ва кўп хотинлидур. Ҳатто унинг балоғат ёшига етмаган норасида гўдакка уйланганини эътироф этишадурлар-ку?!

-Бу нима деганингиз элчи Ҳазратлари, Улуғ Ўрданинг бепаён сарҳадларида, ҳамма динлар ўринлидир. Лекин Ислом динининг мартабаси, бу мамлакатда кун сайин ортмоқда...Уларнинг пайғамбарининг кўп хотинлигига келсак, бизнинг христианлар ҳам ортда қолмаганига, ўзимни дунёга келишим гувоҳлик бермайдур-му?! Отам Андроник

- бутун жаҳон православлари подшоси- раҳнамосининг никоҳсиз туғилган фарзандиман ахир. Бироқ мусулмонлар бошқа хотин олсаларда, никоҳ бирла ҳалоллаб турмуш курурлар. Лекин норасида гўдакларни бузиш бўйича, ўзимизнинг православларимиз пешқадам эканлиги ҳам айна ҳақиқат. Анаву ўзини сипо кўрсатган ва ҳамма учун авлиё саналган Сербия қироли Милютин, отам Император Андроник бирла Иринанинг фарзандлари бўлмиш сингилчам Серофимага 6 ёшли гўдаклигида никоҳланиб, балоғатга етишини кутганмиди? Бу жilовини билмаган сохта славян авлиёси, қизчани шу ёшида зўрлагани сабаб, у энди бутун умр фарзандсиз ўтса керак. Бу мамлакат туркийларининг: “Аввал ўзингга боқ, кейин ноғора қоқ” деб айтган мақоллари хўп бизлардақаларга айтилгани ростда...
- ...Зоти Олиялари Сиз нега тез орада Ислом дини бул мамлакатнинг динига айланади деб иддао қилурсиз? Бу гапларгиз учун асосингиз етарлик-му?
 - Ҳа! Албатта борлиги сабабидин айтдим. Тўхтагоннинг яккаю ягона фарзанди Элбосмиш тузалмас дардга йўлиққан...Мамлакатда Тўхтагондан кейин, унинг куёви Бекларбеги Қутлуғ Темур бошлиқ, мусулмонлар партиясидан кучли бошқа куч йўқдир...

Улар алла қандай Тангрибердига номаълум бўлган сабабларга кўра, ўзларининг сирли суҳбатларига шу фаслда чек қўйдиларда, иккаласи ибодатгонанинг икки томонига қараб кетдилар. Малика Боёлун шу юришида Тангриберди ёнидан ўтиб, ибодатгонадан ташқарига, уни кутиб турган канизаклари ва кўриқчи аскарлари ёнига чиқди. Ибодатгонанинг янги бино ва кўнғироқгонасини очилиш маросими якунида, Константинопол ва Улуғ Ўрданинг барча музофатларидан келган монахлар учун Малика Мария-Боёлун тарафидан, алоҳида зиёфат уюштирилгани эълон қилинди. Шунинг билан бирга Малика Боёлун илгари ваъда қилинганидек, оддий авом учун тайёрлаган ўз совға-саломларини бир-биридан гўзал канизак қизлари орқали элга тарқаттирди. Шоду-хуррам авом ўз истиқомат жойларига тарқагандан сўнг, олиймақом меҳмонлар Епископ Исмоил

ёздирган, янги ибодатхонанинг юқори қаватидаги дастурхонга таклиф этилдилар. Оддий меҳмон монахлар учун эса Малика Боёлун тарафидан ибодатхона хизматчилари емакхонасида алоҳида дастурхон ёзилди. Бу борада маликанинг шахсан ўзи “авлиё оталар”ни меҳмон қилабошлади.

Оғир ва бесўнақай стол устида жондан бошқа барча ноз-неъмат бордай. Ха албатта, черковда арзон ва дағал таомларга ўрганган, дунё завқи ва лаззатидан воз кечган монахлар учун, бу шоҳона дастурхон чўл кезаётган Мусо алайҳисалом умматига осмондан тушган бедана кабобларидек мўжизанинг ўзи эди. Монахларнинг улуғлари бу нози-неъматлар Худонинг инояти бўлгани учун улардан ҳозир парҳез қилиш Ул Зотни ғазабини келтиришини айтиб ваъзхонлик қилди. Ундан сўнг дуолар шодаси ўқилди ва таомларга қўл урилди. Ичимлик ўрнида Ийсонинг қони деб, кўп йиллар сақланган Овропанинг монастирларида тайёрланган май келтирилди. Кимдир майдан таътиб қўйди, кимдир кўпроқ, кимдир озроқ ичди. Агар газзагига дудланган чўчка болачасининг гўшти, ёки ёввойи ўрдакни очиқ алангада пиширилган эти бўлса, бу жамоада бир бочка майни кўрдим демай ичиб қўядиганлар топилиши мумкин. “Маркус” ролини қойилмақом қилиб бажараётган, Тангриберди шубҳа уйғотмаслик учун барча таомдан тотиб чиқди. Майдан ҳам ичди. Бироқ қорни тўйишини кутмай, ўзини жўртага мастликка солди. Ўтирган жойида бошини столга қўйиб, гўёки ухлаб қолгандек тутди ўзини. Кеч киргач зиёфат қатнашчилари бирин-кетин ташаккур айтиб, узр сўраб емакхонани тарк эта бошладилар. Емакхонада Константинопол ва Черкас юртидан келган монахлар қолганда, стол тўрисида ўлтирган Малика Боёлун уларга биров кетишга шошмасликларини илтимос қилди:

-Илтимос, черкасиёлик авлиё оталарим мен учун яна биров қимматли вақтларингизни ажратсангизлар!

Монахлар бир - бирларига қараб олдиларда ва эндигина қўзғалган ўринларига, қайта чўқдилар. Малика кейин Константинополдан келган монахларга юзланиб, улардан юнончасига уз сўради:

-Азиз отахонларим - менинг она юртимнинг роҳиблари, агар хафа бўлмасангиз аввал черкас юрти монахлари билан алоҳида мулоқат қуриб олсам...Андан кейин сизларга бир топширук берар эрдим,-деди.

Хорижлик отахонлар бош устига деб, маликага таъзим қила-қила емакхонани тарк эта бошладилар. Улардан бири ухламиш бўлган, Тангрибердининг елкасига уриб уни уйғотмоқчи бўлди: “Маркус ! Тур энди кетамиз...тур деяпман сенга...” Бошқа бир монах эса: “Қўявер уни у маст ҳолда-ку, ухламоқда, ҳамда кар-сақов бўлса”,-деди.

Малика Боёлун: “Ҳали-ҳамон яна қайтиб кирасизлар ҳузуримга, агар кар-сақов бўлса тек қўяверинг, анча чарчаб-урунган кўринади, пича ухлаб дам олсин”, - деб Тангрибердини бунда қолдиришга рухсат этди. Маликада бу ўзидай мовий кўз, ҳамда юнон қони мавжуд бўлган бўйдор ва келишган йигит қандайдир ўзгача меҳрни пайдо этганди.

Юнон монахлари ташқарига чиққанларидан сўнг, Малика паҳлавон келбатли черкаси монахларга ёқимли мовий кўзларини тикиб, уларга бир - бир сирли қараб олдида, сўнг чиройли табассум ила юнон тилда сўз қотди.

Малика “Қани айтингчи, авлиё оталарим, ким менинг азиз инсонимни кўрди. Агар кўрган бўлсангиз, унинг аҳволи нечукдир” деб, руҳоний отахонларини сўроқ – саволга тутди:

Қани айтинг азизларим
Ўзбегимни кўрдингизми,
Омонлигин билдингизми
Айтганимдай қилдингизми,
Ундан хабар олдингизми
Черкас юртда саломатми
Ё гапларим аломатми,
Уни кимдир кўрганмикин
Ўн иккига кирганмикин
Тўғролимнинг арслончаси
Юрагимнинг бир парчаси...

Кўринишидан паҳлавон, елкадор ва савлатли кекса монах ўрнидан туриб, оқарган мўйлаб сақолларини силаганча жавоб берди:

- Зоти Олиялари, меҳрибон маликамиз! Агар эсингда бўлса, биз монах биродарлар рицарлиги аъзолари, отанг жойи жаннатдан бўлгур Император Андроникнинг ҳукми иродаси ила, сени куёвга узатган пайтда кўриқчиларинг сифатида Подшоҳ шаҳар Константинополдан, Сарой Ботуга келиб турғонмиз. Сарой Боту шаҳрида бошингдан ўтган иссиқ-совуғингдан ҳам хабардор эрдик. Куёвинг Тўғрол сирли равишда вафот этғонида, анинг кундошингдан бўлғон бир яшар ўғлини ўғай эмас, ўз фарзандингдек кўриб, ҳаётини сақлаб қолишчун Черкаслар юртига жўнатдинг. Яна ҳукми олийинг ила Черкас юрти сари, Ўзбек ўғлоннинг онаси бирла, бизларни – отанг гўри нурга тўлгур, Император Андроник сенга содиқ хизмат қилишга тайинланган монах – рицарларингнида жўнатдинг. Сенинг ўша пайтдаги фармойишинг ила бизлар, энди шу кичик шаҳзоданинг ҳаёти учун маъсул бўлғондик. Бизлар она болани кузатиб, Черкасинг Юқори Жулот шаҳрига бордик ва бу юртнинг узоқ ва яқинидаги православ черковларига хизматга ёлландик. Қалбимиз Худо амрида-ю, танамиз сенинг фармонингни бажармоқ истагинда бўлди. Ва бунинг учун эса, бизларга сен томондан катта иномлар- биз хизмат ўтаётган монастыр ва черковларга келиб турди. Берганларингдан розимиз, Илло сен ҳам бизлардан рози бўлгин. Чунки бизлар эрталаб черковларда хизмат ўтаб, маълум тунлари эса рицар-монахларинг бирла мажлис куриб фармоишинг юзасидин зимдан олиб бораётган, кузатув ҳимоя ишларимизни ислоҳ қилиб турдик.

Жулот шаҳрида дастлаб шаҳзода Ўзбекнинг тоғалари, анинг жажжигина чиройли кийимларини туркларнинг одатига кўра, анинг ўрнига мозорга олиб бориб кўмдилар. Мозорча устига “Бунда Тўғрол ўғлон фарзанди жасади бор” деб лавҳа кўйдилар. Ўзлари эса, жиянчаларин Буюк Ясси ва Черкас тоғлари остидаги Терак ва Севинч дарёлари кўшилган гўзал манзарали ўрмонларидаги туроқларига олиб кетдилар.

Бул воқеаларга ўзинг айтганингдек 11 йил бўлди. Лекин бизлар ўша кундан бошлаб шаҳзоданинг кийимлари кўмилган

мозорни кузата бошладик. Бу воқеадан кўп ўтмай, ўша қабрни ковлагувчилар пайдо бўлди ҳам. Албатта бул каби ғаламисона ишлар тунда ясалгани сабабидин, қабрнинг сиридан воқифларни, тундаги қоровулларимиз рихлатга жўнатиб турди. Қачонки биз, шахзода ёшидаги жуда эрта вафот этган гўдакни шу жойга келтириб қайта кўмганимиздан кейин, Ясси ва Черкас тоғлари остидаги ўрмон йўлларини пойладик. Бизлар шахзодамиз ҳақида суриштириб юрганки шахслар билан қизиқдик албатта. Ўта шубҳалисини, Худо кечирсин ўзимизнинг ўткир ханжарларимиз бирла таништириб, чин дунёга равона айладик. Қолган гапларни эса мана бошқа биродарларим айтсин.

Кекса монах жойига ўлтирди ва ёнидаги ўзидан кўра ёшроқ кумуш янлиғ соч-сақолли баҳодир янғлиғ биродарини сўзлашига изн берди. Баланд бўйли елкадор монах жисмига монанд салмоқ бирла сўз бошлади:

Беш ёшга кирганда кўрдим уни
Тили бурро эди, баландди чуғи

Катталар сафида мактаб кўрганди,
Интилиши кучлиди, илм ўрганди.

Черковимиз масжидга яқин турарди
Масжид – мадрасага Ўзбек борарди

Мударрисдан ой сайин сўраб турганман
Шогирд ақли расо эмиш, буни биламан.

Яна бир паҳлавон монах ўрнидан туриб, ўз сўзин айтди:

Черковимдир Жулатнинг овлоқ жойи
Биз томонда ўйнар болалар бари

Шахзода ҳам барча билан шунда ўйнарди
Тўп– тўп бўлиб тош отар, куч синашарди

Тош отганда мўлжалини уриб чиқарди

этиб, уларнинг ҳар бирига тилла тангали қайиш қопчиқдан улашди. Меҳри ийиб кетган малика яна сўнгги сўзида, руҳоний оталарига ўзига ўгай бўлган марҳум эрининг фарзанди бўлмиш Ўзбекка нима сабабдан раҳнамолик қилганин айтди.

Бундан 12 йил муқаддам маликанинг олдига, биринчи маротаба эрининг иккинчи аёли Қоракўз кириб келиб, юм-юм йиғлаб фарзанди Ўзбек учун омонлик тилаганини эслади. Ўшанда маликанинг ўзи фақат Ўзбекдан ойига кичик қизи бўлган ҳоли, ўғил кўриш бахтига муяссар бўлган аёлларни ва айниқса ўзининг кундоши Қоракўзни кўргани кўзи ва отгани ўқи йўқ эди. Ха, бу фарзанд рофуқи Тўғролники эди, лекин малика Боёлунники эмасди! Агар ўша пайтлардаги Нўғойбекнинг унга ўтказган зуғимлари бўлмаса, агар унинг севган ёрини ўзининг бир туғишган акаси ўлдиртирмаса эди, Ўзбекни ҳам тириклайин гўрга киришини истарди. Кутиб-кутилмаганда Нўғой томонидан келган бу таҳдид, Малика Боёлунни бир ҳилги ақли паст, бурнининг нарёғини кўрмайдиган, калта фаҳм аёллардан юқори бўлишга ундади. Ахир унинг бу ёввойилар юртига, муштдек гўдаклигида келин бўлиб тушишига, асосий айбдор ким эди?! У Нўғой эмасмиди?! Византия давлатига қўшин тортиб бориб, унинг обод шаҳарларини кул тепага айлантирган Нўғой эмасмиди?! Рум қўшинини кириб, юнон аёлларини бева, фарзандларини етим қилган Нўғой эмасмиди?! Миллатдошлари учун, рофуқи хонзода Тўғрол учун, ўзи учун интиқом олиш режасида юрган Малика Боёлун, йўргакдаги Ўзбекдан келажакда фойдаланмоқчи бўлди. Ахир ўша пайтда малика қаёқдан билсинки, душмани Нўғойбекни аллақачон паймонаси тўлиб, тез орада боши танидан жудо бўлишини. Малика узоқни кўзлаб иш тутганди. Бироқ Нўғойнинг ўлимидан кейин, Ўзбек ҳақида, унинг тириклиги ҳақида ҳеч кимга чурқ этмади. Бироқ бу орада, ўзида жўш уриб турган аёллик меҳр-муҳаббати ғолиб келгани учунми, болани аягандан аяди. Балким, уни сақлаб қолишга сарфлаган жасорати, кучу-ғайрати, меҳнат – заҳматлари ўлароқ маликанинг қалбида унга нисбатан ботиний эзгу ва гўзал туйғулар устун келишига сабаб бўлгандир?!

Йўқ! У энди бу фарзандни, янги эри бўлган Тўхтагоннинг жаллодлари илкига топшириб қўяолмасди. Бу давргача ва ҳудди

шу кунга қадар, Тўхта яккаю-ягона эркак зурриёди Элбосмишни, ўзидан кейинги ворис деб билганди. Бироқ тақдири азал Тўхтанинг биродаркушлиги ва бошқа гуноҳи кабиралари сабабми, унинг бу орзусини чиппака чиқарди. Элбосмиш касалмандликдан боши чиқмади. Табиблар шу кунларга қадар, унинг касалдан форуғ бўлиб кетишига барчани ишонтириб келгандилар. Бироқ тахт вориси мажолсиз батамом тўшакка михланиб қолди. Унинг куни суви битган кўринади. Элбосмишни кўрмаган табиб – шифокор қолмади. Рум, Форс, Хитой ва Ҳинд мамлакатларининг, манаман деган табобат илми номоёндаларининг илкидан ҳеч нарса келгани йўқ. Шифо ёлғиз Худодандир, сабабчилари эса мулзам, келган ерларига қуруқ қайтдилар. Энди Тўхтанинг мухташам саройидагилардан ҳеч бири Элбосмишни тузалишига инонмайдир. Бунга фақат Тўхтаҳоннинг ўзигина ишонади, у хали-ҳамон, ўғли бу дардлардан бутунлай форуғ бўлиб кетишига умид қилади. Ваҳоланки, умид энг сўнггида ўлади.

Энди барча, албатта отаизор Тўхтадин ташқари, хон вафотидан кейин Улуғ Ўрдага ким ҳукмдор бўлиши ҳақида бош қотирадир. Ҳамма албатта ўзини яқинларини ўйлайди. Хон тахтига ким чиқаркин? Ахир атрофда ҳеч бир Чингиз зоти - “олтин уруғдан” ворис қолмаганку. Барчаси қирилган бўлса! Янги хонвачча қайдан ҳам униб чиқаркин-а?! Борди-ю, шундоқ ворис топилиб қолса-чи? Янги хон даврида қайси бир амалдорнинг нуфузи ошади, ё тубан бўлур? Барча ўзича гуруҳ-гуруҳ бўлиб, пинҳона мажлислар қурурлар, висир-висирларнинг кети узулмайди. Қайси бир гуруҳ, агар хон вафот этса, фалончини тахтга олиб чиқайлик деса, бошқа бир гуруҳ бошқа номзодни кўтаришга келишиб олишган. Ҳал танлаб, хон ўлмай туриб, бу гуруҳлар бир-бирларига зимдан тиш қайрайдурлар. Хон бўлишга номзодлар, бир-иккита бўлса майли эди. Табора уларнинг сони кўпаймоқда, гуруҳбозлик авжига чикмоқда! Ё Худо! Наҳотки шуларнинг барчасининг кирдикорларини Тўхтаҳон сезмаётган бўлса-я?! Йўқ у сезади. Сезганда қандоқ! Унинг ҳуфялари ҳамма жойда динг қулоқдурлар. Ҳаммасини билиб турибди. Лекин билмасликка олишга мажбур. У ҳам

ниманидир кутмоқда. Бироқ нимани кутмоқда экан-а? Ўз ўлиминими?! Бу оғир жумбоқ?!

Малика кейин янада сирли равишда шивирлаб сўзлади:

- Аммоким азиз руҳоний отахонларим сиз бирла мен , Тўхтахондин ўрнига тахтни эгаллаши мумкин бўлгон ворис борлигин билурмиз. Локигин ул тахтни эгалламоғичун аввало соғ-саломат бўлмоғи шартдур. Анинг саломатчилиги билингким, менинг тақдиримнида ҳал этур. Шунингчун сизлар Черкас юртига қайтиб борғонда, эмди илгаргига қарағонда ҳам, кўпроқ маъсулият ила, шахзода Ўзбекка кўз-қулоқ бўлғайсиз. Ҳар нечук ўз тарафдорларингизни ул ерда кўпайтирингиз. Бунинг учун мана бу сандиқчадаги тиллолар, фикри ожизимча биринчи гал учун етарли бўлғай, - деб Малика Боёлун сирли сўзларига яқун ясади.

Сандиқчани монахларга топшириб, хайр-маъзур қилди. Черкас юрти монахлари ухламиш Тангрибердини қолдириб, орқаларига тисарилган ҳоли хосхонани тарк этганларидан сўнг, Константинопол монахлари таклиф этилди. Малика уларга сир айтмасида, лекин мамлакат ҳукмдори Тўхтахон номидан алоҳида совға-саломлар улашди. Сўнг монахларни ўз юртларига соғ-омон етиб олишига тилак билдириб, хизматкору-соқчилари ва казо-казолари бирла Сарой Епархияси ҳудудини тарк этди.

13. Зиндон аҳли

Ҳаёт йўлини шатранж тахтаси устидаги оқ - қора рангдаги катакларга қиёс қиладилар. Шахмат доналари фақат ўз рангидаги йўлда юриши мумкин бўлмаганидай, одамларнинг ҳам тақдир тақозоси ила бир гал омади чопса, баъзан иши чаппа кетади. Тангриберди ўзи ёш бўлишига қарамай, у шу пайтгача омади юришиб, тутган сири ошкор бўлмай, бир неча мамлакат сарҳадларидан ўтди. Неча бир юҳо-аждарларга рўбаро бўлди-ю, саломат қолиш билан бирга, унинг оғзидаги жавоҳир сирини юлиб олишга эришганди. Охирги вазифасини аъло даражада бажариб, бутун бир давлатнинг фақат бармоқ билан санарли кишилари билган сирдан воқиф бўлган йигит, Шом мамлакати томон денгизлар оша кемаларда эмас гўёки қўш улкан қанот ила учиб боргандай бўлди. Тангриберди Тартус бандаргоҳига ҳаммадан олдин кириб боргиси келгандай, мовий денгиз сарҳадини кесиб, ортидан оқ кўпик қолдириб шитоб ила сузаётган кеманинг тумшук томонига бориб чўкка тушиб ўтириб

олди. Мана қирғоқ ҳам кўринди. Интиқ хаёлларга чўмган йигит даставвал волидасини кўргиси келади. У висол онларини қандай тарзда кечишини кўз олдига келтиради. Сўнг амакиси билан учрашуви бўлади. Баҳодир Халабий жиянининг навбатдаги топшириғни ҳам, қойилмақом уддалаганидан ҳурсанд чеҳрасини тасаввур қилар экан, йигитнинг юзида беихтиёр табассум пайдо бўлади. Кейин эса унинг кўз ўнгида ўша...ўша хурлиқо намоён бўлади. Миннатдорлик ила тикилган меҳрли кўзлар сеҳри ҳали-ҳамон унинг қалбида ўз жоду кучини йўқотмаганди...

Тангриберди бу сафар Тартусга ўзи якка шерикларисиз келди. Қария, бир сафар православ, бир сафар католик монах бўлиб оладиган Барталео бошлиқ роҳиблар Константинополдан нари франклар юртига равона бўлдилар. Қария Барталео ҳамон тампльерларнинг Буюк Магистри Де Молени тутқунликдан озод бўлиши ва улар қайта Байтул Қуддусга салб юришини уюштиришига умид қиларди. Тангриберди волидасига қараб туриш заруратидан келиб чиққан ҳолда, тампльерларни Шом юртига улуғ кўшин билан келишига қадар, бу юртдан тез-тез Кипрга, хабар жўнатиб туриш шарти билан ҳайр –хўшлашганди.

У Тартус шаҳрининг таниш ва қадрдон бўлган аҳоли квартали муюлишидаги каттагина бозордан, у-бу нарса ҳарид қилмоққа аҳд қилди. Муштипар онаси учун бирор - бир кийимлик мато ёки тилла тақинчоқми сотиб олмоқчи бўлиб, усти ёпиқ газмоллар растасига кирди ҳам, орқасидан кимдир биров: “Ҳа, бу ҳудди ўшанинг ўзи, ушланглар уни!”,- деб хайқирди. Бир-икки дақиқа ичида Тангриберди қўлларида қинғир ханжар тутган ўн чоқли оқ – қора кийимдаги кишилар орасида қолди. Савдо растасидагилар, савдогарми-ҳаридор бари қўл –остига кирганки нарсаларини йиғиштириб, бу жойдан ур-ра қочдилар. Тангриберди ҳамон монах кийимида бўлгани учун, чор-атрофдан ёрдам келишидан умид қилмади, ўз жонини сақлаш учун мамлуклар мактабида олган фурисиёт амалларига ҳозирлик кўрди. Чап қўлига ёнидаги ағанаб ётган растадаги бир парча матони биллагигача ўраб олди. Бу ҳолда чиройли газлама ҳам ҳимоя, ҳам ҳужум учун воситага айланди. Тажовузкорларнинг гап – сўзидан англадики, булар алавийлар эди. Улар биринкетин, баъзи ҳолларда барчаси тенг Тангрибердига

ташланардилар. Тангриберди уч алавийни ерга кулатди. Уларнинг бирининг ханжарини олиб, қолганлардан химояланишга ўтди. Бироқ кучлар тенг эмаслиги боис, яна икки тажоввузкорни қонга беладую, ўзи ҳам орқадан берилган ханжар зарбасидан ерга кулади. Ханжар Тангрибердининг ўнг кураги остидан яралаган эди.

Кучли оғриқдан ҳушидан ажраган йигит уч кун ўтганда ўзига келди. У олазарак бўлиб қоп-қора маскандан, илғаш учун бирон бир муждани қидиради. Бироқ бу зулматда, у ҳатто ўз қўлининг бармоқларини ҳам кўра олмади. Одатда кўз кўрмаса қулоқ динг бўлади. Қайердандир одамларнинг бўғиқ овозлари эшитилмоқда. Тангриберди елкасидаги оғриққа чидаб, овоз келган томон сари, мажолсиз оёқлари ва чап қўли бирла судралди. Бироқ тез орада унинг боши қандайдир темир парчасига урулди. Бу қоронғу қамоқ жойнинг кичкина эшик ўрнидаги панжара эди. Йигит бирор нарса илғаб олиш учун панжара ортига тикилди. Унинг табора қоронғуликка кўника бошлаган кўзларига узун йўлакни кўрди. Унинг охиридаги, ўз қамоқ ҳужраси тарафидаги қўшни оғзи катта очик хонанинг, чироғи ёруғидан уч кишининг узун – юлуқ титраб турган кўланкалари йўлак тўғрисидаги деворга тушиб турарди.

Тангрибердининг бутун вужуди, икки жуфт қулоққа айланиб, қинғир –қийшиқ кўланка эгаларининг ўзаро суҳбатини тинглай бошлади. Нариги хонадаги уч киши Тангрибердига кундузи ҳужум уюштирган алавийлардан экан. Шунингдек, улар Тартусда қиш фаслининг охиридаги кечада, ёқтириб қолган қизнинг акасини химоя қилаётган пайтида, Тангриберди мушти зарбидан ҳалок бўлган тажоввузкорнинг шериклари эканлиги маълум бўлди. Алавийлар бозор расталарини айланаётиб, қўққисдан бамайлихотир монахлик уст-бошда келаётган Тангрибердини учратиб қолганлар. Тангрибердининг юриш – туриши уларда шубҳа уйғотган. Кимдир бирови уни атайлаб курашга чорлаб кўриб, бу ўша шерикларидан бирини ўлдирган монах эканлигига амин бўлиш таклифни киритган. Алавийлар маслаҳат ила ёппасига Тангрибердига ташланганлар, лекин йигит бу ур-тўполонда, улардан яна иккисини ер тишлатиб, учтасини эса чала жон этиб қўйган. Ўша пайтдаги муштлашув

пайтида етиб келган тартиб поспонлари бўлмиш Тартус шахри ноиблиги кўриқчиларининг кўлига буларнинг каттаси тушиб қолган. Буларнинг маслаҳати якуни бўйича эрталаб, монахни қозихонага қотил сифатида топшириб, эвазига ўз бошлиқларини тартиб посбонлари илкидан чиқариб олиш бўлди. Тангрибердининг бошига бир неча бор тепки егани сабабидан, кўнгли айниб, фикрлари чалкашди. У яна кўкрак қафаси суяклари зирқираши туфайли, қисқа-қисқа нафас олганча, панжара олдида ётган ҳоли иккинчи бор хушидан кетди.

Эрталаб алавийлар Тангрибердини судрашиб, уни банди қилган бинодан ташқарига олиб чиқишди. Оғзини шалоғи қочган, қизамиқ дарди аломатидан дарак бергувчи чўтир бет ва дағалсўз алавийларнинг шу манзилдаги каттаси деди:

- Ҳали бизга бир дунё олтин қарз бўлган Алини қочишига кўмаклашган бузуқи монах сен экансан-да! Бу қилмишинг, сен учун албатта қимматга тушади. Бировларнинг ишига суқуб юрадиган бурнингни кесиб ташлар эдим, қози-калон ҳузурида ҳожамиз учун сени бошма-бош алмаштирмоғимиз зарурати бор-да. Лекин билиб қўй Али қочгани билан унинг онаси ва гўзал раққоса сингилчаси Зухра бизнинг илкимиздадир. Энди у ўзининг савриқомат ҳиромлари ила бизга акаси қарз бўлган олтинларимиз эвазини тўлаётир. Агар акаси олиб қочган олтинларни қайтармаса, биз сингилсини чўриликка сотиб юборамиз. Қулфурушларнинг ўртакашларига кўра, Олтин Ўрда мўғуллар саройига шунга ўхшаш яллачи қизларни жуда яхши баҳога сотиш мумкин эмиш...Воҳ-ха-ха..

Бу гаплардан кейин барча алавийлар бошлиқларига жўр ҳолатда андак мириқиб кулиб олишди. Бир гала қуролланган кишилар орасида. ҳолдан тойган ярадор Тангрибердининг аҳволи албатта аянчли эди. Алавийлар унинг бошига қоп кийгизишиб, отга ўнгардиларда, Тартус шахрига равона бўлдилар. Иссиқда чанг ютиб, бораётган йигитнинг бошига қон қуйилиши турган гап эди. Унинг бахтига бу галанинг ўрнашган қароргоҳи шаҳардан унча олис эмасди.

Ярадор Тангриберди, қозининг олдида ўзини оқлашга урунмади ҳам. Ахир нима ҳам десин?! “Мен насроний монах

эмасман, сақов ҳам эмасман” десинми? Унда қози Тангрибердини муртадликда айблаб, бир жинойтни, икки карра жинойтга йўйиши табиийку! Тангриберди сақовчасига ўша тундаги воқеани, бир неча киши, бир йигитга хужум уюштирганини тушунтиришга урунди. Бироқ унинг “гапларини” бунда тўлиқ англайдиган киши йўқлиги ва айниқса, унинг давоматини тасдиқловчи гувоҳлари бўлмаганлиги сабаб, йигитни кейинроқ тергов қилиб, жазо тайинлаш мақсадинда шахар зиндонига ташлашди.

Агарким, бирор бир киши вақтнинг баракаси йўқлиги ва у тез ўтаётганидан нолиса, у бу масалага анчайин тор ёндашаётганини билдиради. Ваҳоланки, вақт нисбийлик тарозусида ўлчаниб, мавжуд шароитнинг оғир ва енгиллиги ҳисобига гоҳида тез, гоҳида эса жуда секин ўтаётгандек туюлади. Агарким, кишига вақт тез ўтаётганга ўхшаса, бул кимса албатта суюнмоғи даркордир. Магарам, унинг ҳаёт лаҳзалари ва турмуши, енгил кечаётгани билдиради. Вақт аксинча фироқда юрган мусофир учун, айниқса бандиликда қолган инсон учун жуда секин ва оғир ўтади.

Бандиликдан қутулган кишилар аксар, “бу азобни ҳатто душманимга ҳам раво кўрмайман” деюрлар. Тангриберди бу зиндонда уч йиллик гул умрини ўтказиб қўйди. У бу дунёнинг нисбийлиги, енгил турмуш ортида оғир синовлар ётишини эрта тушунди. Ҳатто шу ер остидаги тушкун аҳволотда ҳам, инсонийлик қадриятлари юқори тутган илм аҳлларини топди. Улардан кўп нарса олди, ўрганди. Барчани ҳайратга солиб, монахлик ридосида мусулмонлар билан намоз ўқирди. Бандиликнинг учинчи – тўртинчи ойларидан ўзини сақовлик дардидан аста-секин қутилаётгандек кўрсатди. Зиндон ҳам асли каптархонадек гап, кимдир бунга тушади кимдир чиқади. Бора-бора бундагилар Тангрибердини илгари сақов бўлганлигини ҳам унитдилар гўё. Инсон кўникувчи зот. Гарчи зиммасидаги улуғ мақсадни унитмасада, Тангриберди ўз тақдирига тан берди. Барча ишлар Оллоҳдан эканини қалбига туйди ва юсуфона ҳаёт кечира бошлади.

Бироқ бир куни Тангриберди Пешин намозига уринган чоғи, соқчилар бандихонага пастак бўйли етакчиси билан бир тўп салбчи христианларни ҳайдаб кирдилар.

- Во алҳазар,- деди ўша пакана қўллари ва оёқлари занжирбанд рицар – Бу ўз илкимиз ила бир пайтлар қурғон иншаотимизку ахир! Во ажабким бул иморат ости вақт ўтиши ила ўзимиз учун зиндон бўлажагини билмағон эрканмиз-а! Во дариф!

Афсус ва надомат аҳли бўлмиш салбчилар бир чуқур “ух” тортдилар. Пакана рицар занжирларини шарқиратиб қўлларини баландга кўтариб, шўр пешонасидан ва шум тақдиридан нолиди. Қорайган чўтир юзини зиндон шипига қаратганча қандайдир авлиёларига ва қандайдир тилсим кучларига жазавага тушиб мурожаат қилди. Кейин унинг олайган кўзли безовта нигоҳлари зиндон аҳли томон қаратилди. Жазавасидан тушмаган ҳоли оёқларидаги оғир кишанларини шалдиратиб бул бандилик аҳли умматга тикилиб бир - бир, зиндон марказини айланиб чиқди.

Зиндон аҳлига разм солиб келиб, номозда турган Тангрибердини кўриб бақрайиб қолди. Ҳайратда тош қотиб унинг олдида кўзларига ишонмагандек, гўлайган қароқларини кир кафтлари билан ишқалаб ҳам олди.

- Ҳой Петруччо мана бу нусхага қара,- деди пакана рицар ўзидек банди хизматчисига – Бу ўша, Муқаддас Ерусалимдан кекса монах бирла хоч учун оғочларни келтирган кар ва соқов йигитнинг ўзи эрмас-му?!

- Ҳа, Сир бу ўшанинг ўзи!-дея тан олди банди насроний мулозим ҳам, ҳайратини яшира олмай.

- Мана яна кўришдик-ку бечора ожиз бўлиб кўринган малъун. Энди эса сипо муслим кепатасида турганини қара бу бетамизнинг...

Шундай дея пакана рицар чекчайтириб ола кўзларин, қайси гўрдан топган тиф бирла Тангриберди руку холида турган кўйида хужум ўтди. Йигит чап бериб, унинг чаккасига кучли мушт туширди. Пакана рицар оғир занжирлари билан шарақлаб ерга қулади. Бошлиқлари тарафин олмоқ учун ташланган бошқа бандиларни Тангриберди бир - бир уриб, зиндон атрофига уюб ташлади. Агар вазиятга соқчилар аралашиб, Тангрибердини

тутиб қолишмаганда, буларнинг аҳволига маймунлар йиғлаши турган гап эди.

Мамлуклар султонликнинг хуфя хизматлари назорати остида бўлган рицарлар билан, зиндонда содир бўлган бу воқеа, тез орада Баҳодир Ҳалабийга аён бўлди. Хуфялар хизмати амири бу воқеа уч йил аввал Тартусдаги тамплиерларнинг яширин гуруҳини ошкор этишда хизмат кўрсатган Тангриберди билан боғлиқ эканини тушунди. У ўзининг содиқ мулозимлари билан зиндонга келди ва у ердан суюкли жиянини топди...

Учрашдилар икки қадрдон
Аммаки- ю, суюкли жиян
Ўтиб йиллар исканжаси ҳам
Она дарди топади барҳам
Боласини кўриб ўз уйида
Армон бўлган висол ишқида
Меҳри дарё сингари оқиб
Кўзлари ҳам тўймайди боқиб...

14. Бургутнинг чангали

Бандиликдан озод бўлган Тангриберди икки ҳафта Тартусда, волидаси Бумарямнинг қарамоғида, саломатчилигини тиклаш учун қолдирилди. Уни Миср ва Шомнинг энг яхши табибларига кўрсатдилар. Турли хил муолажалардан сўнг бир оз бўлсада, ўзини яхши ҳис қила бошлаган Тангриберди Олтин Ўрдага қилган сафари тафсилотлари бўйича ҳисобот ёзиб, амакисининг ишончли кишилари орқали, мамлуқлар султонлигининг махфий хизмат идорасига йўллади. Яна бир ҳафта ўтгандан кейин, Баҳодир амаки ўзи мамлуқлари билан келиб, Тангрибердини Қоҳирадаги Султонликнинг махфий хизмат идорасига олиб борди. Мамлуқ султонати ҳуфялари амирининг, ҳуфёна қароргоҳи Қоҳира шаҳрини иккига бўлиб турган улуғ Нил дарёсидаги оролда жойлашганди. Бу оролча баҳрий мамлуқларининг дастлабки туроғи эди. Араб тилида дарё “баҳр” дейилгани сабаб ҳам, мазкур оролдаги ҳарбийлар маскан аҳилларини баҳрий мамлуқлар деб аташган.

Баҳрий мамлуклар эса асосан туркий халқлар вакиллари бўлган. Шунингдек, Қофқоздан келтирилган мамлуклар эса, Қоҳира шаҳрининг ўртасидаги қалъа миноралари (буржлар)да жойлашгани сабаб, улар буржийлар деб аталган. Дастлабки мамлуклар ёшлигида куллар бозорида сотиб олиниб, махсус ҳарбий тарбия олган. Улардан кўплари ўзларининг шахсий фазилатлари, айниқса, жасорати ва содиқлиги учун юқори ҳарбий мансабларга кўтарилиб, ҳатто лашкарбоши ва амирлар даражасига етишган . XIII асрнинг иккинчи ярми ва XIV асрларда Миср ва Сурияда (Шомда) ҳукм сурган мамлук султонлари Ойбек ат-Туркманий¹⁵⁵, Қутуз¹⁵⁶, Бейбарс¹⁵⁷, Қалавун¹⁵⁸, Муҳаммад Носир¹⁵⁹ ва бошқалар араб қавмига эмас, балки туркий эллатларга, Дашти Қипчоқда кўчиб юрган қипчоқ, ўғуз ва бошқа туркий қабилаларга ёки мўғул истеълосидан қочган хоразмликларга тааллуқли эканини, ўша даврнинг машҳур тарихчилари ал-Мақризий, Ибн ал-Илёслар ўз битикларида кўрсатиб ўтганлар . Султонлар саройида ва девонхоналарида қадимги туркий тилининг, ўғуз-қипчоқ шеvasи кенг истеъмолда бўлган. Мамлуклар ўзлари тузган мамлакатни “Давлати ат- Турк” деб атаганлар.

Илгари қайд этганимиздек, мамлук султонлари даврида Миср кучли давлатга айланган. Улар Фаластинда салбчиларнинг қолган кучларини тор-мор қилиб, уларни минтақадан бутунлай йўқотганлар. Айниқса мамлуклар бутун мусулмон дунёсини қақшатган мўғулларни ўз салтанатлари чегарасида тўхтата олдилар. Айн Жалун деган жойда уларга катта зарба етказиб, мағлубият аламини тортишга мажбур қилдилар. Шунингдек, 1244 мелодий йилда (Султон Жалолиддиннинг вафотидан кейин, Шом мамлакатаида қолган лашкаридан) Амир Берка бошлиқ 10 минг отлиқ хоразмликлар, Қуддусни ишғол этган ва уни салбчилардан батамом тозалаганлиги, борасида тарихий маълумотлар мавжуддир.

¹⁵⁵ Ал Муизз Иззатиддин Ойбек (хукмронлиги 1250—1257йиллар)

¹⁵⁶ Ал Музаффар Сайфиддин Қутуз (хукмронлиги 1259—1260)

¹⁵⁷ Аз Захир Рукниддин Бейбарс I ал Бундукдорий (хукмронлиги 1260—1277)

¹⁵⁸ аль-Мансур Сайф ад-Дин Қалаун аль-Алфи (хукмронлиги 1280—1290)

¹⁵⁹ ан-Насир Насир ад-Дин Мухаммед (хукмронлиги 1294—1295, 1299—1309, 1309—1340)

Тарихчи Ал-Мақризий¹⁶⁰ ва Ибн Илёс¹⁶¹ ўз вақтида Миср лашкарлари бошида турган, султон Қутузни Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердини жияни эканлиги хақида, ўз асарларида қайд этганлар . Айн Жалун жангида ҳам, хоразмликлар алоҳида жасорат кўрсатганлиги тўғрисида тарихий маълумотлар бор.

Мамлук суворийлари оролчадаги қароргоҳига атайлаб, оқшомда кириб бордилар. Кумуш баркаш сингари ойнинг акси, оҳиста оқаётган қора Нил дарёси сатҳида ажиб мавжланадур. Отлиқлар оролнинг марказидаги мухташам иморатлари қолиб, бир пастқамгина, кулбасифат бино олдида тўхтадилар. Мамлуклар чор-атрофга зимдан назар солиб, амирлари Баҳодир амаки ва Тангрибердига ичкарига кириш мумкин эканлигига ишора қилдилар. Амаки ва жиян бинонинг пастгина эшигидан, қарийб икки букилиб ичкарига кирдилар. Ним қоронғу пойгакда уларнинг қаршисида икки тиш – тирноғига қадар қуролланган забардаст зобитлар пайдо бўлди. Амир Баҳодир уларга ушбу манзилнинг лабзи-ўронини айтди. Зобитлар ўнг қўлларини кўксига қўйиб, бош эгиб таъзим ила қоронғуликка қайта чекиндилар. Қоровуллар ортидан ўн пағона пастга тушадиган зина ва ора - чурада машаълалар хира ёритиб турган узун ва тор йўлак кўринди. Меҳмонлар зинадан тушиб, тор тош бостирилган йўлакдан олдин ва кейин оҳиста қадам босиб, баланд темир қопқага етиб тўхтадилар. Баҳодир амаки ўнг қўли бирла қопқанинг ликиллаган тутқучи билан темир эшикни тақиллатди. Улкан темир эшик ичкарига очилиб, келгувчилар каттакон хонанинг остонасида тўхтаб қолдилар.

Баланд девори тош бирла терилмиш хонанинг, қоқ ўртасида юқорига кўтарилган каттакон устига қора ва қизғиш мрамор ётқизилган 7 поғонали зина намоён бўлди. Зинанинг устки қисми ўртасида ўриндиқ бўлиб, унда ўлтирган ҳарбийчасига башанг кийинган одамнинг, юзи кўланка тушганлиги сабаб кўринмас эди.

¹⁶⁰ Такиюддин Мақризий – мисрлик жуғрофий олим ва тарихчи (1364 — 1442й) яшаган

¹⁶¹ Ибн Илёс – араб тарихчиси

- Яқинроқ келинг Баҳодирбек – деди юқорида ўлтирган киши буйруқ оҳангида. Аммаки ва жиян зинапояга қадар яқин келиб, салом бирла, бир сийра юкундилар.

- Хуш кўрдик амир, сизни ва жиянингизни. Валлоҳи Алам бул йигитнинг нафақат жуссаси, ваҳоланки иродаси ҳам метиндек экан. Анинг аркону-давлатимизга қилғон хизматлари албатта тахсингга лойиқдир.

Тангриберди амакиси каби тик турган ҳоли бошини қуйи солиб, бу каби эътирофлардан мамнун эканини билдирмиш бўлиб, қизариб хаёжонланганидан бир нималар деб сўзламоқчи бўлдию, бироқ тили тутилиб, дил изҳорлари бўғзида қолиб кетди...

- Бироқ – деди кескин оҳангда мамлакат ҳуфялари сардори – Қилғон юмушларимиз бирла мақтанмоққа хали эрталик қиладур. Олдимиздаги масала, хали-хамон ўз ечимини кутмоқдадир. Бугунги кундаги Рум қайсари ва Элхонларнида ўйлантирган масала, бизнинг султонат дарғаларини ҳам хаёлларинг паришон айламишдир. Яъний Жўжихон юрти - Улуғ Ўрдага ким янги хон бўлади?! Улуғ Ўрданинг подшоҳи Тўхтагоннинг ягона фарзанди Элбосмиш, оғир дард туфайли вафот этганига, мана бир ярим йилдан ошди. Амир Баҳодирбек жиянингиз уч йил илгари топиб келган, “валиаҳд шаҳзода халокат ёқасида эканлиги” хақидаги хабари афсуски бизларга кеч етиб келмишдир. Бироқким бугунга қадар, Тўхтагон ўзи ўрнига кимни валиаҳд этиб тайинлаши хақидаги савол, барча учун жумбоқ бўйи қолмоқда. Улуғ Ўрданинг тахтига давогар бўлмиш, чор атрофидаги, кўзга кўринган шаҳзодалар эрса маккор Нўғайбек тузоғига тушган пандавоқи Тўхта томонидан кириб ташланғони барчага аёндир. Тожи-тахти ўзинигина пушти камаридан бўлғон ягона фарзандига насиб бўлиши учун Хон на аммакиваччаси Тўла Буқани, на ўзининг туғишган оға-инилари Кадан, Олғўй, Қутуғон, Тўғрил ўғлон, Болахон, Ёку, Чимбой ва Тожу ворисларини тирик қолдирмади. Ва алҳол, мана унинг ўзи Қодир Оллоҳнинг муқаррар жазосига учради! Бошқаларга насиб этмаган тахт, унинг ҳам, ўз жигарбанди Элбосарга насиб

этмади. Ушбу масалада нима ҳам дейиш мумкин? Ал қасоси минал ҳақ! Бироқ биз даргумонликда турғон Элхону - Рум юрти ҳақонларидан бир мунча юқоридурмизким, бунинг учун амир, сизнинг жиянингиз Тангрибердин миннатдордурмиз. Анинг 3 йил мурдоғи, Тўхтагоннинг жияни бўлмиш Ўзбек ўғлоннинг тирик эрканлиги ҳақиндаги хабари, бизларга шубҳасиз умид бахш этмишдир. Ёш бўлишига қарамай, бунингдек хизматни уддалай олган, ҳуфяларимиз зобити бўлмиш Тангрибердиға Буюк Султонимиз, Оллоҳнинг қиличи, Ислом дининг устунни, Мўминларнинг ўчмас умид чироғи - Ал Малик Насириддин Муҳаммад ибн Калавун ан-Насирнинг номидан олтин камар ила дамашқий пўлотдин ясалғон ханжарни инъом этишни лойиқ кўрдик.

Ҳуфялар амири қафтларини бир-бирига икки бор урган эди, хонанинг пасти қисмининг икки томонида тўсатдан пайдо бўлган кишилардан бири, Баҳодир аммакининг елкасига заррин чўпонни ёпди, яна бири эса Тангрибердининг қўлларига тилло камар бирла, ажиб жимжимадор ўймали, жавоҳирлар қадалган тилла безак қинли ханжарни тутқазди. Ўйигит ханжар қинидан бир оз қисмини чиқариб, унинг муздек ўймагулдор тифини ўпди ва тешонасига тегизди.

Амаки ва жиян Султон Ал Малик Насириддин Муҳаммад Ҳазратлари ва ҳуфялар сардорига миннатдорчиликларини изҳор этганларидан сўнг, уларга яқин кунлар оралиғида янги топширик тайин бўлиши айтилди. Баҳодир амаки Тангриберди билан бирга бу жойга қандай келган бўлсалар, шундай алфозда ортларига қайтдилар...

Дорул ал Адилнинг Бош қозиси Ибн ал Вазири султон нима сабабдан, уни йўқлатганини билмасди. Салоҳиддин қальаси¹⁶²даги Муҳаммад ан Насирнинг қароргоҳидаги узун йўлакда баҳайбат соқчилар ораларидан, узун шамшод ёғочидан

¹⁶² Салоҳиддин қальси – Миср пойтахти Қоҳира марказий истехкоми

тайёрланган жимжимадор нафис ўйма гулли хассасини тўққиллатиб ўтиб борар экан, подшоҳларга яқин турган мулозимларга қанчалик қийинлиги хақида ўйлаб, ич-ичидан эзилиб, ҳар тўрт қадамнинг бирида оппоқ сақолли бошини сарак-сарак қилиб қўярди. Ҳа албатта, у ҳам султоннинг йигирмадан зиёд маслаҳатчилари каби, тождорларга хақиқатни эмас, айнан улар эшитишни хоҳлаётган гапларни айтиб турса ҳам, бўлар эди. Бунингдек маслаҳатчилари, ўз навбати келганида султоннинг авзои бузуқлигини билиб, унинг қабулига кирмасликка ҳаракат қиладилар. Ҳузурига кирсада, хақиқатни эшикнинг ортида қолдириб, ичкарига илгари атайлаб тайёрлаб олган, ёқимли ёлғонларини ҳукмдорга етказмоқчи бўладилар. Бунингдек оддий авомнинг шўрига тайинланган маслаҳатчилар, Олий Ҳазратларига фақатгина яхши хабарларни биринчи бўлиб етказиш бўйича мусобақалашадурлар.

Лекин бугунги кунда, бунингдек аёнларнинг ишлари юришмай қолди. Яъни ширин ёлғонлар бозори касодга учради. Ахир охирги ўн йиллик орасида, мамлакатнинг қонуний ҳукмдори четга сурилиб, Китбуқа¹⁶³, Лажин¹⁶⁴, Бейбарс Яшнақир¹⁶⁵ каби султонлар ва яна ярим султонлик эгалари Санжар ал Шуя, Сайфиддин Салар, Бахтмар Жукандор, Бейбарс ал Девадорлар мамлуклар салтанатининг ягона тахтига чиқиб тушдилар. Ахир буларнинг барчасига, табора иқтисодий таназзул ботқоғига кириб бораётган, салтанатнинг қаъридан, фақатгина ижобий хабарларни топиб, етказиб беришнинг иложи ҳар доим ҳам топилавермайди-ю! Бу гали ҳатто, узоқ йиллар давомида султон саройида мўлтониликни санъат даражасига кўтарган маслаҳатчи Ахмад Говмишнинг гап бисоти ҳам уч чақачалик қадрга эга бўлмай қолди.

Мамлуклар салтанати устига, учинчи бор келган Ан Насир Муҳаммадга энди аччиқ хақиқат яхшидир. Ваҳоланки, Султон ан Насир гарчи 24 ёшга кирган бўлсада, шу ёшининг ўзида ҳаётнинг барча аччиғини тотиб қўйди.

¹⁶³ Мамлук Султон Китбуқа (хукмронлиги 1295—1297 йиллар)

¹⁶⁴ Мамлук Султон Лажин (хукмронлиги 1297—1299 йиллар)

¹⁶⁵ Мамлук Султон Бейбарс Яшнақир (хукмронлиги 1309 йиллар)

Инчунун, шу фаслда султон Ан Насирнинг айна пайтгача бўлган умр баёнини қисқача таърифламоқ лозим бўлади.

Малик Ан Насир Муҳаммад биринчи бор тахтга чиққанида эндигина 8 ёшда эди. Уни ўз амирлари томонидан, хиёнаткорона ўлдирилган акаси, Ал Ашраф Халил ибн Калавун¹⁶⁶ ўрнига султон этишди. Аслида эса мамлуклар салтанатини мўғуллардан бўлган амир Китбуқа бирла, турк буржийлардан Санжар ал Шуя бошқарган эди. Ан Насир 10 ёшга кирганида Китбуқа уни тахтдан четлатиб, ўзи султонликка эга чиқди. Ан Насир онаси билан Карак қалаъсига сургун қилинди.

У иккинчи бор тахтга келганда 14 ёшда эди. Ан Насир иккинчи бор ҳам, бошқаларни ҳокимиятни бошқаргиси борлиги учун, бир баҳона қаторида, номигагина тахтга ўлтирди. Энди унинг ўрнига бир эмас, икки киши мамлакат тизгинини ўз қўлларига олгандилар. Баҳрий мамлуклар тарафидан Сайфиддин Салар ярим султон сифатида, буржий мамлуклари тарафидан султон ошхонасини бошқарувчиси – остадор сифатинда Бейбарс Яшнақир салтанатга эга чиқдилар. Бу орада (мелодий 1299 йили) Миср ва Шом ўлкасига Форс юртидан Элхон мўғуллари ҳукмдори Ғозонхон бостириб келиб, Ҳом, Қуддус ва Дамашқни эгаллаб, талон-тарож қилди. Мисрга бирин-кетин барча мағлуб бўлган, мамлуклар чекиниб келабошладилар. Жуда кўпчиликка уруш офат келтирди, лекин бу аянчли давр Ан Насир Муҳаммад тақдирида ижобий ўзгаришлар юз беришига имконият берди. Мамлакат таҳликавий аҳволга тушган бир пайтда Миср аҳолисига фақат номига султон бўлиб танилган Ан Насир, кутилмаган ҳолда, салтанатнинг ягона таянчи сифатида майдонга чиқди. Унинг бахтига Ғозонхон Ливондан кетиб, ўз ўрнига икки лашкарбошисини ўринбосар этиб тайинлаганлиги хақида хабар келди. Бундан ўз вақтида фойдаланиб қолиш мақсадида, Ан Насир барча амирлашкарларга, юзага келган мавжуд вазиятда, мамлакатни якка ўзи идора этиши муҳим эканлигини тушунтирган номаларини жўнатди. Агар мамлакат қўлдан кетса, бутун ер иқтолари ва мол-дунёси ғарот бўлишига кўзи етган амирлар, бунингдек таҳликавий даврда, салтанат

¹⁶⁶ Мамлукий Султон Ашраф Халил ибн Калавун (хукмронлиги 1290—1294й)

фақат бир киши томонидан бошқарилишини тўғри эканлигини тан олдилар. Ан Насир тавбасига таянган, Китбуқани Хом¹⁶⁷ вилоятига хоким этиб, Салар билан Бейбарс Яшнақирни Ливонга Ғозонхоннинг қолган кўшинларини тор-мор этгани жўнатди.

Бироқ хижрий 703 чи, милодий 1303 йили Қозонхоннинг кўшини Фурот дарёсидан ўтиб, Шомни босди. Шомликлар кучли қалъа бўлган Халабни ва Хомни ташлаб Дамашққа қочиб келдилар. Бейбарс Яшнақир бошлиқ кўшин Дамашққа етиб келганда, Ғозонхон кўшинлари атрофдаги туркман қишлоқларига ҳужум уюштириб, қарийиб 6 минг аҳолини асир олгандилар. Уларнинг кўпчилиги аёллар ва болалар эди. Султон кўшини барча асир тушган туркманларни озод этди. Бу орада султон Ан Насир Муҳаммад, Халифа Ал Мустақфи¹⁶⁸ билан бирга Шомга етиб келди. Ал Мустақфи Бағдод халифалиги қулагандан кейин Қоҳирага кўчиб ўтган, аббосийларнинг учинчиси бўлиб, у тахминан ўша йили халифаликка тайин бўлганди. Султон Ан Насир Муҳаммад Шомда Ғозонхоннинг 50 минг кишилиқ лашкарини тор-мор этди. Шу бўйи Элхонлар Шом ва Мисрга бош суқушга ботинмадилар.

Вақт ўтиши билан балоғот ёшига етган Ан Насир бир мунча ҳаётий тажрибага эга бўлди, бошқарувдаги нозик жихатларни тушунди. Яхшими ёки ёмонни, дўст билан душманнинг фарқига бориб қолди. У энди бироз кеч бўлсада, ўз атрофига содиқ кишиларни йиға бошлади. У дунё ташвишидан ҳоли, охират ғами бирла кун кечирувчи дарвешлар билан яқин бўлишга интилди. Дарвешлар орқали Миср ва Шом аҳолиси орасида ўзига нисбатан муҳаббат уйғотишга ҳаракат қилди. Салар ва Бейбарс Яшнақир каби амирлар, ёш султонни дарвешлар билан алоқаларини бошқача тушундилар. Улар Ан Насир ҳам тарки дунёчиликка тайёргарлик қилмоқда, деган тахминга бордилар. Ҳақиқатдан ҳам уларнинг бу тахминлари тўғри чиқиб қолгандай, 709 хижрий(1309 – милодий) йилда Ан Насир Муҳаммад Салар ва Бейбарс Яшнақирга ўзини Муқаддас Ҳаж зиёратига кетаётганига ишонтириб, ўзига яқин кишилари билан Қоҳирадан эсон-омон чиқиб кетди.

¹⁶⁷ Хом – Шом мамлақати шаҳри

¹⁶⁸ Халифа Ал Мустақфи – Мисрдаги аббосий халифа

Бироқ у Макка-и Мукаррама томонга эмас Карак қалъаси¹⁶⁹ томон йўл олди. Магарам бу қадимий маскандаги қалъани ва унинг атрофидаги нуфузли кишиларни Ан Насир ўзига қаратиб олишга улгурган эди.

Бундаги қалъа турган маскан ҳатто Инжилда тилга олинган. Мелодий учинчи асрда бу заминда мустақил давлат бўлганлига далолат бергувчи тангалар зарб этилган. Салибчи рицарлардан бу мустаҳкам қалъани Салоҳиддин Айюбий мелодий 1188 йилда кўп йиллик уринишлардан кейин тортиб олганди. Хуллас бу қалъада Ан Насир учинчи бор Миср тахтига чиққунча жон сақлади. Ва алҳол Ан Насирнинг таъбири тўғри чиқди. Тожи тахтга кўз олайтирганларнинг мақсадлари ойдинлашди. Бейбарс Яшнақир - султон, Салар эса ярим султон сифатида салтанатга эга чиқди. Агар Ан Насир вақтида “ўйин”дан чиқмаса, бу маълунлар ўзларининг ғаразли мақсадлари кўйида, унинг ҳаётига зомин бўлиши тайин эди. Бироқ Бейбарс Иккинчи(Яшнақир) тахтда узок ўтиролмади. Мамлакат аҳолисининг қашшоқлиги, чегаралардаги нотинчликлар охиросибат халқни Бейбарс Яшнақирга қарши чиқишига сабаб бўлди. Миср аҳли Бейбарс Иккинчи тахтни қонуний вориси Каловуннинг ўғли Ан Насирга топширишни талаб қилабошладилар. Бу ишларнинг ортида эса, зимдан Ан Насир билан алоқа боғлаган дарвешлар турар эди. Албатта пайти келиб дарвешларнинг бу яхшиликлари султон томонидан анчайин яхши тақдирланган. Ан Насир дарвешлар учун мамлакат бўйлаб 8 хонақоҳ - робита¹⁷⁰ларни барпо эттирди. Бейбарс Иккинчи эса 9 ойу 24 кун тахт устида бўлди холос.

1310 йили Ан Насир Муҳаммад учинчи бор Миср ва Шом тахтига эга чиқди. Амир Саларнинг ўрнига Бахтмар ал-Жукандор ярим султон этиб тайинланди. Салар эса бир йилдан сўнг хибсга олиниб, зиндонга ташланди. Бироқ бу орада кўрнамак Бахтмар амир Бихтас бирла тил бириктириб, Ан Насирни тахтдан қулатиб, унинг амакиси Ас Салих Алининг ўғли Мусони султон қилиб кўтармоққа уринди. Лекин кўп вақт ўтмай Мусо бин Ас

¹⁶⁹ Карак қалъаси – Иорданиядаги қадимий қалъа

¹⁷⁰ Робита – Оллоҳ билан боғланиш маъносидаги дарвешгоҳ

Салих билан Бихмас фитнаси очилиб, ўзи ҳибсга олинди. Бир йилдан сўнг эса Бахтмар ҳам ушланди...

Дорул ал-Адилнинг Бош қозиси¹⁷¹ Султон Ан Насир қабулгоҳига келганда, эшикбон баланд овозда: “Сайидимиз ва мавлоно, қозилар қозиси, хукм ва фатволарнинг баён этувчи Ибн ал Вазири келдилар”, деб хитоб қилди.

Бош қози жаноблари султон қабулхонасига кирганида, Ан Насир ўйма нақшинкор панжарали каттакон деразадан Қоҳира узра муаллақ ясталган мовий осмонга қараб ўйга чўмган эди. Қози Ибн ал Вазири остонадан хатлаган кўйи султон билан тавозе айлаб саломлашди ва унинг саломатчилиги билан кизикди. Бироқ қози калон жиддий масала ҳақида оғиз очганда, султон ўнг қўлининг кўрсатқич бармоғини лабига босиб, уни жим бўлишга ва яна кафти бирла имлаб ўз ортидан юришга ундади. Ан Насир Қози Калонни ортидан эрчитган ҳолда, қабулхонадан чиқди ва тор йўлакдан юриб, уни бир чеккадаги гумбазли хужрага бошлаб кирди. Хира ёритилган қўнғир тусли саккиз бурчакли хонада бир шоҳона курси ва унинг айланасида ўн икки дона баланд қилиб кесилган тўнкаларга оёқларидан қайиш чилвир ила боғланган кўзлари олайган, хурпайган патли, этни жунжиктиргувчи даражада ҳайбатли бургутлар ўрин олган эдилар. Улардан қай бирлари кучли панжалари остидаги гўшт парчасини қонли тумшуғи бирла нимталаб ютарди. Яна бирлари қанотларини елкаси бўйлаб ёзиб, таҳдидли оғир нигоҳли кўзлари ила гоҳ шерикларига, гоҳ бу масканга кирган одамларга уларнинг ич-ичини бурмалаётгандек санчиқли тикиладирлар.

Қандайдир қўланса хиди келган, бу ҳадикли хонадаги жониворларни кўрган Қози калоннинг таъжуби ортди.

- Сизнинг таъжубингиз ўринлидур жаноби қози калон. Бу жой ҳам менинг хос хоналаримнинг биридур. Агарким, Улуғ Ўрда хони саройининг ўнта қулоғи бўлса, мамлуклар султони саройининг юзта қулоғи бордир. Мени маъзур тутинг Ибн Вазир жаноблари. Бироқким саройимизда менинг ҳар олган нафасим ва ҳатто қорин бўшлиғим нидосинида ҳисобин олиб тургувчилар, ҳали – ҳамон кўпчиликни ташкил этаётгандек туюлмоқдадир. Ҳаётим кун сари ўзимга ширин туюлиб

¹⁷¹ Миср Бош қозиси - Ал Вазири

кетмоқдадир. Ёш бўлишимга қарамай, ҳудди кексайган сасик мараздек, “бирор-бир қотил яшириб олмасин” дея, агар том тушиб кетмаса эрди, ичкарида барча сарой устунларин олдириб, сарой ташқарисида эса, барча дарахтларни кестириб ташлатгум келодир...

- Жаноби Олийлари! Жаноби Олийлари! Худованди Каримга беадад ҳамду санолар бўлсинким, Сизнинг барча душманларингиз, энди рихлатга равона бўлдилар. Мана охириги рақибингиз кўрнамак Бахтмар ҳам зиндонбанд этилмишдир. Энди сиз бунда мутлоқ ҳукмдорсиз...

- Йўқ янглишасиз жаноб, мамлуклар саройинда ҳеч қачон султонлар мутлоқ ҳукмдор бўлгон эрмаслар ва минг афсуски бўлмайди ҳам! Мамлук султонлари саройинда ҳар доим кўрқув мутлоқ ҳукмдорлик қилиб келодир! Тушуняпсизми?! Кўрқув! Саккиз ёшимдин бошлаб, онам иккимизни у доим тақиб этиб, келодир, - Ан Насир хона ўртасидаги шоҳона курси олдига тезлаб борадида, уни бир тепади, - Ҳаммасига шу лаънати тахт ва унинг устига чиқиш учун ҳеч нарсадан қайтмайдиган кипчоқи мамлуклар сабабчидур. Намунча булар бир-бирларин қонларига ўч бўлмасалар - а?! Муиз Иззатиддин Ойбек, Сайфиддин Кутуз, Баракахон, акам ал Ашраф Солих, Китбуқа, Лажин, Бейбарс Жаҳонгир, Мусо бин ас Салих яна бир қанча яримсултонлар қонига бўялди аслида бу тахт. Агар асли наслига келсак, биргина Кутуз унга лойиқроқ эди. Ахир кимсан Аловуддин Хоразмшоҳнинг набираси, жаҳонгир Жалолиддин Мангубердининг жияни эди. Бироқ унингдек асилзоданинг жонигада қасд этиб, бир қулвачча Заҳириддин Бейбарс мамлакатни идора этмак мумкинлиги кўрсатиб қўймадими, оддий авомга?! Ўзи нима қилса, фарзандларига қайтди. Отам раҳматли Сайфиддин Калавун “ал қасоси минал ҳақ”га сабабчи бўлди. Бироқ беадад шукрим, унинг тахтини олсада, норасидаларин жонларин олмади. Ҳар қалай, Бейбарсдай зафар устига зафар қучсада, бироқ унингдек мамлук тождорининг қонига ташнамас эрди. Ҳурматли Қози калоним агар билсангиз эди, қанчалик суюшимни туркий кипчоқ элимни?! Бироқ ишонмайман шундоқ элимга, ўз ҳаётимди. Ахир нега шундоқ, қани айтингчи - нон узатган қўлни ғажиб ташлашга интиққу бу

халқ. Майли уларнинг барчаси бегона бўлсин, лекин ўз ичимдан чиққани ҳам, малъунликни қилиб қўйди-ку, Бахтмар каби бадбахтни айтсам! Энди қачонки, атрофимда пайдо бўлиб қолса бир янги одам, шубҳам минг бад ортурким, бунисидан кўрарман деб, қандай каромат?! Бир пайтлар қайси бир бошидан ўткизган кўп ишни доно, айтмиш эркан “Одамларни ёмон кўриб қолишдан аввал, яхшиликлар қилиб қол” дея. Одамларни кўриб қолдим кўп ёмон мен ҳам. Яхшилик қилгани ахир кўрқиб ҳам қолдим. Туриб гоҳо ўйга толаманким, яхшилик қилмасам, балким омон колурман?!

- Ё алҳазар! Жаноби Олийлари ноумид фақат Шайтон деб билинг! Билингки, бордир оддий ҳақиқат. Барча ишлар ёлғиз Оллоҳ илқиндадур! Магарам, Анинг айтғони бўлур ўзганинг эрмас. Яхши ҳамки шундоқдир, агар аксига олса, ҳар каснинг нияти амалга ошса, дунё аллақачон остин-устун бўлиши тайин эрди. Оллоҳ бор, Ул кучлидир, Ул зоти Акбар , барча ишдан Воқифдир. Ул ўзи Одилдир. Барчанинг қилган амали учун ё ажр, ё жазо бергувчи Қодир Зот. Мазлумларнинг ўчин олгувчи ҳам Ул. Сиз бўтам яхшиликни Оллоҳчун қилинг. Яхшиликнинг қадрига етувчи ҳам аввало Оллоҳ. Зулм қилгувчиларга Ул қаҳр қилгувчи Қаҳҳордир, жабр қилгувчиларга кифоя қилгувчи Жаббордир. Иродали бўлинг! Магарам келажакка умид бирлан қараган киши кучлидур. Билингким, Оллоҳ бирор бир кишидан юз ўгирмоқчи бўлса, ундан энг аввало ўзига бўлган ишончни сўндириб қўюр.

-Орий рост сўзладингиз Бош қози жаноблари! Бежиз Сизни Дорул ал Адилга бошлиқ этмабмиз! Агар билсангиз Сиз бирлан ҳамсуҳбат бўлсам, музлаган қалбим қайта эрур, руҳимда ажиб энгиллик пайдо бўлодир. Бирор бир истак билдиринг, агар илқимдан келса, бажарай бирор-бир юмушингизни.

-Бу дунё ташвишидин йироқ турмоққа интилган кишининг, истаклари ҳам охират ғамидур Бўтам. Бироқ авомга, райиятга меҳр кўрсатинг. Меҳрнинг эса, энг юксак намунаси халққа адолат қилинг. Мана масалан Қоҳира аҳолисининг арзу-додини менга етқизгон дарвешларимиздан бирининг сўзларига кўра, ер ва мулк солиғин йиғувчи амалдорлардан бири, яхшигина пора эвазиға бойлардан жуда оз ва камбағал-бечоралардан бир қадар

баланд ҳажмда солиқ ундираётган эмиш. Султоним Сиз яхшиликни райиятга кўрсатинг. Халқ ношукр амирларингизга қараганда, бу яхшилигингизни сира унутмас. Агар халқ Сиз Жаноби Олийларни яхши ва ёмоннинг фарқига етишингизни тушуниб қолса ва ёмонлар жазога тортилаётганига гувоҳ бўлса, унда Сизнинг подшоҳлигингиз даври бир қадар чўзилур. Халқ эса Сизга ишонур. Билингки, халқнинг ишончи бугунги талатум зомонда, Сизнинг энг катта бойлигингиз ва ғанимларингиз тиғларига қарши совут ва қалқонингиздур.

-Исмин айтинг ўша бадбахт амалдорни. Агар дарвеш сўзи рост бўлса, бунингдек ишларни хафтанинг ҳар душанба куни ўзим тафтиш қилурмен. Сиз эрса қози жаноблари айбдорни маҳкамага тортирасиз ва бу масалада гапимиз тамом.

- Фармонингиз бош устига Аъло Ҳазрат! Агарким каминаи-камтарин қулингизга бошқа юмуш бўлмаса, кетишимга изн берсангиз..

-Ҳа айтганча, хаёлим фаромуш бўлиб, асосий мавзудан чалғиб эрканман,- Султон шоҳкурсига ўлтириб, ўнг ёнидаги ўриндикдан жой олишни қози калонга таклиф этди.

Бош қози Ибн Вазири чор-томондан жуда хунук олақараш нигоҳли бургутлар қуршовидаги ўриндикқа енгилгина ўтирди. Бироқ ўтирган ҳолида орқасидаги бургутлар нигоҳи худди елкасини тешиб юборадигандай, тез-тез ортга ҳадиксирагандек қараб қўяр эди. Султон бу ҳолатни зимдан кузатиб турдида, сўнг истехзоли кулиб қўйиб деди:

-Сиз ҳам шу ўтиришда, ўнғайсиз аҳволга тушдингиз тўғриму? Фараз қилинг, ушбу йиртқич қушлар бизни, яъни мени қуршаб турган мамлук амирларимдир. Мана Сиз муҳтарам қози мендан сўрангчи:

-Нечук ўзингиз ҳоли қолмоқчи бўлганингизда, бу баланд парвозлари билан осмонни қучган, кучли ваҳший қушлар даврасинда, ёлғиз ўлтурурсиз ?, - деб.

-Ха айнан шу саволни Сиз Зоти Олийларига бу хонага кирибок бермоқчи эрдим.

-Агар билсангиз, мен бу йиртқич - кучли қушлардан, рухий қувват олгали, мунда ўлтурурмен. Йиртқичлар даврасинда обрўимни тўкмай, салобот ила ва шу билан бирга, ҳар бир кескин

ҳаракатга, кескин ҳаракат бирла жавоб бермоққа тайёр ўлтурурмен. Бора-бора мунда ўлтириб, вақт ўтиши бирлан, худди ортимда ҳам кўзим борлигини ҳис этабошладим, агар билсангиз.

Қози калон энди Ан Насирга бошқачароқ разм сола бошлади. Унинг наздида, баланд гумбазли хонада 12 та бургут эмас, 13 та бургут бордек туюлди. Султоннинг бироз бўйин қисиб, худди ер остидан қараётган ўта синчков қарашларида, шунингдек шоҳ курсининг икки суюнчиғини маҳкам тутиб турган ҳолида, уни аниқ бургутга қиёслаш мумкин эди.

-Во дариғ бу не ҳол султоним, кўзларимга ишонмасмен Сизнинг қиёфангизда нечукким бургутни кўродирмен.

Султон бирдан қиҳ-қиҳлаб кулиб юборди. Бироқ унинг кулкисида, кўрқинчли йиртқич қушнинг сайрашига ўхшаб ҳам кетди.

-Кўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис, дерлар мошойиҳлар, - деди Ан Насир ўрнидан туриб худди бургут баҳайбат қанотларини ёзгандай, қўлларини баландга кўтарган ҳоли, сўзларини давом эттирди.- Йиртқичлар билан яшаш учун йиртқичдек ўкирмак керак. Мен бу эркинликни суювчи, кучли қушлардан кўп нарсаларни ўргандим. Бировга ўтказсанг, ўзинга қайтади деганларидай, Тангри Таоло раҳматига еткур отам, султон Бейбарснинг фарзандларига раво кўрган Қарак қалъасига, мени ҳам, волидам бирла сургун қилишган, билурсиз. Қарак қадимий маскан, бироқ қалъани салбчи рицарлар, баҳайбат тоғ чўққиларига ўрнатиб қурганлар. Унинг деворлари устидан водий сарҳадларидан кўра, осмон яқинга ўхшайдур. Ўн ёшимдан, ўн тўртимгача умримни фақат мовий осмонга, унда сузиб юрган оқ-қора булутларга тикилиб ўтказдим. Мен Қарак истехкомида осмон билан ва ҳавоий ўйлар билан яшаб кўйдим. Қарак осмонидаги менинг яна бир эрмагим, бургутлар парвозини кузатмоқ эрди. Уларга жуда-жуда хавасим келарди асли. Шунингчун подшоҳликка қайта келганда, ўз ҳокимиятим рамзида, бунингдек эркин ва кучли йиртқич қушни кўрмак истадим. Туркий қабилалар илгаритдан, ўзларини қайси бир жонзотларга қиёслайдилар. Қайсиси ўзини бўрига ўхшатса, бошқаси ўзини тўнғизга, баъзиси ўзини айиққа ўхшатур ва аксар

улар, ўша йиртқичлардек ҳаракат қилурлар. Агар киши ўзини ёлғиз бўрига, ҳа айнан ёлғиз бўрига ўхшатса, билингки ундан дўст ҳаргиз чиқмагай. Ундайлар фақат ўзини ўйлар. Дўст тутинса унга ғирромлик қилур. Бундай кимсаларни, қопқонга худди бўридек тушуриш керак, терисини шилиб, жазолаш учун. Айиқ ҳам кучли ҳайвон, бироқ Улуғ Ўрдадан келган ҳарбийларнинг айтишларича, у маҳлуқ қишда уйқуга кетармиш. Унга тақлид этган халқ ҳам уйқучи бўлур. Кўп ғафлатда қолур. Айиқ овламоқчи бўлганлар, чаққонлик ила айри кўсовни унинг бўғзига тираб, узун ханжарин қорин остига суқуб, сўнг юқорига тортиб юборар экан. Айиқ бечора қорнидан ташқарига ағдарилиб тушган, ўз ичак-чавоқларини, ўзининг кучли панжалари билан ҳар томонга юлиб, ўзини-ўзи ҳалок қилармиш. Мунинга тақлид қилганларнида, ўз ичидаги бадбўй ички аъзоларини ташқарига ағдариб қўйиш кифоя. Ўз ички аъзоларин титкилашиб топган сассиқларига, ўзлари чидамай ўзлари ўзлари ҳалок этурлар. Бироқ бургутга етиш осон иш эрмас. Унинг парвози доимо баланд. Баландда учгани бирлан, бироқ узоқни кўрур. Юксак парвоздан ўлжасин пайқаб, яшин тезлигида унга ташланур. Ўлжасини ўзи бирла баланд кўтариб, қоя тошларга отиб ҳалок этади. Ва лекин унинг ҳам бор нозик жиҳати. Бургутнинг нозик томони, унинг полапонлари. Бироқ бургут ўз инини ҳам, баланд тоғнинг юксак чўққиларига қурур. Анинг инига етиб бориш ҳам мушкул. Шунинг учун мен ўз ҳокимиятим рамзида, кучли бўлган бургутни кўришни истадим.

-Мен бу борада Сиз Жаноби Олийларига маслаҳат бераолмайман. Бироқ бир нарсани тайин биламан. Оддий бир инсоннинг яхши ҳаёт кечириши учун ё бойлиги, ё кучи, ёки ақли кўпроқ бўлиши керак. Бойлиги кўп одам амалдор бўлиши мумкин. Кучи кўп одам паҳлавон, ботир. Ақлли одам олим бўлади. Бироқ қачонки, шу уч жиҳат бир кишида мавжуд бўлса, у хукмдор - подшоҳ бўлодур. Лекин мен Сизда шу уч хилқат мужассамлигидан ташқари ҳар қайси тождорда бўлмайдирғон тўртинчи, энг қиммат жиҳатингиз диёнат борлигин ҳис этмоқдамен. Сиз албатта буюк подшоҳ бўлурсиз, бироқ билингки, буюк подшоҳларгада, иттифоқчилар керак бўлур.

-Яна мени лол қолдурмоқдасиз Ибн ал Вазир жаноблари! Иймоним комилки, Сиздек доно, пурмаъно маслаҳатгўй вазирлари бор ҳукмдорлар, буюк подшоҳлар сифатинда танилғусидир. Аммоки, иттифоқчилар масаласинда айнан сиз бирлан маслаҳатлашмоқчидурмен. Ўзингизга аён мамлуклар салтанати бўлмиш Давлати ат Турк жуда кўп ҳолларда, Улуғ Ўрда заминидан ташриф буюраётган, лашкар ва лашкарбошилар хисобига кучланиб турғон. Бироқ кейинги йилларда, бизнинг энг катта иттифоқчимиз ила, алоқаларимиз сийраклашиб қолгани чиндур...

Ибн ал Вазир Улуғ (Олтин)Ўрда бирла алоқалар узилиб қолиши, Миср ва Шом мамлуклар салтанати учун қандай ёмон оқибатларга сабаб бўлишини яхши тушунар эди... Мамлуклар сабаб ислом оламида туркийлар жуда катта хурмат қозондилар. Ҳатто бу ҳақида Муҳаммад С.А.Вдан ҳадис бор эканлигини уламолар таъкидлаб чиқишди. Бу борада Расули Акрам: “Исломнинг қуввати Ажамдадир” деб муборак қўллари бирла туркийларнинг туроқ юртларига ишора этмишдур. Чунки бутун ислом давлатлари мўғуллар лашкарлари томонидан оёқ ости қилинган бир пайтда, мамлукий турклар Шом ва Миср ўлкаларини, Ислом байроғини баланд тутган ҳоли, ер юзида ягона бой берилмаган мусулмон давлати сифатида сақланиб қолишига эришдилар.

Магарам туркий қавмга мансуб мамлуклар, биринчилардан бўлиб мўғуллар кўшини устидан ғалаба қозондилар. Шунингдек, мамлуклар салбчи рицарларни Яқин Шарқдан куч бирла суриб ташладилар ҳам. Ушбу ҳудудларни айни дамгача қўл остларимиздан чиқармай келишларимизга ҳам, айнан Улуғ Ўрда яъни Жўжи Улуси хонларининг сиёсий ва ҳарбий кўмаклари сабабидандир. Якка отни чанги чиқмас деганларидай, якка ислом мамлакати, кўплаган насроний ва мажусий рақиб давлатларга қарши туриши қийин эди. Ҳудди шундай Ислом олами учун қийин вазиятда, Оллоҳ таолонинг иродаси ила, ўша пайтда мажусийлар юрти бўлган Жўжи Улуси - Улуғ Ўрда тахтига Ислом динидаги ҳукмдор Берка Ўғлон чиқади. Ваҳоланки, Олтин(Улуғ)Ўрдага мусулмон бўлган Беркахон ҳукмдор бўлиб қолиши, ўша давр жаҳон мусулмонлари учун жуда қувончли ва

ўта аҳамиятли оламшумул воқеа бўлди. Магарам бундан буён мамлуқларнинг Давлати ат Турк мамлакати исломий кадриятларни ҳимоя қилишда, энди ёлғиз эмасди.

Энди мамлуқларнинг қудратли ҳукмдор Берка Ўғлондай раҳнамоси бор эди. Дастлаб Чингизхоннинг тунғич фарзанди Жўжигга ва ундан кейин набираси Ботухонга, Дашти Қипчоқ мамлакати насиб этганди. Улуғ Ўрдага 12 давлат тобе бўлиб, улар мунтазам хирож тўлаб турардилар. Ботухонни шунингдек, Саинхон деб ҳам аташар эди. Диний қарашларида бобоси каби шамонийга мойил бўлсада, Ботунинг ўғли Сартак православ насронийлик динин танлади. Бироқ Улуғ Ўрданинг энг катта ҳудудлари Булғор, Хоразм, Қрим, Ёйиқда ислом аниқ ривож топганди. Шунингчун ҳам айтишларича, Берка Жўжихоннинг мўмина аёлидан туғилмиш фарзанди бўлган. Яна ёзмишларда таъкидланмишим, унинг волидаси Алоуддин Хоразмшоҳнинг қизи бўлган деб. Исломий тарбия олгали Берка, ҳатто Хўжанд мадрасаси илму толиби ҳам бўлмиш. Исломда улғайган Берка, қирчинли ёшда Баҳризий исмли устоз-муршидга қўлини берган. Сўфийлик сулуғи бўйича у кубравий бўлиб, Нажмиддин Қуброни халфаси эди. Шунингдек, Беркахон шубҳасиз аҳли суннатий бўлган. 657 ҳижрий(1257 – мелодий) йилда Улуғ Ўрда – Дашти Қипчоғи аксар мусулмонлар юрти бўлганлиги сабаб, барча мўғулларнинг Улуғ Қоони Мункенинг қарори, ила унга насроний Сартакмас, 48 ёшдаги Беркахон эгалик қилди. Бироқ бу фаслгача бир йил илгари, Улуғ Қоон Мункенинг талаби билан унинг акаси Боту Боғдод томон юриш қилиши керак бўлган Хулагу қўшинлари сафига, Улуғ Ўрда қўшинларидан, ҳар ўн аскардан иккисини жўнатишга улгурган эди. Хулагуга умумий ҳисоб бўйича, ҳар туманини (10 000 аскардан) Балахон, Тутар ва Кули¹⁷² нўёнлар бошқарган Улуғ (Олтин) Ўрданинг 30 минглик лашкари кетган. 659 ҳижрий(1259 йил)да бу қўшинлар ҳам, Хулағунинг лашкарлари сафида, Бағдод шаҳрини ишғол этишда қатнашган. Бироқ ўша пайт мусулмон бўлган Берканинг қўлидан ҳеч нарса келмасди. Бағдодни мўғуллар талон-тарож қилдилар, кулини кўкка совурдилар. Илм даргоҳлари бўлмиш мадрасалар абгор, масжидлар расво бўлди. Кутубхоналар куйдирилди.

¹⁷² Балахон, Тутар ва Кули – Олтин Ўрданинг 30 000 лик лашкар устида турган туманбоши нўёнлари.

Улардаги минглаган китоб –мусхафлар Тибр дарёсига улоқтирилди. Бу хунрезлик ва ваҳшийликларда тирик қолган бағдодликлар гувоҳлик беришларича, дарёдан уч кунгача сув бирла, сиёҳ оқиб турган. Бағдод халифалиги хазинаси таланди. Ҳалифа Мустақимга Хулагу айтди: “Эй нобакор кўзи оч маҳлуқ шунча инжу неъматларинг, тоғ-тоғ тиллоларинг бор эркан, нега мамлакатингни ҳимоя қилаоладиган бисёр аскарларни ёллаб олмадинг”.

Хулагу Бағдод аҳлининг қашшоқлигига урғу берди. Фидойиликни талаб қилган ҳукмдор ўз халқи билан салтанати хазинасининг ҳаттоки бир қисмини бўлишганда ҳам, бу кундайн ҳорликни кўрмаслигини таъкидлади.

Тарих манбаларида Чингизхон Хоразм пойтахти Қўҳна Урганч шаҳрини қамал қилиб олганда ҳам хоразмшоҳларнинг хазинасига эга чиққанида ҳам, шу каби гаплар айтилгани эътироф этилади¹⁷³..

Хулагухон Бағдод халифасини, ўз хазинасига егуликка бирор нарса бермай қаматтирди. У очликда, хору-зорликда халок бўлди. Халифанинг ўлими Беркахонга қаттиқ таъсир этди. Чунки озгина бўлсада, у билан алоқа қилган эди. Бағдод халифаси унга совға қилиб қимматбаҳо либослар инъом этганди. Бироқ барча мўғуллар қоони Мункенинг раъйдан, Хулагуга очик қарши чиқмасада, энди у билан катта масштабда урушиш учун баҳона излай бошлади. Вақт ўтиши билан уруш очишга важ ҳам кўпайди. Ҳижрий 760(1260) йилинда Беркахоннинг Хулагуга жўнатган туманбошиси Болахон дорга тортилди. Кейин Хулагу лашкари сафидаги Улуғ Ўрданинг қолган икки туманбошилари Тутар ва Кули кўққисдан ўлиб қолганлиги хақида хабар пайдо бўлди. Беркахон уларни Хулагу атайлаб, олтинўрдаликларнинг кўшинларига эга чиқиш учун, Улуғ Ўрдага содиқ бўлган нўёнларини заҳарлади деган гумонга борди.

Икки амакивачча Берка билан Хулагунинг орасида кейинги нохуш кўриниш содир бўлганда, мамлуклар давлатининг султони Бейбарс энди кескин ҳаракат қилиш пайти

¹⁷³ Бироқ ҳукмдорлар тарихдан сабоқ олмокни билмайдурлар. Яқин ўтмишимиздаги мамлакатнинг на мудафоси ва на раият равнақи учун хизмат этмасдан ўлжа бўлиб Чор Россияси илқиға тушган Қўқон ҳукумдори Худоёрхоннинг хазинаси, ундан кейин тоғ-тоғ тиллолари бирла большавой талончиларнинг қўл остига ўтган Бухоро амирининг хазинасини эслаш кифоя

келганлигини англади. Бейбарс Олтин Ўрдага бирин-кетин элчиларини, қимматбаҳо совғалар, ғаройиб жониворлар билан жўнатиб, ўз мусулмон қардошини кофирлар зулмига қарши чиқишга ундади. У Беркахонга жўнатган, иккинчи мактубида, пайғамбар Муҳаммад С.А.В ҳам куфрда тубанлашган ўз қариндошлари қурайшийлар билан уруш қилгани каби, кўплаб мўминлар қонларини тўкилишига сабабчи бўлаётган, кофир Хулагуга қарши чиқишга чорлаган. Қалбида исломга чин меҳр қўйган Олтин Ўрда ҳукмдори Беркахон учун Хулагудан интиқом олиш онлари ҳам етиб келди. Жамики мўғуллар хони Мунке¹⁷⁴ вафоти билан олий мақомдаги чингизийлар Қорақўрим тахти учун кураш бошладилар. Беркахон Хубулай билан тахт талашаётган Ориқ Буқанинг тарафида бўлди. Бироқ бу ишда фақат Ориқ Буқанинг номи билан танга зарб эттириш билан чегараланди холос. Ориқ Буқани Хубулайга ютқазиб қўйиши эса, унга жуда кўп пайтлардан бери, кутаётган ишни амалга оширишга баҳона бўлди. У энди Олтин Ўрдани мустақил давлат деб эътироф этди. Мусулмон олами тарихчилари ўз вақтида, у ҳукмдорлик қилган Дашти Қипчоқ ҳудудини Мамлакати Берка деб эътироф этдилар. 1261-мелодий йилда эса, Қорақўрим тахтига чиққан Хубулай, Ориқ Буқа тараф бўлган Беркадан ўч олиш учун Хулагуга Элхон деб ном бериб, у эгаллаган Форс заминига қўшиб Қофқоз ҳудудларини ҳам инъом этди. Бу чора эса, Беркахонни иккинчи жиддий ишга қўл уришга ундади. У энди мустақил давлатнинг мусулмон ҳукмдори сифатида Озарбайжон ва Арронни Олтин Ўрдага қайтариш баҳонасида, мусулмонлар халифаси учун ўч олишга қаратилган, Хулагухонга қарши ғазовот урушини эълон қилди. Бу борада Беркахон Султон Рукниддин Бейбарсга Хулагуни икки томондан исканжага олиш режасини маълум қилган. Беркахон гарчи Озарбайжонни тўлиқ илкига тушурмасда бироқ, унинг 664 хижрий (1264-мелодий) йилдаги Кура дарёсининг чап қирғоғида Хулагу армияси билан бўлган (ҳар икки тарафдан 300 мингдан аскар қатнашган) жангда тўлиқ ғалабаси билан яқунланган. Жангдан кейин икки тарафдан халок бўлган тумонот аскарларни кўрган Беркахон, тарихчи Ибн Восил ёзиб қолдирганидек: “

¹⁷⁴ Мунке – Чингизхон тахтида ўлтирган умум мўғул буюк ҳокони (ҳукмдорлиги 1251—1259йил)

Оллоҳ мўғулларни мўғуллар қиличи билан мавҳ қилинишига сабабчи бўлган, Хулағуни юзини шивит қилсин. Агар биз келишиб ҳаракат қилганимизда бутун ер юзини босиб олган бўлардик ”,- деб айтган. Биз Беркахоннинг Хулағуга қарши ҳарбий ҳаракатлари ҳақида китобимизнинг Нўғойбек ҳақидаги бобида айтиб ўтган эдик. Бу урушларнинг интиҳоси ўлароқ Миср ва Шомда мусулмонлар кўлида қолган султонат элхоний мўғуллар исканжасидан батамом қутилиб қолди.

Олтин Ўрдани элхонлар устига юриш қилиши ёш Мамлуклар давлатчилигининг дипломатик фронтдаги ютуғи сифатида Айн Жалавут жангидаги ғалабасидан қолишмайдиган ютуқ бўлди. Беркахон ўзининг Хулағухон тасарруфига кирган қўшинларини иложи бўлса, ўз юрти Олтин Ўрдага қайтишини, агар бунга имкон топилмаса, мамлуклар салтанати томон Шом ва Мисрга ўтиб кетишга изн берди. Бу чора туфайли Бейбарс мамлук салтанатига қарши чиқиши мумкин бўлган мўғуллар сонини нафақат камайтирди, балким уларни ўз томонига оғдириб олишга эришди. Хусусан Мисрга Олтин Ўрдадан Беркахон ҳукмдорлик қилган даврда 3000 атрофида мўғул ҳарбийлари етиб келганлар. Султон Бейбарснинг ҳарбий салоҳиятини ошириш учун Беркахон томондан йўналтирилган мўғил ҳарбийлари, ўз аҳли-оилалари билан (хижрий 662 йил) мелодий 1262 йили 200 отлик, 1263 йилда 1300 дан зиёд, 1264 йилда эса қолган бир ярим минглик лашкар Форсда турган Хулағу армиясидан ажраб келганди. Бейбарс ҳам ўз саройи жойлашган Қоҳира қалаъсини атрофини туркий ватандошлари – қипчоқлар, хоразмийлар ва Олтин Ўрда мўғулларидан ташкил топган ҳарбийларга истиқомат учун ажратди. Бейбарс ўз қароргоҳининг хавфсизлигини таъминлашни туркийлардан бошқа кучларга ишона олмаслигини англаш қийин эмасди. Бу удумни кейинчалик бошқа баҳрий мамлук султонлари ҳам давом этдилар. Мўғуллардан бўлган мамлуклар султони Китбука даврида мелодий 1296 йилда Элхонлар юртидан бир қатор мўғул лашкарбошилар Қоҳирага қочиб келдилар.

Баъзи маълумотларга кўра, 1297 йилнинг бошида баъзиларида 10 000, яна бошқа манбаларда 18 000 суворий уйротларни Хулағухон ўғлининг куёви Тургай Мисрга қочириб келган.

Китбука уларни очик юз билан кутиб олди. Сўнгра Фаластин атрофидаги ерларни, мўғул лашкарбошиларига тортиқ қилган. Султон ан Насир даврига келиб, Олтин Ўрдадан ҳарбийлар келиши бироз сусайган эди. Хусусан мелодий 1304 йилда 19 киши, 1313 йилда 300 ҳарбий Қоҳирага хизматга келган. 1303 йилда туркий лашкарбошилардан Бадриддин Жанбал келган.

Магарам Султон Рукниддин Бейбарс 1244 йилда 10 минг отлик хоразмлик кўшин билан салбчилардан Қуддусни озод қилган Хусаммиддин Беркахоннинг қизига уйланган бўлса, Султон ан Насир ўз ўғлини айнан амир Бадриддин Жанбалнинг қизига уйлантирган эди. Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, баҳрий мамлуклар султонларнинг салоҳияти ва куч-қудрати, тўғридан-тўғри Олтин Ўрда хонларининг яхши муносабатига боғлиқ бўлган.

Мавжуд вазиятда Мамлуклар салтанати тахтига учинчи бор келган, Ан Насир Муҳаммад учун Олтин Ўрда давлати билан тиғиз алоқа ўрнатиш ўта муҳим эди. Бироқ бу ўрнатилажак алоқалар Мамлуклар султонатига манфаатли бўлиши учун, Олтин Ўрдага қайтадан мусулмон подшоҳ келиши кераклиги ақлга тайин эди.

Султон ан Насир Муҳаммад Бош қози Ибн ал Вазирини биз билган Тангриберди келтирган Улуғ Ўрда ҳукмдори Тўхтагон саройидаги валиаҳд шаҳзода масаласи билан боғлиқ ахборот билан таништирди. Султон билан қози узоқ мулоҳазадан кейин, Улуғ Ўрданинг Черкас ўлкасидан шаҳзода Ўзбекни Сарой Ботуга қайтариш пайти етканлиги ва бу мураккаб ишни айнан Олтин Ўрдада Ислон дини учун жон фидо қилишга тайёр бўлган, кучли сиёсатчи арбоб Бекларбеги Қутлуғ Темурга юклаш жоиз деган ечимга келдилар. Боз устига Қутлуғ Темур шаҳзода Ўзбекка ёт эмас, унинг ҳолаваччаси экани, бу ишни мувофақиятли амалга оширишга кафолат бериши мумкин эди.

Қози Калон ижозат бирла султон ҳузуридан чиқиб кетиши билан, Ан Насир Муҳаммад икки бора қарсак чалди. Бургутлар жой олган ҳужранинг қоронғи четидан, бир қора шарпа султон томонга қараб юриб келдида, унга беш қадам қолганга юкуниб таъзим қилди.

-Ҳамма гапни эшитдинг-а? –савол берди Ан Насир.

-Ха султоним жон қулоғим бирла, эшитдим ! – деди тилга кирган шарпа.

-Нима дейсан ? Ибн ал Вазир ҳам бизнинг режани маъқуллади. Демак тезроқ ҳаракат қилмоқ даркор.

-Шундоқ султоним!

-Мана бу пайзани ол! Бу Улуғ Ёрда ҳукмдори Беркахоннинг ишонч пайзаси.

Қоронғуликдан чиққан қора либосдаги ҳарбий пайзани олди.

-Менга қара, анаву Улуғ Ёрдадан хабар олиб келган йигитга ишонса бўлур-му? Сен ани чиндан зиндонда бўлгон-бўлмағонин текширдинг-му?

-Анинг исми Тангриберди. Сизга содиқ бўлган фарғоналик амир Баҳодурнинг дўстини ўғлидур. Баҳодур ва Тангрибердининг оталари Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангубердининг жангчиларидан эрди. Хашиший алавийлар давомат қилаётган пайтда, Тангриберди Ар Тартус қозисига Сиз Олий Ҳазрат исмингиздан иш кўраётганини билдирмоққа урунган. Бироқ у пайтда султонат бошқарувинда, бадбахт Бейбарс Яшнақир турғон эрди. Ўзингизга аёнким, барчанинг ўз боши, ўзичун қиммат.

-Шунингдек сен ҳам кўрқанинг сабаб, унинг давлат ихтиёридаги одам эрконин билгон ҳолингда, ани бандиликдин озод қилғони жоиз ҳаракат қилмағонсен.

-Султоним, каминаи–камтар қулингиз Оллоҳ раҳматига сазовор отангиз Султон Сайфиддин Калавун туфайли Давлати ат Туркнинг хуфялари сардори лавозимига эришгонмен. Шунингчун, доимо Сизнинг хавфсизлигингиз борасинда, бисёр тараддуддамен. Муни Сиз Олий Ҳазрат ўзингиз ҳам билурсиз...

-Орий рост, бизга султонлигимда ҳам ва сургунликда ҳам кўрсотгон хизматинг бордур. Бироқ нечукким сен, на падари бузрукворимни ва на акамни сақлаб қолишга урунмадинг айт...

-Султоним бир қошиқ қонимдан кечинг. Бу ишларда балким айбидурман... Бироқ тақдиру азалдан келсаким, барвақт ўлим, мен каби хавфсизликка жавобгар сабабчининг кори, ожизликдин нари бўлмағай. Ахир мен ожиз нотагон не ҳам дер эдим, ўша қабрлари нурга тўлгурларнинг қолгон умрларин Яратган Эгам

Оллоҳи таъоло Сизнинг умрингиз қўшиб яна мукаррам зиёда этсин...

-Майли бор энди, ўзинг айтгондек, бир қошиқ қонингни кечургум. Оллоҳнинг арқони узундир бироқ, кези келганда, ҳар кимсага бордур Анинг жазоси. Қадамингни ўйлаб бос эмди. Билгинки, сенинг устингдин ҳам, ўзинг сингари ҳуфяларим бордир. Шубҳамиздан ҳолимас ҳеч ким. Сен пайзани ўша йигитчага бер. Сўнг карвон ҳозирлат, Улуғ Ўрдага. Савдогарлар бирлан ўша йигитча етиб борсин Сарой Ботуга. Қолган гапни ўзинг билурсан.

-Бош устига Олий Ҳазратим! Ҳар бир сўзингиз бажо айларман.

-Тўхта ! Яна айтар сўзим бор сенга.

-Амрингизга мунтазирдурмен.

-Менга зудлик ила топтиргин қози айтган анаву солиқчининг порахўрини. Бироқ қизиқ сўз бу, - ўзи бормикан пора олмас амалдорларим. Айтганимдек, ҳар душанба кун, мундайларни шахсан мен ўзим, тергов қилиб жазосин бергум. Қилмиши бор, кирдикоричун мол-мулкидан бўлгай Мосуво. Ҳазинага элтинг бор будин. Қанча кўп жазо олса, порахўр суллоҳ шунча яхши ҳазинам учун.

-Бош устига, бош устига Олий Ҳазратим ...

15. Сир ошкор бўлганда

Қутлуғ Темур кафтидаги шер боши тасвирланган тилла пайзага узоқ тикилиб ўтирди. Бу ҳақиқатдан Форс юртида Хулагу томонидан захар берилиб, ўлдирилган туманбоши Тутарнинг пайзаси. Тутар ўлдирилганидан кейин Беркахон, яна шунингдек қатл эттирилган Болахон ҳамда Кули етакчилигидаги Олтин Ўрда лашкарларини ватанга қайтишини, агар бунинг иложи бўлмаса, Миср ва Шомда мамлуклар томонидан янги ташкил этилган Турклар Давлати¹⁷⁵ ихтиёрига ўтиб кетишига ижозат берганди. Тутарнинг мамлуклар давлатига етиб борган, Беркахонга содиқ кўшинлари, Султон Рукниддин Бейбарс томонидан жуда илиқ кутуб олингани, уларга сарполар, уй-жойлар берилганидан Жўжи улусидагилар хабардор бўлган. Бунингдек чиройли мулозomatдан кейин, Хулағунинг қўл остида қолган, бошқа Беркахоннинг лашкарлари гуруҳ-гуруҳ бўлиб,

¹⁷⁵ Давлати ат Турк – мамлуклар ўз султонатини шундай аташган.

мамлуклар давлатига қочиб ўта бошлаганлари хақида Қутлуғ Темур ҳам кўп бора улуғлардан эшитган.

Кеч кузнинг изғиринли кунида Сарой Ботудаги Бекларбегининг туроғига йўл топиб келган, аслим Хоразмдан деган йигит хабарлар билан шу пайзанигина эмас, бутун Олтин Ўрдага татиғулик қуёшнинг бир парчасини, иссиқ Миср осмонидан юлиб келгандек бўлди.

“Бу пайзани Мисрдан келтирган йигит тўғридан-тўғри Султон Ан Насир номидан сўйлайдур. Ан Насирнинг-ку муддаоси аниқ. Улуғ Ўрдага тобе бўлмиш, мамлуклар тузғон Давлати ат Туркнинг салтанат тахтида кўпроқ ўлтурмоқ учун, биз томондин кўшин юборилишин истайдур. Бироқ у, лашкарлар бирла мададни Улуғ Ўрданинг фақат мусулмон ҳукмдоридан олиши мумкунлигини ҳам билур. Ёш бўлишига қарамай, султон анчайин закий, фаҳм-фаросат бобинда устун кўринадир. Шунингчун, у содиқ иттифоқдош сифатинда ислом дини мамлакатимизда тўлиқ тантана қилиши учун, бизларга тўғри йўл кўрсатмоққа интилмоқдадур. Бироқ анинг айтганлари тўлиқ хақиқат - му ?! Масала шундадир Валлоҳу алам! Наҳот-ки, биз вафот этғон деб, ўйлағон шахзода Ўзбек тирик бўлса-я?!”.

Қутлуғ Темур мисрлик ҳуфялар зобити, яъни биз билган Тангриберди еткизган маълумотлардан, очиқ осмонда кутулмаганда, чакмоқ чалгандек ларзага келганди:

“Наҳотки Боялун Хотин норасида гўдакка раҳми келиб, Тўғрол ўғлоннинг ёлғизгина эркак зуриёдини сақлаб қололган бўлса?! Эй Раҳимдил Оллоҳ, наҳот эшитганларимиз чин бўлса?! Зора аммачамнинг фарзанди тирик бўлса... Зора шу фарзанд туфайли мамлакат устиндоғи Улуғ Ўрдамизни қоплаб олишга шай турғон, қора-куюн каби хавфу-хатар нари бўлсайди.

Ҳар нечук Қутлуғ Темур учун бу албатта яхши хабар бўлди. Фақатким анин тасдиғин топтирмак лозимдур. Бироқ қандок етиш мумкин ушбу хақиқатга? Боёлун Хотун иқроор бўлмаса ҳаммаси тамом. Инсоф берсин анга, яна Худоим. Лекин ҳар бир ишини исботи илан гапирди йигит. Боёлун монахлар ила учрашгани рост эрур. Кунстанциядан келган элчининг малика билан қилғон мулоқоти ҳам. Улуғ Ўрданинг ҳуфялари бу ҳақда маълумот берғондурлар, тегишли жойга...”.

Бироқ Бекларбеги Малика Боёлундан шаҳзода Ўзбек ҳақида сўрагунга қадар, йигит бирла маҳсус кишиларини Сарой Ботунинг православ черковига жўнатмоқни эп билди. Тангрибердини қайта монах либосида черков атрофида тиланчилик билан кун кўргувчи тентак йигит Афоня ҳам, даранг-дуринг кўнғироқчи Егорша ва ҳатто епископ Исмоил ҳам чиндан танидилар...

Гарчи Тангрибердининг барча далолатлари тасдиқини топгани билан,” э йўқ,- бэ йўқ“ тўғридан-тўғри Малика Боёлун Хотуннинг ҳузурига, шаҳзода борасинда сўз қотиб кириш, ҳатто Олтин Ўрда хонининг куёви, мамлакат Бекларбеги, кимсан Қутлуғ Темурга ҳам номуносиб иш. Бошқача айтганда, ҳар бир гапнинг ўрни ўчоғи тайин бўлмоғи даркор. Қутлуғ Темур овга чиқиб, ўлжасини танлаб олган йўлбарсдай, оҳисталик билан воқеалар ривожини зимдан кузатиб туришни эп билди...

Бу фаслда Олтин Ўрдада хон Тўхтанинг саройи энг олий ҳокимият учун курашаётган бир неча гуруҳларнинг талаш майдонини эслатар, сарой саройга эмас, ғамхона, ғийбатнинг инига ўхшарди. Бунда кучлилар хоннинг ўлимини, кучсизлар эса уни кўпроқ яшасини истарди. Кучлилар мол давлати, шон-шухрати етарли бўлгани билан, ўз мавқеларини яна бир қадар кўтармоқ пайида, кураш онин кутуб яшаб қолганлар куну-тун. Бечораҳол аёнларга қийинроқ эди. Бориға барака сўраб, шугинасидан ҳам, ногоҳон айрилиб қолишидан чўчиб, яқин кунлар ичида Азроилнинг саройга ташрифидан кўрқиб, вақт ўткизар кучсиз тоифа. Табора гуруҳбозлик олмоқдадир авж. Қари Тўхта энди бепушт, касалманд. Валиаҳд энди йўқ - гўрда. Ҳай аттанга. Исми Элбосмиш эди. Энди эл уни босмиш бўлди-гўри устида. Атрофда чингизий шаҳзодалар йўқ. Ҳамма тахтга лойиқ инилар ва жиянлар, бир-бир ўлдирилган ошкор ва пинҳон. Тўхта кун қадар сўлиб борадир, кимга тахтин ташлаб кетади билмайди гаранг. Хуллас ярим ўлик саройда шивир-шивир кўп, гуруҳ-гуруҳ кўп, асаблар таранг. Биргина Боёлун Хотун хотиржам беун. Босар-тусарида эмин-эркиндай. Гўё тахтга ошиқлар тулку-ю - илон, унинг қарамоғидадир ҳақиқий арслон.

Мана Қутлуғ Темур кутган он келди. Дардман Тўхтаҳон ахир тўшакка асир бўлди, ётиб қолди. Ҳол сўрамоққа шошилар барча.

Бекларбеги эса ҳар қалай куёв - кўрагонлик мавқеига яраша, тождор қайин отасин кўргани борди. Бемор атрофида табиблар, ҳамда хотину халаж куймаланишар, мисли гирди капалак. Аёнларнинг кўпи мунофиқона шифо тилар хонга, бироқ беун Кўк-Фалак. Гўзал ёри хоннинг қизидан Боёлунни имлаб йўқлатди. Кўшкнинг ҳоли бир хонасида, қайнотасин аҳволин билмоқдек гўё, Боёлундек қайнонасида куёв тўра изн сўради.

Қутлуғ Темур деди:

- Хоннинг нечук ҳоли? Гарчи табиблар бемор тузалур деб, ичсаларда онт, атрофда табора кўпайиб борар, анинг ўлимини истагувчилар. Оллоҳ сақласинким, бироқ шу топда, тўсатдан жон таслим этсачи тождор отамиз. Биз бунда нетамиз?! Ахир жуда катта мамлакат Улуғ Ўрдамиз. Унга кимни подшоҳ этамиз?! Атрофда йўқдир чингизий шоҳзод, ахир кимга насиб этур тожу тахтимиз? Оқсуяги бўлмажак, қорасуяклар бир айланиб бошимизга чиқурларми?! Олий ният эл-улус ғами аларга етти ёт бегона ҳис туйғу эрмасму? Эрта не бўлур бошим ҳам қотди, мамлакат вайрон бўлса нетамиз? Бундайлар ҳозирдан бошлаб, бир-бирин ғажигани тайёр туришар. Қўйиб берсак уларни ҳоли, эл-улусни бўлиб урушурлар. Мамлакат тўлади етим-есирга, аёллар тул бўлар, қизлари чўри. Кўз-ёшлар дарёга айланар бешак. Суғорилар сувнинг ўрнига топталган экинзор қизил қон билан. Бечора авомнинг ҳоли не кечар? Шунча муаммони айтинг ким ечар? Қадимдан айтилиб келар бир матал, эчкига жон қайғуси, қассобгачи ёғ. Айтинг, манго она шуни - буёғи қандоқ бўлар?

- Нечукким бу арзи-ҳолни манга айтурсиз? Ахир мен кимман бир заифа аёл. Мендан мингбад кучли бунда сарой аҳллари бор. Мен ким бўлдим мунда, бир келгинди жон. Минг йил мунда яшасамда, қўшилмас қонман. Нозик бемажол илкимдан на келур, ахир? Гапирманг чарҳининг жафоларидан, ўзим қурбониман, оғуланган ҳаётим тахир...

- Билурман Маликам гул ҳаётингиз, ўзга юрт тарафда чокдан сўқилди. Ўз мамлакатингиз қолиб чеккада, ўзга мамлакатда никоҳ ўқилди. Аранг кўнгил қўйган ёрингиз Тўғрол Ўғлон нобуд ҳам бўлди. Нўғойбекнинг найранги билан, ака ботмиш ини конига, қолмишига сиздайин бевани никоҳига олмиш ўзлари.

Шум тақдирнинг қалтис ўйини, ука ёри, қотил ака қўйнида!
Бунданда тубанлик бормикин яна жаҳонда?! Билурман буни
сингдирмоқ оғир, адолат кўзлари экандир сўқир. Лек Сизга
қоламан қойил доимо. Нозик бир хислатла енгасиз аммо. Рақиб
бўлган Нўғойни қолдириб доғда, Тўхтагон илкиман мағлуб
этдингиз. Ҳар қанча ўч олиш шунча бўларда, шўрлик бошин
узиб, пешкаш қилдингиз. Сиз даҳосиз, бироқ шунингла, аёлсиз
меҳри тиниқ булоқдай оққан. Жабри-ситамадни кўриб ҳам
бироқ, етим бошин силаб, ўн йиллаб боққан. Жаҳон қойил қолар
Сиздай жасур онага.

-Ҳайрон қолдирмоқни уддаладингиз, Буюк Бекларбегимиз.
Одатда даштликмас, тоғликлар тўғри сўз бўлиб, асл муддаога
дарҳол ўтурлар. Менинг юртим Визонтиёда, айланма сўз бирла
гапга тутарлар, сўнг кўнглида кутган жавобин, сизга
билдирмасдан тортиб олурлар. Мендан не истажаксиз ахир,
гапни кўпайтирмай муддаога ўтсангиз эрди.

- Гарчи дашт бўйлаб яшагон кўнғирот ўғли бўлсамда, тоғлик
кўнғиротдан уруғларим бор. Шунингчун, каминаи - камтар
қулингиз, баланд тоғлар яширғон сирдан воқифман. Одил
дарёси каби улуғ меҳригиё қалбингиз ила, тирик қолиб Жулот
юртида, улғайган аммамининг фарзанди Ўзбек хақида сўз
қилмоқдамен...

Маликанинг оқ юзи беттар бўзарди. Мовий кўзларини хайрат
ила Қутлуғ Темурга тикдида, лол қолган ҳоли, тили ҳам тутилиб
қолди. Бироқ Бекларбеги бир зум ҳам зувонсиз турмади:

Қаҳримиз келса гар селмиза
Ўн тўққиз улусли элмиза
Хаққони устида бўлмаса
Айтингчи унда биз киммиза

Юрт турур тўқсон икки уруғли
Пок ният, виждонли, ғурурли
Хаққони устида бўлмаса
Бўлмасми шонимиз уч пулли

Ёвлар кўп атрофда қопғони

Пайт пойлаб туришар чолғони
Хаққони устида бўлмаса
Шумасми бу юртни ўлғони

Гул юзли жувонлар тул бўлар
Ўспирин фарзандлар кул бўлар
Хаққони устида бўлмаса
Боғи - бўстонлар кул бўлар

Тахтига кўз тикар Бажира
Биласиз бу уйғур ғажира
Хаққони устида бўлмаса
Бу юртни у қурғур ғажира

Исмим ким Қутлуғ Темурдир
Бобомчи хон Мангу Темур¹⁷⁶дир
Ғар Хаққоним бўлмаса
Шивит юз, рангим ҳам кўмирдир.

Бунча гапдан кейин маликанинг кўзи ҳам ёшланди. Қутлуғ Темур Боёлуннинг кўнгли сал илиганини сезиб, гапни ортиқча ўлтирмади чўзиб, дарров мақсадга кўча қолди.

Йўл пойлаб туродир саманим,
Тоғдами боғдами чаманим
Қайдадир гул юзли жияним
Она айт Хаққоним қайтарай

Бўстонга айлансин боғларинг
Черкаси, қоровчи тоғларинг
Қалбингдан кетказиб доғларинг
Она айт Хаққоним қайтарай

Душманлар тишласин тилларин
Дўстингга очилсин дилларинг
Йўл кўрсат қайдадир қирларинг

¹⁷⁶ Қутлуғ Темурнинг волидаси Мангу Темурнинг қизи эди.

Она айт Хаққоним қайтарай

Шу кунга етибдур муҳлати
Бугун бор эртаси рихлати
Тўхтадан олайлик рухсатни
Она айт Хаққоним қайтарай

Етволиб отига миндирай
Хонзода зотига қайтарай
Ағёрлар белини синдирай
Она айт Хаққоним қайтарай

Тайёрдир сарпоси белакка
Тоғ бўйлаб етайлик Терак¹⁷⁷ка
Юртимга хон бўлгуч керакда
Она айт Хаққоним қайтарай

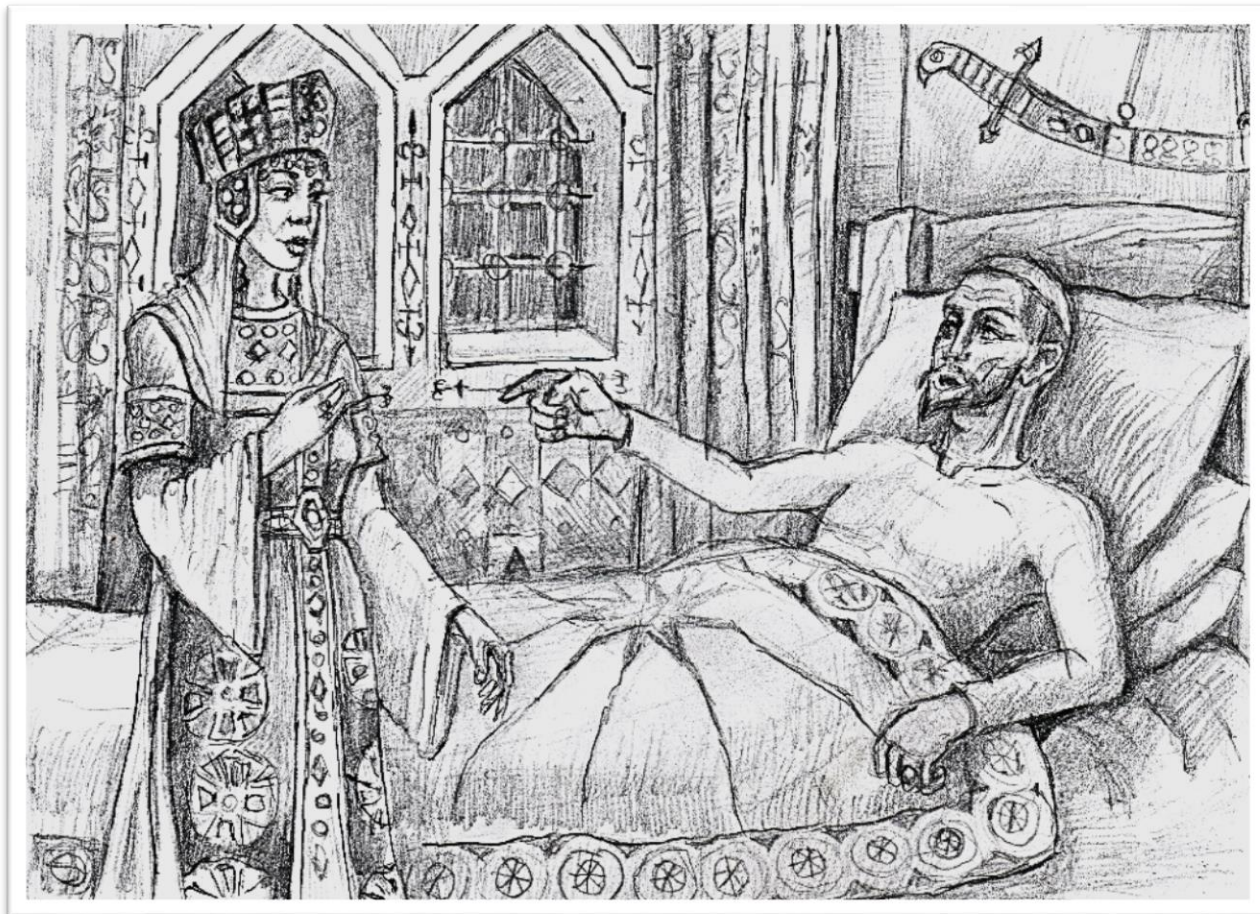
Мақтовлар балки керакмас
Шаҳзода сен учун ўгаймас
Хон бўлар афти бор, гўдакмас
Она айт Хаққоним қайтарай .

Шунча сўз қотиб, далолат келтирган Бекларбеги ахийри, Малика Боёлунни нияти софлигига ишонтирди. Ўртага шаҳзода Ўзбек бирла қариндошлик риштасин қўйиб, унга сира зиён-заҳмат еткизмаслик борасида Қутлуғ Темур қасам - онт ичди. Шундан сўнгра Боёлун унга ёрилди. Кейин эса Ўзбекни тирик эканини ва уни ўз ўрнига валиаҳд этиш ғоясини, кун сайин дарди оғирлашиб бораётган Тўхтахонга уқтиришни, Малика Боёлун ўз зиммасига олди.

Қутлуғ Темур эса зимдан шаҳзодани саройга қайтариш учун ёрдами тегадиган, ўз атрофига содиқ аёнларни йиға бошлади.

¹⁷⁷ Кавказдаги Терек дарёсига

16. Тўхтагоннинг армони

Сарой Ботудаги хон қароргоҳи. Тўшакка михланган дардман Тўхта атрофи қўлларига буғу терисидан тортилган доира бирла тўқмоқ ушлаб, алламбало жинний рақсга тушаётган шаман¹⁷⁸лар билан тўла. Хон қароргоҳида эса, ёвуз руҳларни ҳайдамоқ учун гулханлар ёқилган. Даштдан келаётган қаҳратон қиш шамоли оч қолган, бўрилар галаси увлаганидай товуш билан келаётир. Дов-дарахтларнинг баргсиз қолган шохларини қасур-қусир қилиб синдириб, ваҳима устига ваҳима ҳайдаб, елиб юлқуб келаётир пойтахт устига.

Атрофида гирди капалак баҳши-фолбинлар, табиблар, ҳарам оғалар ва хотин-халажлар, жория-чўри ҳаммаси кеч киргани сабаб, ўз ётоқларига бир-бир қайтдилар. Иситмаси бир тушиб, яна кўтарилаётган хон учун кун гўёки йўқдек, ўзини узун-узун тунлар исқанжасида абадий қолгандек сезар. Мана яна кеч унинг

¹⁷⁸ Шаман – руҳлар билан гўёки алоқа қилувчи қоҳин

учун жуда тез тушди. Магарам у, вақт ўлчамини йўқотиб қўйди. Қачон ухлаб, қачон уйғонганини билмас. Гарчи у қимирламай ётганига бир ҳафта бўлсада, ўзини жуда ҳорғин сезади. Хонни чарчоқ енгиб боряпти. Унинг миясидаги ғужғон айланаётган чигалдан-чигал, табора жавобсиз қолаётган саволлар ва жуда яқин келаётган ажал ҳақидаги кўрқинчли хаёллар чарчатган:

- Оҳ нақадар оғирдир, бу дард. Унинг ситамларига чидаб бўлмас-ку! Балким ўлим топса қутилар, бу оғриқли итобларидан. Бироқ у оғриқдан қутуламан деб, шу топда бирдан ўлиб қолсачи!? Хўш кейин нима бўлади? Салтанат нима бўлади? Ахир унинг вориси йўқ-ку... Ҳай майли ўзининг фарзанди вафот этибди. Лекин қани бошқа “олтин уруғ”дин вақо? Ҳа, ўзику ахир оға-иниларини ўтқизган бир-бирдан тигдан. Ҳаттоки уларнинг зурриётларини ҳам тирик қолдирмабди-я?!

Ногаҳон Тўхта ўзи ўтирган дарахт шохини кесиб олиб, баландликдан ерга қулаган ношуд ўтинчи ҳақидаги асотирни эслади. Агар шундоқ чингизий вориссиз қолса салтанат, тожу-тахтга ким эга чиқур? Ким?!..

Тўхтаҳон чуқур “оҳ” тортиб, бир томондан, иккинчи томонга ўгирилди. Бироқ бир-биридан ташвишли хаёллар уни табора чулғаб, ҳоли-жонига тажоввуз айлар эди. “Хўш шу онда ўлиб, Кўк Тенгрининг ҳузурига, етиб борсамчи. Унда не бўлур? Мангу Осмон ҳайбатидан чўчимагани билан, унинг ҳузуридан жой олган падари бузруквори Мангу Темурхоннинг ва анинг ёниндаги ўз ака-укалари Олғой, Тўғрул, Болахон, Кадан, Кутуганларнинг кўзларига қандай қарайди?

“Менинг фарзандларимни, ўз оға-иниларингни нечук маҳв айладинг”- деса, у нима деб жавоб беради?! Отаси турган жойда бобокалонлари Боту, Жўжи ва Чингизхон бордир?! Шунингдек Тўлабуқахон, Ёку ва Тожу каби чингизийларнинг олий қонларин тўкиб, Улуғ Ўрда салтанатини қорасуякларга ташлаб келган нобакорга, нариги дунёда ҳам, ҳаргиз хотиржамлик бўлмаслиги аниқ.

-“Э воҳ!” – танаси қалтираб, жикқа терга тушган бесарамжон Тўхта, устидаги ёпқичларни улоқтирди...

Бу аҳволни кузатиб ётган бедор малика Боёлун аста ўриндан туриб, эшик ортига аланглаб қаради. Сўнг қайтиб изига,

Тўхтаҳоннинг пешонасидаги маржонсимон терларни артиб сўради:

- Хожам Сиз каби дардга маҳкам киши йўқ эрди. Кўп оғриқларни енгансиз бироқ, нега энди “оҳ-воҳ” қилурсиз?

Тўхта қилт-қилт қалтираб, базўр сўз қотди:

- Асти сўрама хотин. Айтсам тилим куяр, айтмасам дилим. Мен оғриқларга чидаган инсон, оғир хотимамни ўйлаб, “оҳ” урурмен. Мен нодон нобакор инсон, ўз ўғлим Элбосарнинг буюк келажагин ўйлаб, ани аниқ хонликка тайин бўлиши учун, ўз “олтин уруғим”ни буткул қириб ташладим. Бироқ тақдир мен учун ҳам шундайин аччиқ қисматни лозим кўрмишдир. Ёлғиз фарзандимдан айрилдим. Мана ўзим ҳам ўлим айвонида ётибмен, ҳору-зор бўлиб. Энди мен ўлсам, менинг юртим бегоналар илкинга тушур. Шундан менинг ташвишим минг бораортур. Оромим йўқ энди мани икки дунёимда ҳам.

- Бу борада Сизни тинчлантириш учун хушхабар айтгум, магарам ожизангизнинг бир қошиқ қонини кечсангиз хожам.

- Агар қалб ярамга малҳам бўлгувчи хушхабар айтсанг бир эмас, ўн гуноҳинг кечгум бироқ тезроқ айт,- деди ҳайрон бўлган хон.

- Гуноҳим шул Сизга билдирмай, Тўғрол ўғлон инингизнинг фарзандини бешак ўлимдан сақлаб қолганим...

- Нелар дейурсан ахир?! Ҳой хотун!

Тўхта қалтираган кўллари тўшакка тираб, жуссани кўтарди ва чаноғидан чиққудек бўлиб кўзи, ҳайрат бирла, “сўзларингни қайтаргин”-деди.

- Сўзим шу, укангиз Тўғролнинг ўғли

Ўзбекни, мен ўлдига чиқардим, аслида у тирик Ҳазратим!

Хон чиндан севинганидан дардларини унитди гўё, фақат йиғлаб сўрарди бот-бот: - Наҳот иним ўғли тирик?!.. Наҳот иним ўғли тирик?!..

Малика табора ўзини яхши сезаётган Тўхтаҳонга шаҳзода Ўзбекни сақлаб қолиш учун қилган ҳаракатлари ҳақида ва мана 14 йил давомида Черкас юртидан, унинг сиҳат-саломатлиги борасида Сарой Ботуга хабар келиб турганини айтиб берди.

- Агар истасангиз жиянингиз Сизнинг қошингизга келур, фақат ишончли кишиларни жўнатинг, йўқлаб боргани - деди Боялун шаҳзода хақидаги ҳикоясига якун ясаркан.

- Тасаннолар сенга бўлсунким. Еткизган хушхабаринг учун сенга икки минг киши бергум, тухфа ўрнида...

Бу гаплардан кейин Олтин Ўрда ҳукмдори кундан-кунга саломатчилиги қайта тиклана бошлади. Тўхтаҳон тириклик чоғида, ўз оға-инилари олдидаги гуноҳларини қисман бўлсада, ювиш учун шаҳзода Ўзбекка тахтни топшириш режаси хақида кўп ўйлади. Яқин сирдош кишилари билан маслаҳатлашди, фикр алмашди. Бироқ Малика Боёлун билан бўлган сирли гаплардан кейин бир ой ўтсада, бу борада маслаҳат қилгали Тўхтаҳон Қутлуғ Темурни йўқлатмади. Қутлуғ Темур ҳам сир бермай, ҳукмдорни бу борада ўзи гап бошлаши учун ҳузурига чақирмоғини обдон кутди. Ва ниҳоят яна бир ой деганда ногоҳ Тўхтаҳон Бекларбегини ҳузурига чорлаб, бу борада муддаоси хақида ёрилди. Қутлуғ Темур ҳукмдор қайнотасининг “нима дейсан” деб мўлтираб турган маъюс кўзларига қараб деди: “Хоним Сизнинг амрингиз мен учун вожибдур. Фақат каминаи камтар қулингизга фармон беринг. Агар уни бажараолмасам шу шўрлик бошимни, танамдан жудо айланг”.

Тўхтаҳон жиянига тахтни топширмоқ масаласида Бекларбеги бирла яна узоқ маслаҳат қилди. Кейин эса, яна навбатма-навбат бошқа яқин беклари ва албатта мамлакатнинг бошқарув девонидаги маслаҳатчилари бирла машварат қурди. Бу орада унинг девонига ўзи суйган маслаҳатчиси Садр Абу Хавс Умар ҳам қайтган эди. У билан ҳам хўп маслаҳат қилди. Охир кўнгли таскин топди. Ўз қарорида Хон қатъий турадиган бўлди. Ўзига ишонч ҳосил қилди ҳисоб.

Бу орада кўклам келди. Туркий ит йилида, хижрий ҳисоб бирла 713 йилнинг баҳорининг ўрталарида, гўёки бутунлай соғайиб қолган Тўхтаҳон, барча нўёну-бекларин саройга жамлаб, мажлис қурди. 19 улус беклари ва 92 уруғ вакиллари қатнашган мажлис аҳлига хон, ўз ўрнига ворис тайин этганини эълон қилди. Бу гапдан ҳамма ҳайрон-лол қолди. Ахир бутун Олтин Ўрдада

Тўхтагон сингари чингизийлардан насл йўқ бўлса. Аёнлардан Тўла Буқа¹⁷⁹ – “Тўхта, балким мени хонликка меросхўр этиб, тайинласа керак “деган хаёлга борса, Бажир “ҳар қалай бу орада мен каби кучли ва аскарлари кўп киши йўқ, шунинг учун мен ворис бўламан” деб мажлисда керилиб ўлтирди. Ўрданинг шунингдек энг нуфузли бекларидан саналган Исатой Қиёт¹⁸⁰ “Сиз бу гапдан хабардормисиз” дегандек боши бирла имлаб, Алибек Сижавут¹⁸¹дан сўрагандай бўлди. Алибек эса соқовчасига “билмайман” дегандек елка қисиб, икки қўлини икки томонга ёзди.

Барча ҳангу манг! Фақат хоннинг куёви, Бекларбеги Қутлуғ Темур бамайлиҳотир кўринарди. Бироқ у доимо жиддий кўринишда бўлгани учун, унинг мажлисда туриши бошқаларга табиийдек эди. Балким Баджир¹⁸² ва Тўла Буқа сингари тожухтахтага кўз олайтирган аёнлар, Қутлуғ Темурнинг бамайлиҳотирлигидан ўзларига рақобатдош сезиб ундан жиддий равишда шубҳаланишаётгандирлар. Тўхтагоннинг ёнидан жой олган хотинлари юзларида ҳам ташвиш бирла қизиқсиниш аломатлари мавжуд бўлиб, улар бир-бирларига тикилишиб, зимдан қош учуришиб, гоҳ Қутлуғ Темурга, гоҳ Баджир ва Тўла Буқага, гоҳ Исатой бирла Алибек томонга имлар эдилар. Лекин хоннинг хотинлари орасида Малика Боёлун ҳар доимгидан кўра латофатли ва жуда ҳурсанд эди. Шу пайтда маликанинг бу даражадаги мамнуниятини фақат тўрт киши яхши билардилар. Булар сафида албатта Тўхтагоннинг ўзи, унинг куёви Қутлуғ Темур ва ҳаммани бир четда ўта синчикковлик билан кузатиб турган Тангриберди, ҳамда маслаҳатчи Садр Абу Ҳафс Умар бор эди.

Мана Тўхтагон ўртада пайдо бўлган сукунатни бузиб паст оҳангда гапни узоқдан бошлади. Хон бундан 14 йил бурун Малика Боёлун билан келишган ҳолда, ўз туғишган иниси Тўғрол ўғлондан бўлган фарзанди Ўзбекни, онаси билан Жулот улусидаги Черкас тоғларига саломатчилигини тиклаш учун

¹⁷⁹ Тўла Буқа(Тўк Буқо) – манбаларда Жўжи авлодидан Ботухоннинг ўғли Тўқунинг фарзанди деб қайд этилган.

¹⁸⁰ Исабек Қиёт – Ўзбекхон даврида энг таъсирли амалдорлардан бири бўлган. Бир хилги манбаларда уни Ўзбекхоннинг куёви бўлганлиги қайд этилган. Қиёт уруғининг нуфузи ошишида унинг хизмати катта бўлгани аниқ.

¹⁸¹ Алибек Сижавут – Исабек Қиёт билан бирга Ўзбекхонни тахтага чиқишига сабабчи бўлган нуфузли беклардан бири.

¹⁸² Баджир – “Чингизнома” да Ўтамиш хожи уни Баджир Уйғур деб атайди.

жўнатганлигини барча сарой аҳлларига эслатди. Айнан ўша даврда аркони давлатга Бекларбеги Нўғой жиддий хавф хатар туғдираётгани боис, шаҳзода Ўзбекни унинг кўзидан пана этиш учун “ўлдига” чиқаришга мажбур бўлганини ҳам айтди.

- Ваҳоланки, Бизнинг жиянимиз Ўзбекни Кўк Тенгрининг инояти ила тирик эканини айнан шу фаслда сизларга маълум этмоқни лозим топдим.

Бу гаплардан сарой аҳллари жунбушга келдилар. Улар шаҳзода Ўзбекни тирик эканлигини эшитиб ҳайратларини, эҳтиросларини яшира олмадилар...

- Шунингдек Бизким Тўхтагон бин Мангу Темур бин Саингон бин Жўжихон бин Чингизгон салтанатимизнинг боқийлигини таъминлаш мақсадинда Фармону Олийимизни жорий ўтдук. Шаҳзода Ўзбек бин Тўғрул ўғлон бин Мангу Темур бин Мангу Темур Бин Саингон Бин Жўжихон бин Чингизгон Улуғ Ўрда тахтимизнинг вориси этиб тайинлонмоғи жоиздур. Бу Бизнинг ҳукмимиздур! Ҳукмимиз эса қатийдур – шикоятга эса ўрин йўқдир!

Сарой бўронда чайқалган денгиздек бир қалқди. Кўпчиликни дами ичига тушиб кетди. Кимлардир чин дилдан суюнди, кимларнидир ич-ичидан зил кетди. Ҳозиргина бахши, фолбин ламалар орасида гердайиб ўтирган Баджир абгор бўлди. Тўқ Буқа бошини чангаллади. Кимдир юрагини ушлади. Кечагина ўзларини кучли ҳисоблаётганлар бошлари ҳам бўлиб, кўзлари билан ер чизиб қолдилар. Ўзларини кучсиз синаб юрганлар оҳлари Худога етганидан ҳурсандчиликларини яшираолмай бир-бирларин кучоқлаб қутладилар...

Бироз сукут сақлаб, ўз фармонининг таъсирини ҳар бир аёнлар юзларидан билиб олмоқ учун кузатиб турган Тўхтагон яна сўйлади:

- Шунингдек жиянимиз Ўзбекни Сарой Ботуга келтирмоқ мақсадинда буюрамиз амирларимиздан Исабек бирла Алибек 40 минг аскар бирла Черкас юртига юборилур.

- Бош устига Он Ҳазратлари!-дедилар иккала беклар тенгданига таъзим бажо айлашиб.

- Йўлга ҳозурлик кўрулсин, шахзода ва унинг Жулотдаги уруғ-аймоғларига хазинадан турли белак-тухфалар ажратулсин...

17. Жулот юрти омонати

Олтин Ўрданинг энг сара лашкарининг бир қисми Черкас юртига йўл олгунга қадар қиёт қавмининг нуфузли беки Исабек ва сижит қавми етакчиларидан Алибекларни Қутлуғ Темур кечки пайтда Сарой Боту шаҳри азимдаги қароргоҳига меҳмонга чақирди.

Ўз вақтида эса Исабек бирла Алибек Қутлуғ Темурдан мавжуд вазиятга оид бир талай саволларга жавоб олиш истагида эдилар. Негаки, 40 минг аскарлик лашкарнинг Жулот томон юришининг бошқа бир муҳим сабаби ҳам бор эди. Яъни Черкас юртидан шахзода Ўзбекни Сарой Ботуга келтиришдан ташқари, ушбу лашкар зиммасида мамлакат сарҳадларига хавф туғдираётган Элхон Ўлжайту¹⁸³ лашкарларининг хужумини бартараф ҳам этиши керак.

Кечки зиёфатга қадар Бекларбеги ўзининг мухташам саройининг кутубхонасидаги кунлик иш ўрнида салтанатнинг кечиктириб бўлмас иш режалари устида бош қотириб ўлтирди.

¹⁸³ Элхон Ўлжайту –1282 – 1316 яшаган даври. Форсдаги мўғул хукмдорлиги 1304 — 1316 йиллар.

Инчунунда бунингдек долзарб ўз ечимини кутаётган ишлар бисёр эди. Магарам катта мамлакатнинг ҳар кунлик муаммолари ҳам катта ва кўп бўлур. Улуғ Ўрданинг қайси бир чекка ёки марказий улусларида кўтарилган ва ўз ўрнида ечилмаган масалаларнинг барчасини Сарой Ботудаги салтанат Девони ёки унинг ўзи шахсан ечиши зарур. Бундаин масалаларнинг кўпчилигини ечиш учун эса, дунёдаги энг қиммат ўлчов бирлиги вақт керакдир. Бекларбеги гоҳида вақт тиғизли сабаб, маълум бир иш тўхтаб қолмаслиги учун қайсидир масала бўйича мавҳумроқ кўрсатма беришга мажбур бўлади. Лекин бу масалани ўзининг назоратида тутиб, қанчадир кун, ҳафта, энг кўпи билан бир ойда, унинг тўғри ечимини топиб, ишни тўғри йўсинга солади. Унинг адашмоққа ҳеч ҳам ҳаққи йўқ. Балким у ишнинг йўналишида адашар, лекин унинг тўлиқ бажарилишига масъул. Магарам Қутлуғ Темур Жўжи Ўғлон Улусининг барча мусулмон Бекларбегилари каби юксак мақомдаги амалдори эди. Ваҳоланки, у ўзининг юксак ваколоти бирла салтанатнинг бир вақтнинг ўзида, ҳам ташқи ишлар вазири, ҳам қуроли кучларининг Бош қўмондони, ҳам ал Адил райси, яъни қозиси эди.

Бу борада Олтин Ўрданинг Бекларбегиларидан бири Қутлуғбуқа Иноқ¹⁸⁴қа Давлати ат-Турк яъни Миср ва Шом мамлуклари султонининг тахминан 1351 йилги номасида келтирилган эпитетларни тилга олмоқ жоиздур. Мазкур хужжатда Миср мамлуклари султони Ўзбекхоннинг ўғли Жонибекхоннинг бекларбегига лутф ила ўзини “иниси” деб имзолаган мактубида манзил эгасини: “Улуғ Ўрда заминининг юқори лавозимли ҳукмдори; олим, шариат қозиси; Ислом ва мусулмонларнинг улуғи; икки олам амирлари пешвоси; ғозийлар ва жангчиларнинг енгувчиси, сипоҳлар дохийси, саркарда, подшоҳлар ва султонлар ёрдамчиси, мўминлар ҳукмдори қиличи”, деб атайди. Ушбу мактуб шунингдек, Миср мамлуклари султонлиги шартли равишда Олтин Ўрдага тобе эканлигини англатади ҳам. Аниқки, Олтин Ўрданинг бекларбеги юқоридаги Миср ва Шом ўлкасининг ҳукмдори билан қарийиб тенг мақомда бўлган.

¹⁸⁴ Қутлуғ Буқа Иноқ – Ўзбекхоннинг ўғли Жонибекхоннинг бекларбеги

Мамлакат катта уруш бўсағасида турган бир пайтда, Олтин Ўрда ҳукмдорини ойлаб, ўзини билмай ётиб қоладиган бетоб бўлиши оқибатида бутун масъулият бекларбеги зиммасига юкланиб қолган. Магарам 3 йилдан буён Форсдаги Хулагу ворислари билан чегара масаласидаги тортишувлар давом этмоқда. Бу можароларга ҳамон ўша Озарбайжон ва Аррон воҳаси сабабдир. Тўхтагон бу сафар соддалик қилиб, Озарбайжонни қўлга киритиш учун Элхонлар билан гўёки ёв бўлмиш курд қавмларига таянмоқчи бўлиб “чув” тушди. Улуғ Ўрданинг Тама Тўхта бошлиқ 30 минг кишилик лашкари Озарбайжон ҳудудига кирди-ю, лекин курдлар ёрдами етарлича бўлмади. Лашкар ҳар сафаргидек, Озарбайжон юришида зафарга эришолмай ортга, Кура дарёсининг ўз томонидаги қирғоққа чекиниб, мудофаага ўтган ҳолидадир. “Худо сақласин! Ғаним катта куч бирлан бизни Дарбандгача қувиб келмаса эрди”, деб ўз хавотирларини изҳор қилар эдилар саркардалар машваратларда. Агар бу ҳукм аввалдан Қутлуғ Темур ихтиёрида бўлганда, у курдларга ишониб уруш очмасди. Қутлуғ Темур Хоразм, Қофқоз, Рум ва яқин Шарқ билан боғлиқ яқин ўтмишдаги барча маҳораба ва сиёсий воқеалардан ҳарбий ва сиёсий стратег сифатида хабардор киши эди. Тарих қаърида эса бугунги кунимизда туғилаётган талай муаммоларга тайёр ечим андозалари ётиши аниқ. Фақат у ечимларни тарихдан топа билиш учун кишида мантиқий ҳулосалашга лаёқат мавжуд бўлиши керак. Мантиқ тўғри тафаккур юритишнинг асосий қонунлари ва шакллари ҳақидаги илм бўлгани учун шу муаммоларни келтириб чиқараётган воқеотларнинг иқтибоси-ўхшашликларни ва уларнинг ечимларини ўтмишдан топишга ёрдам беради. Инсонларнинг феъл-атворлари уларнинг ҳаётлари давомида ўзгариб қолмаганидек, бутун бир халқлар ҳам асрлар давомида мавжуд шунингдек, ваъзиятларда бир хил иш тутиши табиийдир. Шунинг учун буюк машойиҳлар мозийга қараб иш кўрмоқ ҳайрли дерлар. Табиатан зукко ва сермулоҳаза Қутлуғ Темур ҳам мавжуд ваъзиятда “калаванинг учуни” топмоқ мақсадинда, Қофқоз ва Яқин Шарқдаги яқин ўтмишда бўлиб ўтган қонли можароларга диққатини буради. Салномачиларнинг ушбу воқеаларга боғлиқ рисоаларини ва Озарбайжон, Форс, Рум,

Шом - Миср ўлкаларидаги айғоқчиларининг ўша давр бўйича ахборотларини, ҳамда маҳаллий сиёсатдон-таҳлилчиларнинг ёзма далолатномаларини бир-бир ўрганиб чиқади...

Бекларбеги ўрганиб чиққан ўз даврининг маҳаллий муаррихлари ва айғоқларнинг қолдирган далолатномалари бўйича умумий хулосага кўра, хоразмликлар курдларни султон Жалолиддин Мангубердини хоинона ўлдирганликлари учун асло кечирмайдирлар. Уларнинг эҳтиросли эътирофлари бўйича, Султон Жалолиддин курдларни ўлимидан олдин қаттиқ қарғгани учун, унинг оҳу-ноласи Оллоҳ аzza ва жаллага етиб, Салоҳиддин Айюбийдан мерос қолган мустақил мамлакатидан Мосуво бўлиб, ҳору-зорликда бошқа мамлакатлар орасинда сиғиндиликка яшашга маҳкум бўлганмиш. Барча ишга қодир ва қудратли Зот - Оллоҳу таоло ҳукми ила айнан Жалолиддин Мангубердининг жияни султон Сайфиддин Кутуз бош бўлган мамлуклар амирлари бирикиб, ташқи душман зарбаси муқаррар бўлиб турганда, мусулмон биродарлигини унутган, яхшиликнинг ва садоқатнинг фарқига бормай қолган, айюбийлар салтанатини кулини кўкка совурдилар. Ва “ал қасосу-минал ҳақ”ни юзага чиқардилар.

Магарам, 1228 мелодий йилда Бағдод ҳалифаси Абу Джафар аль-Мустансир¹⁸⁵нинг рози-ризалиги ва қўллаб-қувватлаши билан айюбий султонлардан бири Малик ал Комил¹⁸⁶ ва салжуқий султон Аловуддин Кайкубод¹⁸⁷, мусулмонларнинг азалий душманлари бўлмиш киликий-арманлар подшоси Хетум Биринчи¹⁸⁸ билан қовушган ҳолда, икки томонда икки ёв-ғарбий Эронда мажусий мўғуллар ва Қофқозда насроний гуржи ва арманлар билан курашаётган Хоразмшоҳ султон Жалолиддин Мангубердининг ортидан хоинона ва ҳалокатли зарба бергандилар. 1258 мелодий йилда эса чингизий мўғилларнинг мўр-малахдай лашкарларига бас келаётган Жалолиддин Мангубердидаин мард, шижоатли, зукко мусулмон саркарда йўқлигидан чингизий Хулагу Бағдодни осонгина ишғол этган ва уни кулини кўкка совурган.

¹⁸⁵ Абу Джафар аль-Мустансир - Бағдод ҳалифаси, аббосийлардан 1192 -1242 йй яшаган

¹⁸⁶ Малик ал Комил - 1177 — 1238 яшаган 6- айюбий султон

¹⁸⁷ Аловуддин Кайкубод – салжуқий султон 1219—1237 йиллари яшаган

¹⁸⁸ Хетум Биринчи - 1213 — 1270 йиллари яшаган арман подшоси

Абу Джафар аль-Мустансирнинг отаси Бағдод халифаси Абдул-Азиз аз-Захир¹⁸⁹ мелодий 1219 йилда Хоразмшоҳ Аловуддин Муҳаммад ўз исмини Бағдод шаҳри масжидлари хутбасида тилга олиниши талабини оғир олиши оқибатида мусулмон оламига мусибат устига мусибат келтурди. Биринчидан ўз мақсадига етмаган инжиқ табиатли Аловуддин Муҳаммад аҳли суннат вал жамоат мазҳабини ташлаб шиаликни ихтиёр айлаган. Иккинчидан эса, “ўз ҳаддини билмаган Хоразмшоҳни” таъзирини бериб қўймоққа ошиққан “мўминлар мураббийи” Бағдод халифаси Абдулазиз аз-Захир, мажусий мўғуллар ҳаққони Чингизхонга “Агарким, Хоразмшоҳ Аловуддин Муҳаммад мамлакатига уруш очсанг, ўз томонимдан унга мусулмон мамлакатлари ҳукмдорлари ёрдам беришига йўл қўймасмен” қабилида хат битиб, ухлаб ётган аждарни уйғотган ва мўминлар юртига бостириб келишга ундаган ва шунинг билан бутун Ислом оламини ҳалокотига сабабчи бўлган.

Берка Ўғлон Хулагу томонидан Бағдод халифаси Абдуллах аль-Мустасим¹⁹⁰нинг фожиавий равишда ўлдирилишига норози бўлди. Зероки Берка Ўғлон ҳалифа Абдуллах аль-Мустасим билан хат ёзишиб турар ва ора-чурада бир-бирларига совға-салом жўнатардилар. Масалан Берка Ўғлон икки бора ҳалифа жўнатган бош-оёқ сарполарини кийишга муяссар бўлганди. Она тарафидан бобоси хоразмшоҳ Аловуддин Муҳаммад ва тоғаси Жалолиддин Мангубердининг ҳалокатига гарчи Бағдод халифаси сабабчи бўлсада сиёсат бобида устакор Берка Абдуллах аль-Мустасимнинг ўлиmidан Хулагуга уруш очиш учун катта ваз топган. Аслида эса барчага маълум бўлганидай, у Элхонлар билан Озарбайжон ва Арронни талашиб, кирганди бу қирғинбаротларга. Чунки бунга ҳаққи ҳам бор эди Берка Ўғлоннинг. Магарам у Хулагуга Форс ва Озарбайжонни эгаллаши учун 30 минглик суворий берган ҳам эди. Элхон эса бу туманларнинг бошлиқлари - Болахон, Тутарларнинг бошини еди...жодугарликда айблаб...

Ҳа вазлар, баҳоналар, сабаблар бисёр...

¹⁸⁹Абу Насир Муҳаммад ибн Аҳмад аз-Захир Биамриллах – аббосий Бағдод халифаси 1176—1226 йиллари яшаган.

¹⁹⁰Абу Аҳмад Абдуллах аль-Мустасим биллаҳ 1213—1258 йиллари яшаган охириги Баҳдод халифаси. У Хулагухон ўзининг олтин тўла хазинасига қамаб, очликдан ўлишга мажбур қилган.

Қутлуғ Темур чарчаган кўзларини қоғозлардан узиб, ўрнидан туради. Минг турлик китоблар тахланган расталар орасидаги кенгина йўлакдан у ёндан –бу ёнга юради. Сўнг саройнинг боғ томонига қараган панжарали каттакон дераза ортига қараб бироз тин олди.

“Ҳа сабаблар бисёр,- деди Бекларбеги ўзига-ўзи энди овоз чиқариб.- Бироқ бу урушни ҳозирча тўхтатмоқ жоиздир. Ҳукмдори ўлим тўшагига михланаётган мамлакатнинг уруш олиб бориш жуда хавфлидур. Нечукким Ўлим ҳақ! Қўққисдан ўлиб қолса Тўхтадай ҳаққон. Тинчликда янгисин сайлаб олмоғинг гумон! Пайт пойлашиб туриб зимдан рақиблар қўл солсалар ундан-да ёмон. Эл-Улус, Юрт бундай пайтларда қандайин ҳам қолсин омон? Куч ўзингда бўлса курашгин экан. Ўзингники бўлмаса, бировнинг таҳоратига намоз ўқимоқдек гап. Курдлар яна панд бердилар. Демак яна бу ишлар бўлади такрор. Бундайлар ўз ишини битириш учун ҳатто шайтонга ҳам дўст бўлиб кетар. Бугун сенга дўст, эртага Румга... Энди ҳукм шу - озарлар ўзлари бош кўтаргунча - то, сабр қилмоғлиқ керак. Улуғ Ўрда тажоввузкор эмас, балким озодбахш кучдир. Элхондаги элчига еткизмоқ керак дарҳол тинчлик сулҳин йўлин изласин...”.

Котибига айтиб мўжазгина мактуб биттирди. Манзил аниқ Бағдод - Иса уйшин¹⁹¹га. Каптарбонни чақириб тезда қуши бирла хатни учурди. Қоҳирага -Султон Ан Насир Муҳаммадга аталиб иккинчи хат тайёрланди. Бекларбеги мамлуклар султонидан, жўрттага Шом мамлакати худудига катта кўшин тўплаб қўймоқни илтимос қилди. Ушбу ваъзиятда Элхонлар юртига таҳдид бордай кўриниб турсин деб. Аниқки бундай пайтда элхонлар Улуғ Ўрда чегарасидан катта лашкарин юрт ичига қайтариб олар.

Қутлуғ Темур таҳлилларга якун ясайди. Бироқ ҳужжатларда Берка Ўғлон ҳақидаги ёзмишлардан ўзи учун ҳулоса чиқаргандайин бўлди:

Она уруғ - туркийларнинг баъзиларида яқин олинмаса-да ва лекин волиданинг берган кўкрак сутидан фарзанд суяги пишиб етилур. Соҳибқирон Чингизхон бобо асл чорвадор элнинг энг зукко инсони эрур. Ул зот Султон Жалолиддинни жангу -

¹⁹¹ Иса Уйшин – Олтин Ўрданинг Элхон юртидаги элчиси.

жадалда кўриб айтган эдики, - “Мунингдек ўғлим бўлса эрди” деб.

“Ўғил бола тоғани тортадур” дерлар яна туркийларнинг ўзлари. Чингизхон атайлаб Султон Жалолиддиннинг синглиси Хонсултонга Жўжи Ўғлонини уйламиш эрди. Берка ўғлоннинг саркарда ва мардлиги, ҳамда шижоати ҳарчанд султон Жалолиддинга ўхшаши аниқ. Бироқ узоқни кўриб, иш кўриши Соҳибқирон Чингизхонга тортғон эркан.

Берка Ўғлон ҳарчанд кўринсада бетарафдайин, бироқ тоғасининг бошқа бир диндош рақибни салжуклар юртида кеки бор экан.

Сиёсатда устомон, режадор Берка 664 ҳижрий ва туркларнинг тўнғиз йилинда Нўғойбекни жўнатганди катта лашкар бирла Рум Қайсари устига.

Укаси Рукниддин Килич Арслондан қочиб Византияга 10 минг аскари бирла тутқин бўлган собиқ салжук султони Изатиддин Кайковусни озод этмишга.

Бекларбеги Нўғой уддасидан чиқмиш ушбу ҳарбий юмушнинг. Келтурди султонни бир туман аскари бирла. Чингиздайин иш тутиб ҳийлали Берка ўз қизи Хуройни никоҳлаб унга узатмиш.

Қизининг сепига берилмиш Қиримий Сўлхат¹⁹²-и.

Янги куёв-келиннинг гар етса сабру-тоқати.

Кун келиб бўшагай, салжукнинг Кўниё¹⁹³ тахти.

Кайкубоддан, тоға учун ўч олмоқ эдику - бахти

Бироқ ажал олди Беркани бу ишга етмайин вақти...

Кеч ҳам кирди Бекларбегини иззатли меҳмонлари келиб, мезбонни саволга тута бошладилар. Нечук Улуғ Ўрданинг олтин тахтига нуфузли Бажир ёки Тўла Буқа каби лашкари ҳам, уруғ-аймоғи ҳам бисёр бўлган аёнлар туриб, ўз атрофида ҳеч кимсаси ва бошқарувда тажрибаси йўқ норасида гўдак шахзода Ўзбек келиши керак?! Ахир ортиқча талотумларга ўрин бермасдан, шу

¹⁹² Сўлхат – Қримдаги Каффа шаҳри

¹⁹³ Кўниё - Салжукий султонлар пойтахти (ҳозирги Туркияда)

икки юқори салоҳиятли амалдорлардан бирини тахтга чиқармоқ ақлга тайин иш бўлмас-му?

Қутлуғ Темур нозу неъмат емаклар ила безатилган дастурхонга меҳмонларни таклиф этди. Дастурхон атрофига Исабек Қиёт ва Алибек Салжовут билан бирла Олтин Ўрданинг ўнга яқин улусларининг Бекларбегига яқин бўлган улуғлари қатнашдилар. Шунингдек бу каби Қутлуғ Темурнинг издохимига биринчи бор Қрим музофотининг бекларидан бири Малика Боёлуннинг яқин қариндоши Бойдамир иштирок этди. Дастурхонга от гўшти, унинг ортидан қўй гўшти келтирилди. Кейин эса қатик бирла танавул қилинадиган таом ришта берилди. Таомлардан танавул этилаётган бир пайтда меҳмонлар қаторидаги ёш беклардан бири юқорида Қутлуғ Темур кутаётган саволни ўртага ташлади. Бекларбеги ёш бекнинг саволига жавоб беришдан олдин истехзо аралаш, мийиғида кулиб қўйди. У шу саволларни айнан ёш беклардан бири беришини ҳам биларди. Бунингдек қалтис саволларни, пиҳини ёрган Исабек ва Алибек каби юқори даражадаги амалдорлар, ўзлари юрак ютиб бермаслигини ҳам аввалдан аниқ эди. Ҳар нечук ўз мавқеларига яраша иш тутмоқ мақсадинда, бунингдек қари мардаклар шунингдек сиёсатда ғўр ёшларни зарбага тутиб беришади-да.

Бекларбеги ҳар доимгидек босиқлик билан муштига қисқа йўталиб олиб, бу хос мажлиснинг асосий мавзуи ҳақида сўз бошлади.

- Муҳтарам Улуғ Ўрдамизнинг беклари ва мўътабар аёнлари бугун мамлакатимиз узра қора булутлар қуюқлашганидин ҳаммамиз хабардордурмиз. Аждодларимизнинг мардлиги ва жасорати эвазиға юзага келғон ушбу салтанатимиз минг бир жойидин парчаланиб ва охир-оқибат йўқ бўлиб кетишиға бир баҳя қолаётганин ҳар бир ақли расо киши фаҳмлаб турғондур. Мамлакат бирлиғиға раҳна солгувчи уруғлар орасиндағи, беклар орасиндағи келишмовчиликлар, очкўз амалдорлар пойинда эзилаётғон авомнинг чидаб бўлмас тушкин аҳволотидин эртанги кунимизға бўлғон комил ишончимда табора сўниб борур. Ички ваъзиятимиздин ташқи ғанимларда унумли фойдаланмоқ истагидадурлар. Мамлакатмизға нафақат янги

хукмдор керакдур, балким ёш ғайратлуғ эл-улусни ўз номи бирлан бирлаштира оладурғон ва ислохотларни юргизатурғон асл Чингиз зотидин бўлғон Хон керакдур. Магарам Хон бўлғувчи асл “олтин уруғ”га тегишли бўлмас эркон, мамлакат жипслиғиға фойда келтирмовчи, улусларни турли томонга тортқиловчи чингизий шахзодаларға бас келишнингда иложи бўлмасдур. Аммоким, бул юрт - мамлакат хазинасиға кўз олайтирғувчи, эл-улус тараққиётиға тўғоноқ бўлғувчи, еб-тўймас, ўз нафси кўйинда ҳатто шайтон бирла топишиб кетғувчи каслар салтанатға келса, кутинг-ки эрта бўлмаса, индин бу юрт ҳароб бўлғусудир. Менким Қутлуғ Темур Улуғ Ўрданинг Бекларбеги мамлакатнинг қалтис сиёсатинда топғон тажрибамдан келиб чиқғон ҳолимда, эл-юртнинг буюк келажагин айнан шахзода Ўзбек бирла боғлаётирмен. Иймоним комилким, айнан анинг исми бирлан Буюк юрт ва Буюк миллат ҳосил бўлур. Шахзода Ўзбек саройнинг минг-турли анқиғон, ҳийлаи-найрангларидин, фиску фужурларидин нарида, баланд тоғлар бағриндағи мусаффо ҳаводин нафас олиб, эмин-эркин ўсғондур. Анинг қалби тоғдан оқиб тушмиш зилол сувлардек тозадур. Анда тоғлиқлардин энг гўзал удумларида бўлмиш ҳалол лабз ва дўстликка садоқат каби саройда анқоннин уруғи каби топилмас хислатлар мужассам деб билурмен. Шахзода ҳали навнихол янғлиғ ёш ва дуркундур. Шунингчун Хон Ҳазратлари атайлаб Исатой ва Алибек каби Улуғ Ўрданинг нуфузлуғ ва ҳалол сарой аёнларин бўлғуси Хон ҳузурига жўнатмишдир. Магарам бу икки аён шахзода Ўзбекнинг кўз очиб кўрғон биринчи беклари бўлиб қолур ва улар бўлғуси хукмдорнинг қалбининг тўрисидин жой олур. Вақтики келиб бул икки бекдин Ўзбек ўз хукмдорлиғи давринда доимо маслаҳат сўраб турмоғи ҳам ақлга тайин ишдур...

Қутлуғ Темур қиличдай ўткир сўзлари ила, издиҳом аҳллариининг қалбларида, қилинажак сафар ва ундан кўзда тутилган мақсадларга нисбатан шубҳаларга барҳам берди. Амалдорларнинг кўзлари Бекларбегининг яқин келажаққа нисбатан айтилган башоратомуз гапларидан кейин ёна бошлади.

Уларда сафарга тезроқ чиқиш, тезроқ Қофқоз тоғлари бағрида жойлашган Жулот Улусига етиш ишқи кучайди.

Бошқа бир масала, яъни Қофқоздаги чегарада Тама Тўхта бошчилигидаги 30 минглик лашкар эроний элхон лашкарлари билан уруш ҳолатинда тургани ва уларга кези келса мадад бермоқлик, ҳамда хонзода Ўзбек Ўғлонни пойтахтга етказиб келгунга қадар ниҳояти эҳтиёткорлик, ҳар хил иғволарга учмаслик, керак бўлганда лашкарбошиларга мустақил равишда вазиятга қараб, ҳамжиҳатлик ила иш кўрмоқлик талаб этилиши борасида Тўхтахоннинг давлат маслаҳатчиси Садр Абу Хафс Умар сўз қилди.

Тез орада шаҳзода Ўзбекни Сарой Ботуга тантанали равишда тахт вориси сифатинда етказиб келиш учун Олтин Ўрданинг энг нуфузли бекларидан бўлмиш Қиёт Исатой бирла Сижиут Алибек бош бўлган 40 минг кишилик лашкар бирла Черкас юрти Жулот улусига жўнади.

Миср мамлуклари хуфялари зобити Тангрибердини Бекларбеги Қутлуғ Темур Малика Боёлун билан доимий алоқа боғлаб туриш учун, яна монах рутбасида унинг кўриқчи-соқчиларига бошлиқ этиб тайинлади. Шундоқ қилиб, Тангриберди ўзи хоҳламаган тарзда, вақтинча Олтин Ўрда саройи ҳарамининг кўриқчисига айланди. Унга эса ёрдамчи этиб, Қутлуғ Темурга ҳар тонг янги хабар олиб бориши учун, Сангусун отлиғ сарой хизматчиси боғланди.

40 минг кишилик лашкар Юқори Жулотнинг Татартўпга шаҳрига яқин келганда, бир ажиб гўзал манзаралик орти қалин тўқайзор бўлган Терак дарёси ёнидаги кенг майдонда, Қиёт Исатой бирла Салжовут Алибек аскарларнинг кўригини ўтказмоқ учун тўхтадилар. Чодирлар тикилди. Тўхташ чоғида ҳар доимгидек, катта дошқозонлар осилиб, ошпазлар лашкарга таом тайёрлашга киришди.

Чор-атрофдан 40 минглик лашкарнинг келиш сабабидан огоҳ бўлган Жулот Улусининг катта ва кичиклари тоғликларга хос тантилик ила кўноқларга совға-саломлари бирла пешвоз чиқа бошладилар. Уларга 40 минглик лашкар таърифи Қиёт Исатой ва Салжовут Алибекнинг махсус юборган чопарлари бирла етиб борганди. Шунингдек, Сарой Ботудан улуғ беклар

рахномолигида катта лашкар бориши ва улар шаҳзода Ўзбекни хон кўтаргани ўзлари бирла қайтиб олиб кетишлари ҳақидаги хабар Жулот Улуси катталарига Малика Боёлун томонидан ҳам етиб келганди.

Бироқ бу пайтда Сарой Ботуда айтилгани каби шаҳзода Ўзбек, унинг тоғалари, ҳамда дўстлари Буюк Ясси ва Черкас тоғлари остидаги Терак ва Севинч дарёлари қўшилган гўзал манзарали ўрмонларида ов билан машғул бўлмай, балки саркарда Тама Тўхтанинг 30 минглик лашкари сафида Озарбайжон ҳудудидан бир баҳя ер - Кура дарёси қирғоғида Элхонийларнинг гоҳ-гоҳ хужумини даф этиб турмоқда эди. Ахир Ясоқда ёзилганидай, уруш олиб борилаётган ҳудудга яқин турган улус асосий лашкарнинг барча таъминотини ва ҳатто аскар қисмлари билан етказиб бериши жоиз.

Бу хабарни эшитган Исатой ва Алибек тезлик билан лашкардан 10 минг отлик қисми Озарбайжондаги Элхон давлати чегарасига етиб бориб, Тама Тўхта лашкарининг шаҳзода Ўзбек хизмат ўтаётган 10 минглик қисм бирла ўрин алмашишини тайинладилар. Шунингдек дам олиши керак бўлган Тама Тўхтанинг ўшандай 10 минглик қисм билан шаҳзода Ўзбекни Татартўп шаҳрига етказиб келиш буйрулди.

Шаҳзода Ўзбек тоғойилари ва бир ҳазоролик Қўнғирот Нанғутой бошчилигидаги суворийлари бирла 10 минглик ҳарбий қисм сафида Татартўпга етиб келгунларига қадар қолган 30 минг аскар кўриқка тайёргарлик билан овора бўлди.

Катта лашкар келган куннинг эртаси эрталаб, Терек дарёси бўйидаги теккисгина кенг майдонда 3 туман аскарлар ўзининг байроқлари ва от ёлли туғлари бирлан эндигина бош кўтараётган қуёш нурларида совут ва дубулғаларини, ҳамда тиғларини ярақлатиб, сафга турдилар.

Исабек билан Алибек лашкарнинг чап қанотидан кўриқни бошлади. Чингизийлар чап қанотни, ўнг қанотга қараганда улуг ҳисоблайдурлар, магарам инсон юрагида унинг чап томонида жойлашганига қиёсан. Ҳарбий таомилга кўра, ҳар бир аскар найза, тўқмоқ, ханжар, қалқон, 30 пайкони бирла садоқ ва ўз камонига эга бўлмоғи керак. Бу Олтин Ўрданинг энг сара лашкари эди. Ҳар бир аскар суворий бўлиб, уларнинг отлари

устларига кўп ҳолларда йўлбарс терилари тўшалмиш. Ҳар бир суворийнинг ўнг тарафида қилич тақилган, чап томонида узун ва оғир дудамаси бордир. Ўрта аср тарихчиларининг гувоҳлик беришича бундай лашкарда шунингдек, ҳар икки суворийнинг битта захира чопқир оти, ҳар бир «айл» – ўнлик қисмда биттадан чодир, қозон, кетмон, ўроқ, болта, бигиз, иккитадан белкурак, юзта игна, ярим ман арқон, битта ошланган тери бўлиши шарт эди. Шунингдек ҳар бир лашкар ўзининг байроғи, ноғораси, чортуғи ва бурғусига эга бўлган.

Икки бек шунингдек лашкарни туман¹⁹⁴идан - ҳазора¹⁹⁵сигача, қўшин¹⁹⁶идан –айил¹⁹⁷игача, чап қанот - жавонғордан бошлаб, кун оғанда марказий манглай қисм аванғор¹⁹⁸ни, ҳировул¹⁹⁹лар ва шиқовул²⁰⁰ларни, энг сўнгида эса ўнг қанот–буронғорни кўздан кечирдилар. Ҳар бир туғ остида бир туман (ўн минг аскар бўлинмаси) кўмондони туман оғалари, икки томонга кокиллари осилган икки дул ноғора олдинда турган юзбошилар бекларга ўз сипоҳининг аҳволи билан таништирди.

Беклар катта сипоҳ аҳлининг аҳволотини анчайин дуруст топдилар. Жузый камчиликларни икки кун ичида тузатмоққа ҳукм этдилар.

Аср намозига азон айтилди. Қалбларни ларзага келтиргувчи азон овози Жулот улуси маркази ҳисобланмиш Татартўп шаҳри масжидларининг ўнлаб минораларидан янгради. Катта қисми мусулмонлардан иборат бўлган лашкар жамоат-жамоат бўлиб, аср намозини адо этдилар. Намоздан сўнг лашкар таъминоти учун Татартўп шаҳри атрофидаги қишлоқлардан қўй-қўзилар сурувларини маҳаллий чорвадорлар ҳайдаб келдилар. Узоқ йўлдан толиққан аскарларнинг кучига-куч қўшиш учун барра гўштдан қувватлироқ бошқа емиш бўлмаса керак...

Орадан бир ҳафта ўтиб, шаҳзода Ўзбек билан 10 минглик Тама Тўхтанинг оғир қуролланган лашкар қисми Татартўп шаҳри остонасига етиб келди. Келгувчиларнинг сўзларига қараганда,

¹⁹⁴ Туман – 10 минглик лашкар

¹⁹⁵ Ҳазора – 1000 аскарлик лашкар

¹⁹⁶ Қўшин – 100 аскарлик лашкар

¹⁹⁷ Айил - 10лик аскарлий бўлинма

¹⁹⁸ Аванғор – лашкарнинг марказий қисми

¹⁹⁹ Ҳировул- лашкарнинг марказ қисми олдида тургувчи қўшинлар.

²⁰⁰ Шиқовул – лашкар қанотларини қўриқлаб тургувчи бўлинмалар.

Тама Тўхта ва бошқа ҳарбийлар ўз сафларида хонзода ўғлон борлигини билмаганлар. Ўзбек Ўғлон ўзининг ҳазораси билан лашкарнинг илғор қисмида жанг қилган. Ўзбекнинг жасоратига тан берган Тама Тўхта ворислик ҳақида хабар топганда, чингизий ўғлонларнинг хон кўтариш бўйича қурултойига шахсан қатнашиб, унинг учун овоз бериши ва ўзи сингари Шайбон Улуси ўғлонларини, унинг номзодини қўллашга чақиришини айтган.

Жулот улусининг баобрў зотлари Тама Тўхта лашкарининг бир қисми етиб келиши билан, Исабек ва Алибекни, туманоғалари, ҳамда лашкарнинг таниқли баҳодурларини Жулот улуси бегини Татартўптадаги саройига кечки базмга таклиф этдилар.

Исабек Қиёт, Алибек Салжовут, 4 туман оғаси ва йигирмадан зиёд отларига йўлбарслар терилари ёпилган, энг номдор баҳодурлари, лашкарнинг шонли туғлари бирлан Татартўпта кириб келдилар. Шаҳар аҳолиси ўз ихтиёри билан Улуғ Ўрда мамлакатининг энг нуфузли лашкарининг энг олдинги баҳодурларини кўргани ошиқиб кўчаларни тўлдирдилар. Шаҳарда 3-4 насронийларнинг черковлари ва яна шунча мусулмонларнинг масжидлари бор бўлиб, аҳоли турли дин-эътиқодларига қарамай, ўзаро яхши қўшничилик муносабатларини юқори ўринга кўяр эди. Жой-жойларда куйган 3-4 иншаот Бекларбеги Нўғойнинг ўғли Жўқининг Жулотдаги хунрезликларидан далолат берарди. Нўғой ҳалок бўлгандан кейин Чақи²⁰¹ 150та аскар билан Жулотга келиб, ас²⁰²лардан ёлланма лашкар тўплаган. Сўнг улар ёрдамида Тоз ва Тунгус²⁰³ лашкарини янчиб, Болгарлар мамлакатига кетиб қолган эди.

Меҳмонлар базм уюштирилган саройнинг каттакон хонасига кириб келганларида, унинг юқорисидаги баланд ўриндик ёғочдан нақшинкор қилиб ясалган тахтда 15 яшарлик, жуссаси келишган, анчайин хушсурат, чехраси очик ўспиринни кўрдилар. Ўзбек Ўғлоннинг устида кўркам қалин қайишли жибба бор эди. Унинг атрофида ўнг ва чап томонидан Жулот улусининг беги,

²⁰¹ Жўқи ҳам дерлар. У илгари 4 бобда қайд этилганидек Бекларбеги Нўғойнинг фарзанди. Оз муддатга Болгария подшоси бўлган.

²⁰² Аслар – уларни яслар деб ҳам аталган Кавказ халқларидан бири.

²⁰³ Тоз ва Тунгус – Тўхтахоннинг лашкарбошилари

улуснинг тўрт эли устидаги қарочу беклари, оқсақоллари, дин пешволари жой олгандилар. Вижорли ўтиришидан маълумки, Ўзбек ўзини, аслида ким эканлигин, илгаритдан билган. Унга хонзодалиқ тарбияси берилган. Унга хонзодадек муомала қилингани аниқ эди.

Исабек Қиёт, Алибек Салжовут, 4 туман оғаси ва баҳодирлар шаҳзода Ўзбек қаршида юкиниб, таъзим қилдилар. Шаҳзода уларни илиқ қарши олди. Турмоққа ижозат берди. Исабек юкинган ҳоли, ўзи бирла олиб келган Тўхтаҳоннинг фармони шаҳзодага узатди. Хоннинг фармони битилган номани шаҳзода тик туриб қабул қилди ва пешонасига суртиб, ўнг ёнида турган аёнга узатди. Аён номага босилган Улуғ Ўрда хонининг ол тамғасини барчага номойиш этиб, баланд ва чиройли овоз бирла уни ўқиб берди. Йиғилган мажлис аҳли фармон мазмунидан бағоят хурсанд бўдилар. Юксак меҳмонларга мартабаларига мувофиқ жой берилди. Исабек Сарой Ботудан келтирилган совғалар – қимматбаҳо совринлар, қурол-аслаҳаларни келтиришни буюрди. Шаҳзода Ўзбекдан бошлаб, барчага тухфалар улашилди. Норози бўлмаган қолмади ҳисоб. Ўз навбатида жулотликлар Исабек Қиёт, Алибек Салжовут, 4 туман оғаси ва йигирмадан зиёд лашкарнинг номдор баҳодурларига ўз совғаларини тақдим этдилар. Исабек ва Алибекларнинг елкаларига қиммат мўйнали чакмон ёпдилар. Ҳар Туман оғаларига черкаси чиройли ва ғилофи нафис нақшлар, нодир тошлар билан безатилган кескир қиличлар ва баҳодурларга шунингдек юксак дид бирла ишланган ханжарлар белак бўлди. Тақдимот маросимидан кейин зиёфат бошланди. Танқис емаклар, таому-шараблар, қиш мавсуми бўлсада мева-чевалар бисёр бўлди. Тоғликларнинг жўшқин мусиқаларига яраша жўшқин йигитлар рақслари меҳмонларда катта таассурот қолдирди. Базму-Жамшид тонг саҳаргача давом этди. Базм жараёнида меҳмон беклар бирла, мезбон беклар ва меҳмон паҳлавон баҳодирлар бирла мезбон баҳодурлар тез тил топишиб кетдилар. Улар Беркахон давридаги Қофқоз музофотида Элхоний лашкарлар билан бўлган қирғинбарот жангу-жадалларни эсладилар. Кекса жангчилар ўшал урушларда қаҳрамонларча ҳалок бўлган баҳодурларни хотирладилар. Тонг

ёриша бошлаганда сафи сийраклашиб қолган мезбонлар Исабек Қиёт, Алибек Сижиут, 4 туман оғаси ва йигирмадан зиёд лашкарнинг отларига йўлбарслар терилари ёпилган, энг номдор баҳодурларини ўз манзилгоҳига кузатдилар. Кузатув арафасида яна совға сифатида катталарига 20 тадан, мундароғларига ўнтадан, яна мундароғларига бештадан, бошқа кичик унвондагиларига биттадан от совға қилдилар. Улар катта лашкар турган қароргоҳга келиб кун бўйи дам олдилар. Кеч кириши билан Алибек чакмонини елкасига ташлаб, лашкар қароргоҳини зимдан кузатиб чиқди. Аскарлар Терек дарёси бўйидаги тўқайлардаги қуриган оғочларни кесиб келиб ҳар айил бирдан гулхан ёқиб ўтирар эдилар. Қуруқшаган шох-шабаларнинг чарсиллаб ёниши, гулханлардан минглаб милтиллаб турган юлдузлар тикилган қоп-қора осмонга кўтарилаётган кўкиш тутун, чор атрофга ўзгача кайфият бахш этади. Шундай бир гулхан атрофидаги даврада кечаги базмда иштирок этган баҳодур кекса жангчи ёшларга ёш шаҳзода ҳақида ўз таъсуротларини айтиб бермоқда:

- Шаҳзода гарчи аслзода бўлсада жуда таъбийий кўнгли тоза, беғубор шахс эканлиги шундоқ кўриниб турибди...

Алибек Салжовут кекса жангчининг сўзларини эшитиб, Бекларбеги Қутлуғ Темур шаҳзода Ўзбекни кўрмай туриб, у ҳақида айтган гаплари нечоғлиқ ҳақиқат эканини қалбидан туйди.

- Чиндан ҳам анаву тўнғиз сифат чингизий ўғлонларга қарағонда, бу ҳали мўйлаби сабза урмағон ўспирин тубдан фарқ қилур эркон. Анинг қалби тоза эрканлиғи, очик чехрасидун шундоқ билиниб туродир. Анинг кишиларни тинглаш қобилияти ҳайратлидур. Ҳамсухбатини тинглаш чоғинда хонзоданинг кўзлариға тикилсанг анда ақл неъматидан дарак борлигин туярсен... Ёш бўлишиға қарамайин, ул ўз ақли-фаросати бирла иш юрита олмоғи тайин. Муҳими шаҳзода Ўзбек яхши бирлан ёмонни фарқиға борадурғон инсонға ўхшайдур. Ҳа-да! Ҳаётда шундоқ кишилар бўларким, яхши бирлан ёмоннинг фарқинга бормайдир. Бундай кимсаларға ҳарчанд яхшилиқ қилсангда қадрингға етмайдир. Бундайларға бировлар ёмонлуқ

килсаларда, бефаҳмлигиндин ундан нари бўлиш кераклигини тушунмайдир. Бундайларни бебурд деб аташадурлар. Агар бундайлардан бирови ҳукмдор бўлиб қолсами, урди Худо! Салтанатнинг шўри куриши эҳтимолдин ҳоли эрмасдур. Инчинун, у ҳукм юрғузғон юрт ҳам охир –оқибат бебурд бўлур!

Алибек Салжовут кечаги базмда Ўзбек Ўғлондан кўзини узмай ўтирди. Унинг ҳар бир кишига, ҳар бир сўзга, ҳар бир буюмга эътиборини, муносабатини кузатиб турди. Кўпни кўрган сарой ишларида пиҳини ёрган Алибек каби амалдор наздида ҳар бир сўз шахзода Ўзбекнинг ақл мезонининг минг бир чиғириқли ўлчовидан ўтаётганини сезди.

- Анинг ўзини тутишида ҳам ҳеч бир зўракилик аломати йўқдур. Чиндан ҳам ул Қутлук Темур айтғонидек, саройнинг ғийбатлари ва ғурбатларидин анқиғон димхонада эрмас, очик осмон остидаги юксак тоғлар узра баҳаво манзилда, қалблари оппоқ булутлар каби мусаффо ҳикматли инсонлар орасинда улғаймишдур. Бекларбеги топиб айтмиш, бизнинг Улуғ Ўрда салтанатимизга айнан Ўзбек каби ҳукмдор керак. Бироқ у хали навниҳол, анинг қалби тоза бўлгани учун, ҳар бир кишига ишонувчан бўлур. Саройда эрса бундай инсоннинг ишончиға тезда кириб олиши мумкин бўлган устакор амалдорлар бисёрдир. Уни эҳтиёт қилмоқ ҳам зарур...

Алибек ўз чодирини туннинг учдан икки қисмини шундай ўйлар билан бедор ўтказди. Агар эрта тонгда лашкарнинг шахзода Ўзбек иштирокидаги кўриги бўлмаса, у уйқуни бу тун тамоман тарк этар эди, албатта. Бироқ ҳарбий интизом ҳар қандай кўнгилҳолликлардан юқори турмоғи зарурдир...

Бу тун шахзода Ўзбекнида уйқуси келмади. Татартўп шаҳри саройидаги ётоғида ўй суриб ётди. Етти ухлаб эмас, етмиш ухлаб ҳам тушига кирмаган воқеалар содир бўлмоқда. Ахир ким ҳам ишонардики, гарчи чингизий бўлсада етимликнинг аччиқ захрини тортган, бўлиб ҳам доимо таҳлика остида бўлган қочкин шахзодани бир айланиб Улуғ Ўрдага ҳукмдор бўлиб қолишига?! Ҳа унга гарчи қочкин ўғлон бўлсада, чиқмаган жондан умид деб,

зимдан бўлсада шоҳона тарбия, шоҳона билим берилди. Мурғаклигидан то шу кунга қадар шоҳларга хос ҳарбий машғулотларда суяги қотди. Юқорида айтиб ўтгандек Қофқоз жуда кўп қочкин эл-элатга, турли тоифадаги инсон зоти учун беркина турғон маскан бўлиб берган. Бундайлар қатида қанча бир фозил, қанча бир илм аҳли, қанча бир саркарда жангчи ўзларининг бир пайтлар жуда машҳур бўлган номларини яшириб кун кўриб келганлар. Фалакнинг тақозоси туфайли қочкин, номи яширин бўлган шаҳзодага, ўзидай қочкин бироқ олимудонишлар, баҳодур-саркардалар зимдан сабоқ бердилар. Ўзбек Ўғлон ўз тенгқурларидан эртароқ балоғатга етди. Нечукким ўзини отасиз ўсаётганини эртароқ сезиб қолди. Ота деб ёпишиб пинжига киргани аслида тоғоиси эканини, аввалам унинг фарзандлари –тоғаваччаларидан билди. Она деб суянгани келинойиси бўлиб чиқди. Жулот юртиндан унданда наслда юқорироқ инсон бўлмасада, қалбидаги бу камтиклик ўрни битмай қолиб кетди. Балким кичиклигидан сермулоҳаза, фикрлари терранлигининг сабаби балким шундай эртароқ мустақил ҳаётга қадам қўйганидандир?!

Беш-олти шам ним ёритган ётоқхона эшигини кимдир секин тақиллатди.

-Бу мен Нанғутой²⁰⁴ман. Сиз тайинлагандай танланган минглик ҳазора аскарлар ташқарида саф тортиб турибди.

-Яхши, ҳозир чиқиб бораман,- деди Ўзбек ётар жойидан турар экан. У қалин қайишли совути устидан қиличи осиглик камарни боғлаб ташқарига чиқди.

Сарой олдидаги кенггина майдонда шаҳзодани унинг дўсти Нанғутой айтгандай, Жулотнинг асл жангчиларидан тузилган минглик ҳазора кутиб турганди. Ҳар ўн аскарнинг бири машъала тутгани учун майдон анча ёришиб кетган. Аскарлар юзида мамнуният ва кўтаринки руҳ акс этиб турибди.

Саройнинг баланд зинасидан туриб сафдаги аскарларга қарата шаҳзода Ўзбек нутқ ирод этди:

-Муҳтарам Жулот улуси жангчилари, менинг қуролдошларим вақт тақозоси ила бизлар ота заминимизга қайтмоқни ихтиёр айладик. Магарам Улуғ Улус тақдири айнан бизнинг исмимиз

²⁰⁴ Нанғутой – Ўзбекхоннинг болалик дўсти, кейинчалик вазири бўлган

ила боғлиқ экан биз бу юксак мажбуриятни ўз зиммамизга олмоқдан бошқа чорамиз йўқ эрди. Аждодлар хақиқат эгилади бироқ синмайди деганларидек, кеч бўлсада у қарор топгандек кўринадир. Бироқ ҳаёт синовлари биз учун эндигина юз кўрсатмишдир. Олдимизда минг бир чиғириқли синовлар кутиб турмоқдадир ва ўз-ўзидин равшанким биз уларни шараф бирлан енгиб ўтмоғимиз жоиз бўлур. Бизким бобомиз Беркахон бошлаб берган йўл бирлан Улуғ Ўрда мамлакатини муқаддас динимиз Исломга юз тутмоғи учун астойдил курашурмиз. Билингки, ушбу шарафли вазифани бажармоқ учун ҳар биримиз масъулдурмиз. Шариат аҳкомларини маҳкам тутингиз. Зероки сизларнинг ҳар бирингизга қараб бизларга баҳо берурлар. Ножўя ишингизни кўрганлар “Ўзбекнинг аскарлари шу ишни қилғон” дермаским, магарам “Бул ишни ўзбеклар қилғондир” деюрлар. Шунингчун ҳар бирингизга эл-элатнинг ва бора-бора бутун улуснинг шаънини эҳтиёт қилмоқдек юксак маъсулият юкланмишдир. Жангда кўрқоқ бўлманг, жасур бўлинг. Магарам Оллоҳ таоло азза ва жалла муқаддас Қуронимизда “Кўрқоқлик умрни узайтирмайди, жасурлик умрни қисқартимайди” деб айтади. Энг аввало сизлар тоза ва озода бўлинг. Бу борада сизлар бошқаларга ўрнак бўлингиз. Агарким сизлардан ҳар бирингиз, ўз уйингиз - Жулотда саранжом-саришта бўлмасангиз, сизни кўрган бу юртдагилар фалончи ишқирт деб айтурлар. Билакс, сизлардан кимдир бундан бошқа юртларда ифлосгарчиликка йўл қўйса, ўша бировингизга қараб барчамизга “ишқирт” деб ном ийғарурлар. Бутун бир миллат шаънига, шунингдек ном дариб қўйишдан минбад сақлангиз...

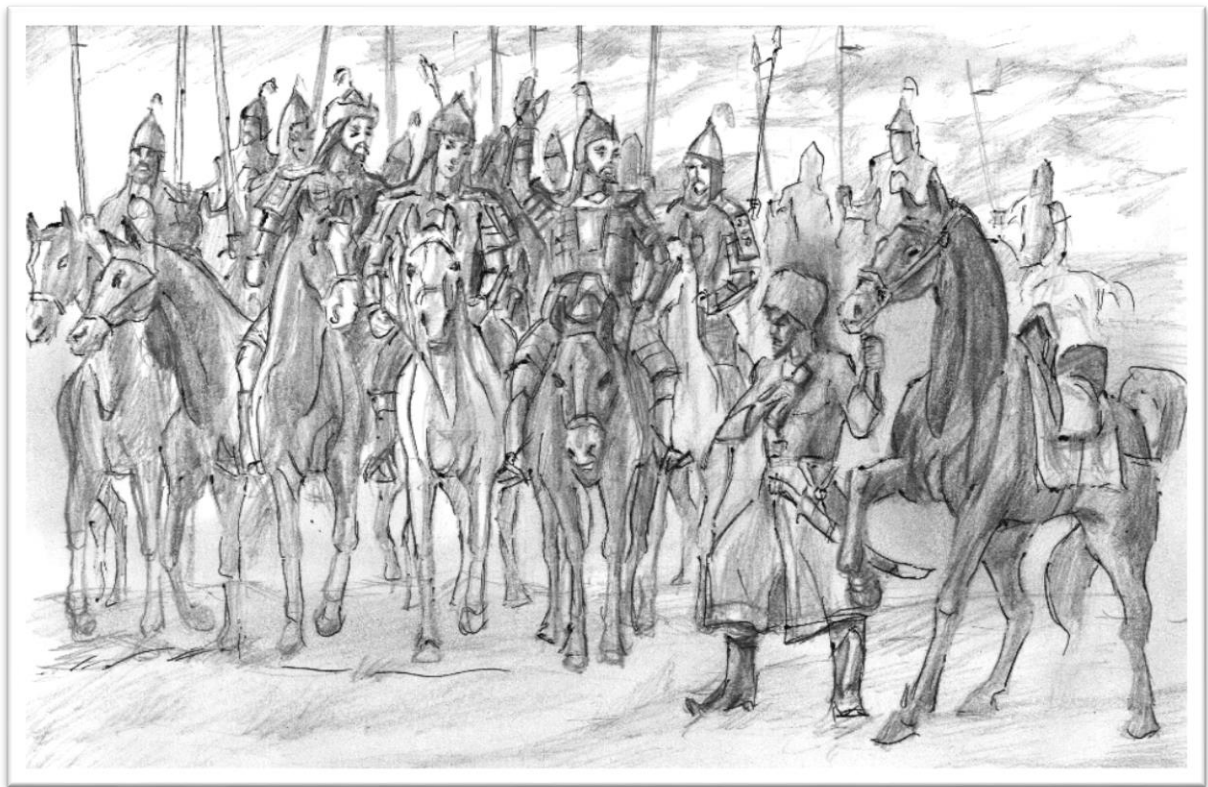
Шунингдек, ўғитлар билан хон бўлгуч Ўзбек Ўғлон ҳазора олдида сўз сўйлаб уларни бўлғуси сафар тадоригини кўришга изн берди.

Мана ўша эрта ҳам келди. Тўрт туман отлиқ лашкар саф-саф бўлиб, шаҳзода Ўзбек бош бўлган Жулот Улусининг казоказолари ва халқи олдида кўрикдан ўтдилар. Ҳар туман, қўшин, ўтганда бу ҳарбий бўлинманинг жанговор тарихи хақида атайлаб оғочлардан ясалган баланд кўнолғи устига турган раҳбарият аҳлига Алибек қисқача таъриф бериб турди. Лашкар кўригининг

энг охирида шахзода Ўзбекнинг Жулотдаги кадрдон дўсти Нанғутойнинг қўнғирот, қипчоқ, ас ва мажорлардан ташкил топган ҳазора – минг сонли суворийдан ташкил топган қисми ҳам икки томонга кокиллари осилган икки дул ноғора садолари остида 5 чавандоздан саф тортиб, 20 қатор бўлиб ўтдилар. Куннинг иккинчи бўлагига яқин ҳарбий чавандозлар орасида оломон пойга, чопаётган отда нишонга камондан ўқ узмоқ, кўпкари–улоқ тортиш бўйича мусобақалар уюштирилди. Кўплаб туя, от ва қўй-қўзилар ютуққа қўйилди. Бироқ ютуқнинг энг каттаси бундай мусобақаларга анъанавий тарзда қўйиладиган каттакон учта тилладан ясалган кушлар бўлди.

Қиё-чиёв билан ўтган катта чавандозлик маҳоратини, кучли билаклар ва ўткир кўзлар қувватини талаб қиладиган бу мусобақаларда энг кўп ютуқ Ўзбекнинг кадрдон дўстлари Нанғутой Қўнғирот бошлиқ чавандозларга ҳалолдан насиб бўлди. Кўрик олдидан ёш шахзоданинг ҳазорасига менсимайгина, виқорли қараган 40 минглик лашкар ичидагилар анча мулзам бўлдилар. Айнан мусобақадаги ютуқлар туфайли ёш шахзоданинг Олтин Ўрданинг сара лашкари аскарлари олдида обрўи юқорилади. Бовужудким, айнан шунингдек от бирла пойга, камонда нишонга ўқ текказиш, кўпкари-улоқ тортиш каби ва ов қилиш жараёни бирла суворий аскарларнинг жанг маҳорати ошадур. Демакким шахзода ҳам ўз ишига анчайин пишиқдир. Магарам унинг қўшини шу қадар маҳоратга етганми, ақлга тайинки, унда саркардаликка яраша салоҳияти ҳам бордур.

40 минглик лашкар бунда яна 1 ҳафта туриб, Жулот юрти ўзида асраб авайлаган омонати шахзода Ўзбекни олиб, Сарой Ботуга қайтмоқ учун йўлга тушдилар. Шунингдек 40 минг лашкар сафида шахзоданинг 1000 кишилиқ Нанғутой Қўнғирот бошчилигидаги ҳазора ҳам эрчиб борарди.

18. Фитна

Бироқ катта лашкар Одил(Волга) дарёси қирғоғига етиб келгунга қадар, унинг йўлини қаршисидан ахалтека отида чоғиб келаётган туркман йигити тўсиб чиқди. Исатой Қиёт ва Алибек Салжовут иккиси ҳам бу йигитни яхши танир эдилар. Бу ўша Бекларбеги Қутлуғ Темур Қўхна Урганжда ўз хизматига олган йигит. Бир пайтлар миниб юрган саман отини хон чопарига бермаган қайсар туркманининг ўзи. Бироқ унинг авзои хунук.

Унинг афтига, кўзларининг бежоллигига, остидаги отнинг ножўя ҳар томонга ташланишига кўра бирор-бир хунук хабар келтирганга ўхшарди.

Ҳаво бир қадар совуқ бўлганидан, оғзидан ҳовур чиқариб, Алибек Салжовут жаҳл ила туркманидан сўради:

- Ҳой йигит сенга на бўлди? Нечук йўлимизни тўсурсен, бу беадабчилигининг сабаби недур?! Жонингдан умудинг бўлса тез сўйлагинг.

Лашкар сафидан ажралиб чиққан ўн чоқли норғул баджаҳл суворийлар пишқирган отларининг олд туёққларини кўтартириб туркманни оти билан четга суриб ташламоққа уриндилар.

Туркман йигит чавондозлар таҳдидига зиғирчалик эътибор қаратмай, отидан бир сакраб тушдида, бир тиззасини ерга қўйиб, Исабек Қиёт га таъзим қилди ва деди:

- Муҳтарам беклар ва туманбошилар агар ижозат берсангиз, холи ўзларингизга бир омонат гапни етказмоғим даркордур.

Қандайдир фавқулотда воқеа содир бўлганин сезиб, икки бек ва туман оғалари от ва юзлаб туялар карвони тепалаб ўтган сўқмоқ йўл қолиб, туркман йигит бирла катта лашкардан анча нарига, кўм-кўк воҳанинг қип-қизил лолақизғалдоқлар очилиб, турган сарҳад томон кетдилар.

Ташқаридан қараганда, йигит анчайин хотиржам сўйлагани билан, у чиндан шум хабар келтирган эди. Катта лашкар Жулотдан бу ерга етгунга қадар Сарой Ботуда бир - биридан мудҳиш воқеалар содир бўлган.

Тўхтагон Улуғ Ўрданинг 50 минглик катта лашкари билан рус князликларини назорат қилгани, ўн кемадан бирида сузиб кетаётиб, тўсатдан вафот этган. Бундан хабар топган Бажир Уйғур, ўзининг ва Тўқбуқа Нутиннинг кўп сонли қўшинлари ёрдамида, пойтахтда икки катта лашкарни йўқлигидан усталик билан фойдаланиб, хон саройини ва унинг ҳарамини эгаллаб олган. Бу зўравонликларга ягона қарши чиқиши мумкин бўлган Бекларбеги Қутлуғ-Темурнинг уйи Бажир ва Тўқбуқанинг қўшинлари томонидан ўраб олинган. Энг ёмони эса, “қора суяк”- Уйғур Баджир “олтин уруғ”га бегона бўлган ҳолида ўзини “Улуғ Ўрданинг хони” деб эълон қилган. Бу манфур бекларнинг Сарой Боту ва унинг атрофида кўп сонли кучли уруғ-аймоқлари

борлиги сабаб, на сарой аёнлари ва на авом-халқ уларга қарши чиқишга ботинмаганлар.

Бу гапларни эшитган беклар жуда ҳам изтиробга тушдилар. Лекин улар лашкар олдида ортиқча эҳтиросга берилиш парокандаликка йўл очишини тушунганликлари учун шу жойдан бир чақирим наридаги бир баландликдаги кенг майдонда қароргоҳ тикишни маъкул кўрдилар.

Янги қаророгоҳдаги кенг кабир чодирда кўпни кўрган беклар Исатой Қиёт ва Алибек Салжовут, шаҳзода Ўзбек, унинг дўсти Қўнғирот Нанғутой, Қутлуғ-Темурнинг ишончли вакили Байгелди Туркмани, ҳамда 4 туман оғалари, 40 ҳазоралар кўмондонлари, йигирмадан зиёд баҳодурлар машварат кўрдилар. Ғалағовур мажлис аҳли мавжуд ваъзиятдан чиқиш йўли бўйича, юз хил режаларни ўртага ташладилар. Булар орасида ҳатто бутун мамлакат бўйлаб Бажир ва Тўқбуқага қарши лашкарларни йиғиб, уларга қарши ростмона уруш эълон қилиш керак, деганлар кўпчилик бўлиб чиқдилар. Бироқ ҳали қирқ ёшга кирмасада, жуда сермулоҳаза ва сиёсат бобида ўта пишиқ арбоб бўлган Исатой Қиёт машваратнинг якуний қарорини эълон қилди.

- Бунда жуда кўп киши Бажирга қарши Улуғ Ўрданинг 19 улусидан лашкар чақириб кераклигини айтишди. Албатта бундоқ йўл тутмоққа бизнинг тўла асосимиз бор. Инчинун бизнинг хонзода Ўзбек бирламчи, “олтин уруғ”га тегишлиги, иккиламчи илкимизда марҳум Тўхтаҳоннинг ол тамғаси босилғон, ул Зоти Олий ўзининг ўрнига ворис этиб тайинлангани ҳақиндаги Фармони-Олий бордур. Бироқ биз ўз рақибимизни ҳам кучли томонларини инобатга олмоғимиз даркордур. Биз қилмоқчи бўлғон ишларни алар аллақачон амалга ошириб, барча мамлакатимиз улусларини бизга қарши қайраб қўйган бўлсалар нетурмиз? Бажир бундан аввалиндада кўплаб кучлуқ уруғлар ва қабилаларга эга эрди. Давлат тўнтаришидин кейин, ўз ҳаёти – туйшуғи билангина чегараланиб қолган, сиёсатдин узок кимға тобе бўлмоғиға бефарқ авом учун, ул эмди ҳукмдор сифатинда танилиб қолди. Агар биз ҳозирданок, Бажир ва унинг ҳамтовоқларига ўзимизни душман қилиб кўрсатиб олсоқ,

мамлакатни катта фитна ботқоғига, эл-юртимизни ўзаро қирғин-барот урушига мубтало айлашимиз турғон гапдур. Гуллағон, обод шаҳар ва қишлоқларимиз, боғу-роғларимиз култепаларга айланур, аҳли аёлларимиз бева тул, фарзандларимиз етим қолғусидур. Инонинглар азизларим, тожу-тахт талашмоқ оқибати ўлароқ, дарё каби туғишғонларимизнинг орасинда қон тўкилиши аниқдур. Мавжуд вазиятдан фойдаланмоқ илинжида, ташқи душманларимиз элхонийларда, рум қайсарлари ҳам устимизга юз минглаган лашкар тортиб келиши ҳам эҳтимолдин ҳоле эрмасдур. Келинг бунинг ўрнига, бир хийла ишлатайликда, рақибимиз ақлина сиғмайдурғон ишга қўл уриб, лашкаримиз бирла, унинг шундоқ қўйнига кириб олайлук. Сўнгра Бажирни мавҳ этсак бўлур. Агар ишимизни ими-жимидан битказа олсак- кабоб ҳам, сиҳ ҳам сира куймагай...

Исатой Қиёт ёнаётган қув кўзларини барчага бир-бир тикиб, ўзининг режасини эълон қилди. Унинг ўйлаган иши пухта эканлигига барча тан берди. Машварат қилган куннинг эртаси эрталаб, беклар Сарой Ботуга Бажир ва Тўқбуқа хузурига чопар жўнатдилар.

Чопар Бажир ва унинг тарафдорларига куйидагича мазмундаги номани олиб йўлга чиқди: “Хабарингиз борким, марҳум ҳукмдоримиз, Тўхтагон бизларни ўз юмуши бирла Жулот Улусига юборғон эрди. Биз ул айтган одамни Сизнинг хузурингизга келтиуримиз. Бу киши ҳам, илгариги ҳукмдоримизнинг авлодларидан бўлур. Бунингдек “олтин уруғ” вакили турғонда, тахтни эгаллаб олмоғингиз, ножоиз иш эрди. Бироқ бўлар иш бўлибдур. Эмди Сиз ўзингизнинг кадр-қийматингиз асосунда, ўзингизни Хон деб эълон қилдурдингиз. Магарам барча эл –улус Сиз Жанобларга итоат этиб, кулоқ осмишдурлар. Биз ҳам Сиз жанобга итоат этдук. Ва итоатсизлик хақинда мингбад ўйламайдуримиз. Агар Сизга итоат қилмаслик хақинда ўй сурғон бўлсакда, бунинг учун бизда таянғони куч йўқлиги барчага аёндур. Бизга “олиб келинг” деб айтилғон одам аслида бир кичик норасида гўдак эркон. Биз бу гўдак учун

Сизлар бирла урушиб, ўз элимиздан, молу-ҳолумиздин айрилишни сира истамайдурмиз. Биз ани Сизга келтириб бергаймиз. Ани Сиз нима қилурсиз, бу фақат ўз ихтиёрингиздаги ишдур”.

Чопар Сарой Ботуга келиб, Бажир ва унинг гумашталарига Исабек Қиёт ва Алибек Салжовутнинг мактубини етказди. Мактуб маъносидан хабар топган Бажир кўп хурсанд бўлди. Чопарга кўп ғамхўрлик кўрсатди. Сўнг чопарни қайта Исабек билан Алибекка жўнатар экан, унга қаттиқ тайинлаб деди: “Бориб 40 минг лашкарлик бекларга айтгин мен бу ишни атайлаб қилдим. Мен азбаройи Хоннинг тахтини қандайдир шарафсиз бегона кишилар эгаллаб олишларидин чўчиғон ҳолда, мамлакатда катта фитна чиқмаслигини олдини олмоқ мақсадинда, уни вақтинча эгаллаб турибдурмен. Магарам марҳум ҳукмдоримизнинг жиянлари тирик бўлсалар, мен бу ўринга ўзимни ҳеч ҳам лойиқ кўрмагаймен. Марҳамат қилсунлар, янги ҳукмдоримиз Ўзлари келсунлар ва ўз тахти ва аркону давлатини қабул этсунлар...”.

Қачонким, Бажирнинг бу сўзлари Исабек Қиёт ва Алибек Салжовутнинг қулоқларига етиб бориши билан, 40 минглик лашкар Сарой Боту томон бардам йўлга тушди.

Чопарга атайлаб, “Ўзбек учун атайин тахтни сақлаб турибман, шунингчун хонзода 40 минг лашкар бирлан кўркмай, Сарой Ботуга келаверсин” деб, айтволиб Бажир жуда кўп хуноб бўлди. “Ошга энди эришганда, унга пашша тушди” деб ҳасрат қилди Тўқбуқа Нутинга. Тўқбуқа янги бўлган хоннинг кўнглини олиш учун, хизматчиларидан яқин кунлар ичида Шом мамлакатидан сотиб, олиб келинган раққосаларни йўқлатди. Гўзал нозанинлар рақсга тушаётган пайт “кўрмаганнинг кўргани курсин” деганларидай, Бажир Уйғур, Тўқбуқа Нутин ва уларнинг яқин беклари тахт олдида, парқу ёстиқлар ила ёнбошлашиб, маслаҳат баҳонасида зиёфат қилдилар.

Ёзилди зиёфатга катта дастурхон
Беклар энди бекмас ҳаммаси тархон
Муҳайё унда гарчи бўлсада баҳор,
Хоразм қовуни-ю, узум, олма-анор.

Дастурхоннинг йўқдир бирор чаласи
Емакки бундадир, мўлдир ҳам мусалласи .
Чиройли терилган оби наввот кулчалар.
Ёғлиқ сомсалар бор - зўр иштаҳа очар.

Паранда гўштининг тури ҳам сероб,
Ҳаммаси газзакбоп ичсангиз шароб.
Қовурилган товук, турна, каптар жўжаси.
Барча мастдир бунда, мастдир ҳам хожаси.

Гар ишва бирла эшилса, аробий раққосаси,
Бўшармиш бекларин тили-ю, ҳам май косаси
Бир қизи эркан оти Зухро, ҳироминда тенги йўқ.
Бу мажлисми ё зиёфат, бекларга ани фарқи йўқ.

Очиқламиш ниятин, қизларни тушунмас деб
Сир ҳам қолмади барчаси бермиш тилига зеб.
“40 минг лашкар бирла келса, Ўзбек хонзодаси
Майли кирсун Тўхтаҳоннинг уйига ул арзандаси

Икки бор “чав-чав” дерсалар, барчага белги бўлсун
Барчаси хужум қилиб, Хон Ўзбеги ҳором ўлсин”,
Шул дебон келишди бу аҳли лаиннинг ширкати,
“Девор қулоқсиз эрмас” лигига етмас эди фикрати

Хусусан мажлисга яқун ясатиб, Тўқбуқа Нутин деди:
“Агарким 40 минг лашкар келиб, Исабек Қиёт ва Алибек
Салжовут хонзода Ўзбек бирла Тўхтаҳоннинг беваси уйига
кирсалар, марҳумни хотирлаб, икки бора “чав-чав” деган
пайтинда барчамиз бирдан хужум қилиб, аларни маҳв этурмиз”.
Бу фикр барча мажлисли зиёфат аҳлига мойдек ёқиб тушди.

Гап Олтин Ўрда хақида бораётгани учун, эслатиб ўтмоқ жоизки, Ўзбек хон Ислом динини шу давлатнинг дини сифатида жорий этиши билан, унинг мамлакатада икки миллат пайдо бўлган.

Ислом динига Ўзбекхон шарофати билан кирганларни кейинчалик ўзбеклар дея атай бошладилар. Ваҳоланки бундан илгари ҳам Ўзбек исмли ҳукмдорлар ва ўзбек деб аталган туркий қавмлар машҳурлиги билан тарихдан маълум эди. Бироқ Олтин Ўрда давлатининг юзга яқин уруғларига, турли дин ва диний оқимларга бўлинган тарқоқ, таъбир жоиз бўлса бир-бирлари билан қирпичоқ бўлган туркийларни ислом динининг байроғи остида бирлаштирган ҳукмдор Ўзбекнинг обрўси шу қадар кўтарилдики, бир мунча вақт ўтиб муаррихлар Дашти-Қипчоқни, кейинроқ Жўжи Улуси деб юритилган юртни – ўзбеклар мамлакатаи дея атай бошлашган. Албатта ўзбек халқининг тарихи илдизларини қадим минг йилликлар қаъридан излаш баробаринда, Олтин Ўрданинг Ўзбекхон давридан бери йўқотилмай, унинг ворислари томонидан узулмай келган 700 йиллик давлатчилик тарихини ўрганиб кетиш зиёлиларимиз олдида турган шарафли вазифа эканини унутмаслигимиз керак.

Шу ўринда Олтин Ўрдада Ўзбекхон давридан бошлаб, Исломни қабул қилмаганлар эса, ўзларининг эски диний тушунчаларида қолган маъносида “қалмоқ” деб аталдилар. Алхусус тарихчилар эътирофи бўйича, қалмоқларда шунингдек одат бўлиб, ҳукмдор ёки буюк бир одам вафот этганда, марҳумнинг уйига ҳар бир уруғ-қабиласи билан, гуруҳ-гуруҳ бўлиб киришиб, таъзия изҳор этиш жараёнида “дод-вой” ўрнида “чав-чав” дея уч бора такрорламишдурлар.

Хонзода Ўзбек бирлан келаётган лашкар Сарой Ботуга етиб боришига бир кун қолганда, уларнинг қаршидан бир киши чиқиб, бекларга қараб, “Чав” дегин ва “ча” деб айт”,-деди. У шу сўзини бир бор айтди, холос. Лашкарбеклари унинг сўзига тамом эътибор бермадилар. Ҳалиги ғалати одам яна ўша сўзларини яна бир марта қайтарди. Бу гал яна Исабек Қиёт хушёрлик қилди ва

ҳалиги кишидан сўради: “Қайси сўзларни айтмоқдасиз?” У жавоб берди: “Менинг исмим Сангусун. Қолганларини ўзингиз тушунинг”.

Исабек ўзича айтди: “Бу кишининг бизга айтадиган гапи бордир”. У Сангусунга дедики, “Сўзларингизнинг сири нимадир?”. Сангусун : “Сизлар Сарой Ботуга келгондин сўнг, Тўхтаҳоннинг қароргоҳига кириб, икки бора “чав-чав” деган пайтингизда Бажир ва Тўқбуқа, ҳамда алар атрофиндаги бекларнинг кўққисдин ҳужумиға гирифтор бўладурсиз. Агарким сизлар қароргоҳда фақатгина бир бора “чав” деб, аларга биринчи бўлиб ўзингиз ҳужум қилмасангиз, барчангиз ҳалок бўладурсиз. Мен Сизларға бор гапни айтдим”-деди. Бу гапларни Исабек ўз бекларига айтганда, барчаси Тўхтаҳоннинг қароргоҳига кирганда, бир бора “чав” деб, ҳужумга ташланишга аҳд қилдилар.

Лашкар Сарой Ботуга етиб келган заҳоти, қароргоҳга кирдилар. Бажир Олтин Ўрданинг тахтида ястаниб ўлтирарди. Унинг беклари ва қоровуллари ташқарида, эшик олдида ҳужумга шай ҳолда турардилар. Ичкарига Исатой Қиёт, хонзода Ўзбек ва Алибек Салжовут кирдиларда, бир бора “чав” деганларича, Бажирга ташландилар. Унинг ўзи ва беклари учун кутилмаган ҳолат юз берди. Ҳатто ўрнида туришга улгурмаган Бажирнинг бўйнига Исатой Қиёт қиличи билан шундайин қаттиқ зарба бердики, унинг шўрлик боши бир қадам нарига учиб тушди. Алибек Салжовут қонли каллани узун ханжарига эпчиллик билан илиб олиб, ташқаридан ҳовлиқиб кириб келаётган Тўқбуқа ва бошқа беку-навкарларга даҳшатли нара билан қичқирди: “Мана сенларнинг ҳукмдорингнинг боши, ўринлариндин қимирлай кўрмангиз, бадбахтлар. Магарам сенларда ўз бошларингга шундоқ етурсанлар...!”.

Бажирнинг даҳшатдан қотиб қолган, жирканчли қонталаш калласини кўрган, унинг гумашталари, эс –ҳушларини йўқотиб, ранглари оқарган ҳоли ўринларидан жила олмай қолдилар. Бу орада эса Жулотдан келган лашкар ўзининг тез ҳаракати билан вазиятни ўз назоратига олди. Алибек Сижавут Бажирнинг бошини, унинг ўз лашкари туғига санчдириб қўйди токи унинг ҳалок бўлганин барча билсин деб. Кейин унинг шўрлик тасқара

бошини, жарчилар барча ўтовларга, унинг ўзининг туғига илинган ҳоли кўрсатиб чиқдилар: “Ҳалойиқ кўрунғ ва гувоҳ бўлунғ, бугундин эътиборан қора кишилардин ҳукмдорлиғи тамом бўлғондир!”.

19. Ўзбекхон

Сарой Боту Бажир ва Тўқбуканинғ ашаддий тарафдорларидан тозалангач, Исабек Қиёт ва Алибек Салжовут, Ўзбек Ўғлон, Нанғутой Қўнғирот, ҳамда Малика Боёлуннинг укаси Бойдамир билан бирга Бекларбеги Қутлуғ Темурнинг қароргоҳига бордилар. Тахт тўнтариши уюштирилганда, Бекларбеги қароргоҳи ташқаридан Бажирнинг сара қўшинлари томонидан қуршаб олинганди. Шу сабабли Қутлуғ Темурнинг хос навкарлари қароргоҳни ичкаридан қўриқлашга мажбур

бўлгандилар. Бекларбегининг навкарлари анчайин донгдор баҳодурлардан ташкил топганлиги учун, Бажир ва Тўқбуқанинг кишилари ичкарига бостириб киргани юраклари дов бермаганди. Бажир ҳам бунда ўз кишиларини қирилишини хоҳламади. У Қутлуғ Темурни ҳозирча уй қамоғида ушлаб, ҳокимиятни бутунлай қўлга киритгандан кейин, амирул умарога нисбатан чора қўлламоқчи бўлган.

Ваҳоланки, Олтин Ўрдада Қутлуғ Темур мансуб бўлган қўнғиротлар уруғи, энг катта жамоатни ташкил этарди. Бекларбегининг ўлими эса, мамлакатда катта норозиликни келтириб, чиқариши турган гап эди. Айниқса, Қутлуғ Темурнинг Жўжи Улуси мусулмонлари орасида салоҳияти юқори эди. Бекларбеги уйи қамалда қолганда, унинг ёнида мусулмон орасидаги катта обрўга эга кишилар бирга бўлдилар. Улар орасида Абу Хафс Умар ал-Бақрий ҳам бор эди.

Машҳур араб сайёҳи Ибн Баттута Абу Хафс Умар ҳақида: “У ёш жиҳатдан кичик бўлса ҳам қилган ишлари жиҳатидан улуғ бир сиймодир. Унинг икки ноиби бўлиб бири Нур ал-Ислом, иккинчиси Нуриддин ал-Кирмонийдур. Ал-Кирмоний машҳур фақиҳлардан бўлиб, фикрлари қатъий, Аллоҳ таолога имони мустаҳкам кишидир”, деб ёзганди. Сайёҳга кўра, Абу Хафс Умар жуда бадавлат одам бўлган. У шунингдек Қутлуғ Темурнинг божаси бўлиб, Бекларбеги завжасининг синглиси Жажжи оғага уйланган. Хусусан машҳур араб сайёҳи ўзининг “Тухфат ан-нуззор фи ғаройиб ал-амсор ва ажойиб ал-асфор” китобида қозининг завжаси Жажжи оға унга қанчадир динор пул юборгани, унинг ҳамшираси, яъни опаси Тўрабека эса Ибн Баттута шарафига зиёфат берганини қайд этади. Бундан кўриниб турибдики, мусулмонлардан жуда катта мавқега эга Абу Хафс Умар ал-Бақрий ҳам Олтин Ўрданинг ҳукмдори Тўхтаҳонга куёв бўлган.

Исабек Қиёт, Алибек Салжовут ва Ўзбек Ўғлон, унинг дўсти Нанғутой Қўнғирот, ҳамда Бойдамир билан Қутлуғ Темурни йўқлаб келган пайтда Бекларбегининг катта гумбазли, деворлари ранго-ранг мовут, шифтлари зарли ипак билан қопланган қабулхонасида Абу Хафс Умар ал-Бақрий, ҳамда ўнга яқин юқори даражадаги амирлар ва фақиҳлар, ёзғувчи шайхлар ва

хаттотларга, Олтин Ўрданинг мусулмонлари диёридан келган фуқаролар, ҳар кунгидек шикоят ва арзу ҳоллари баён қилаётир эдилар.

Ибн Баттута шарҳ берганидай, ўша пайтда шариятга оид масалаларни қози, бошқа масалаларни эса, юқори мансабдаги амирлар ҳал этганлар. Қутлуғ Темур қабулхонасидаги ҳар кунги, қози билан бекларнинг қарорлари аниқ ва адолатли бўлган. Зероки улар пора олмаганлар. Бироқ бундай адолатли исломий фикҳий ечимлар билан иш кўриш Олтин Ўрдада Ислом давлат дини сифатида жорий этилгандан кейин йўлга қўйилган, албатта. Ислом динини давлат дини сифатида тан олиниши учун катта ислохотларни амалга ошириш керак эди. Бу масъулиятли ва муҳим вазифалар Олтин Ўрданинг янги бўлажак ҳукмдори Ўзбек Ўғлоннинг зиммасига юкланмиш эди.

Қабулхонага Ўзбек Ўғлон нуфузли беклар қуршовида кириб келиши билан барча юкуниб таъзим бажо айладилар. Юксак даражадаги меҳмонлар ҳурматидан, арздорлар ишлари, кейинги кунга қолдирилди. Қутлуғ Темур ўз ёнидаги амирларга тез равишда кўрсатмалар бериб, ўз юмушлари бўйича жўнатди-да, янги келган меҳмонларни ичкари хос хонасига таклиф этди.

Исабек Қиёт, Алибек Салжовут, Нанғутой Қўнғирот, Бойдамир ва Ўзбек Ўғлонни Қутлуғ Темур чиройли Хоразм гиламлари билан безатилган, деворлари мато билан қопланган қатор ганжий токчаларнинг ҳар бирида, кумуш идишлар, хитойи ва ироқий кўзалар қўйилган кенг ва шинам хонага бошлаб кирди. Тўридаги жойда икки ёғоч устунча орасига ошланган ҳўкиз терисидаги харита тортилганди. Бекларбеги шаҳзодага ўзгача меҳр билан юқоридаги баланд ўриндикдан жой кўрсатди. Қолган беклар қуйроқдан жой олдилар. Ўзбек Ўғлоннинг диққат-эътибори мазкур харитага қаратилгани сабаб, Қутлуғ Темур унда тасвирланган Жўжи Улусига қарашли ерлар билан шаҳзодани таништирди.

Улуғ Улус харитаси мамлакатга тобе бўлган рус князликлари ерларини қўшмаганда шакл жиҳатидан осмону фалакда, ғарб мамлакатлари томон учиб кетаётган каттакон қушга ўхшар эди. Ваҳоланки, ўша пайтдаги таомилга кўра, улус юртлари қушникига ўхшаш қанотларга бўлинганди. Чап қанот – Кўк Ўрда

деб аталиб, унда Саройжук шаҳри маркази бўлган Шайбон улуси, Урганж шаҳри маркази бўлган Хоразмдаги Тўқа Темур улуси, Сиғноқ шаҳри марказ бўлган Ўрда Ичан улуси, Чимға Тўра ва Қишлиқ (Искар) шаҳарлари билан Тойбуқа юрти, ҳамда Ўнг қанотда илгари Беркахонга тегишли бўлган Қофқоздаги Жулот улуси, илгариги Бекларбеги Нўғойга тегишли бўлган Тўн (Дон) дарёсидан Қримни кўшган ҳолида Дунай дарёсигача бўлган улуси ва Сарой Боту шаҳри-пойтахт бирла Ботухоннинг улуси ерлари турли ранглар билан ажратилиб кўрсатилган. Жануб –қизил, Шимол қора, Ғарб оқ, Шарқ эса кўк рангларга бўялган эди.

Бир хилги манбаларда юқоридаги шартли рангларга нисбатан Боту ва унинг ворислари улуслари Оқ ўрда, унинг акаси Ўрда Ичан ворислари ерлари Кўк Ўрда деб айтиб келинган. Бироқ шундай шартлиликлар ўлароқ, Олтин Ўрдани бутунлай мустақил давлат бўлишига эришган Мангу Темур, мамлакатни катта ҳарбий бўлинмага ажратиб бошқарган. Унга кўра, Олтин Ўрда Улуси учта катта қисмга ажратилиб, чап қанот яъни жавонғорни кўмондон нўён Маву, ўнг қанот-баронғорни кўмондон, нўён Тайра, марказий ҳарбий ҳудудни шахсан ўзи-Мангу Темур бошқарган.

Харита билан таништириш жараёнида, Қутлуғ Темур мамлакатни қанотларга ажратиб идора этмак усули, кўчманчи халқларнинг бошқарув амалиётига боғлиқ бўлганини таъкидлади. Бошқарувнинг бу кўринишини ҳозирги даврда мосламоқ кераклигига эътибор қаратди. Ваҳоланки, Бекларбеги Улуғ Ўрда мамлақати таркибидаги Хоразм, Булғор, Шимолий Қофқоз, Қрим ҳудудлари илгаритдан ривожланган маданий марказлар бўлгани сабаб, мамлакат бошқарувини ўша пайтнинг энг илғор бўлган мусулмон давлатларидан андоза олган ҳолда юргизиш кераклигини қисқа маърузасида урғулаб ўтди.

Шаҳзода Ўзбек бир ойлик муҳлат ичида Олтин Ўрданинг юқори даражали беклари билан бўлганлиги сабабдан, у мамлакат бошқаруви ва унинг камчиликлари бўйича етарли даражада тушунча ҳосил қилишга улгурганди. Ҳудди унумдор тупроққа, керакли уруғ тушиб яхши ҳосил бергандайин, Ўзбек Ўғлоннинг ҳам, зотида кўргани-кечиргани бўлгани сабаб, у бир

ховуч маълумотдан, бошқалар сезмаган, туймаган моҳиятни кўра билди. Ҳар бир масаланинг моҳиятини англаш эса, иқтидорли инсонларга хос хусусиятдир. Шу хусусда шаҳзода Ўзбек ҳам, ўз ёшига нисбатан тафаккур даражасини бирмунча юқорилигининг исботлагандек, Улуғ Ўрданинг харитасида тасвирланган улусларни, ҳар бири ўз ҳолича бошқараётган чингизий ўғлонлар, охир оқибат мамлакатнинг бус-бутунлигига путур етказиши мумкин деган фикрни ўртага ташлади.

Янги бўлгуси ҳукмдор мавжуд вазиятни тўғри англаши, бундаги бекларни ҳайратлантиргани сабаб, улар бир-бирларига маъноли қараб олдилар. Шаҳзода Ўзбек сўз ирод қилаётган пайтда, Исабек Қиёт шаҳзода томонга имлаб, Қутлуғ Темурдан “Бола бўладими?” дегандек, сўзсиз сўради. Бекларбеги икки кўзини юмган ҳоли бош ирғаб “Бўлади” дегандек жавоб қилди. У шаҳзоданинг фикрларини тасдиқлаш билан бирга яна баъзи бир нозик сиёсий масалаларни баён этди:

-Хонзода Жаноби Олийлари тўғри фикрлайдирлар! Улуғ Ўрда мамлакатининг бошқарув тизгини, фақат бир кўлда мужассам бўлмоғи даркордир. Мунигдек аҳамиятли ишни амалга оширмоқ учун эрса, сиёсий бошқарувимизда ҳам тубдан ислоҳотлар олиб бормоғимиз зарур. Ислоҳотларни амалга оширмоғимиз учун, бизлар бирламчи ўтроқ солиқ ундирилувчи аҳолига, иккаламчи эса савдо аҳлига суянмоғимиз даркордир. Эмди алар бизларни кўлловлари учун эса, давлат солиқлар тизимини мукамал изига тушурилишини таъминламоғимиз лозимдур. Шунингдек учламчи, биз мусулмон аҳли уламолариға, яъни фикҳий илм олимларига суяниб иш кўрмоғимиз жоиз. Бунинг учун эса, Ислом динини мамлакатимизнинг барча улусларида давлат дини сифатинда жорий эмоғимиз зарурдур. Тўртламчи эса, мамлакат-улусни идора этмакда, бир тоифа –ўз ўрнини билмағон, олий мақомли чингизий бўлатуриб, устлариға Бажир каби “қорасуяк”ларни “Хон” қилиб, олатурғон ўғлонларнинг ўрниға, Улуғ Ўрданинг нуфузи юқори қабила-уруғларнинг, энг обрўлиғ бекларидан фойдаланмоғимиз даркордур!

Қутлуғ Темурнинг охирги гапи, гарчи бу мажлисда қатнашаётган кўнғирот, қиёт, салжовут уруғларининг бекларига

ёкиб тушса-да, бироқ Бекларбегининг бу талаби ўз даврида, анчайин эҳтиёт бўлиб сўзлайдиган масала бўлганидан, улар сесканиб кетдилар.

“Ўҳ-ҳў-ў, жуда қаттиқ кетди-ку Бекларбеги - деди ичида Исабек Қиёт, Қутлуғ Темурнинг ҳозирги сўзлари шаҳзода Ўзбекка қандай таъсир этишини кузатар экан, - Барибир Қутлуғ Темур кўрагонлигига боради-да, ул ким, бекларбеги лавозимиға бекорга тайин этилмағонда! Анинг, биз беклардан ўйи ҳам, ўзи ҳам олдин юродур! Юрагинда ялови бор мунинг...”.

Бекларбегининг кейинги талаби албатта, Ўзбек Ўғлонга таъсир қилмай қўймади. Таъсир қилганда қандоқ! Бироқ унинг чиройли юзида бирор бир томири жилт этгани йўқ. “Қутлуғ Темур бир тоифа, ўзи олий чингизий наслидин бўлсада, бироқ такасалтанг, ўз улусинда бекбурд ўғлонлардин, ҳокимият жиловини олиб, Улуғ Ўрдада сони жихатидин энг катта бўлган уруғларнинг, нуфузли беклариға тутқазмоқ, даврнинг талаби эрканиға очик шаъма қилмоқдадур!? Ахир буюк бобокалони Чингизхон барчаға белгилаб берғон “Ясоқ” қаёнда қоладир?! Бироқ бошқа томондин Бекларбеги хақ сўзни ирод этур. Нечукким бул ҳом сут эмғонлар, чингизий бўлатуриб, ўзларининг бошларин Бажир каби “қорасуякка” эгурлар. Рост шундоқ бўлғон эркон, демакким “Ясоқ”ни бирламчи бўлиб, биз эрмас, алар бузғон бўлиб чиқарлар!? Замон ўзгарганин, алар биринчи бўлиб, тан олибдурлар-му, эмди ажаб бўлсун!”-деди ичида, фикр уммониға шўнғиб олган хонзода Ўзбек.

Алибек Салжовут ҳам шаҳзоданинг кўзига қараб, Ўзбек Ўғлон Бекларбегининг сўзларини таг-томири бирла фаҳмлаётганини сизди. Алибек ҳам ичида тан бериб, ўзига-ўзи деди: “Бу бола мен ўйлағонимдинда ақлли эркон...”.

Ниҳоят қисқа муддатли сукутдан сўнг хонзода:

- Муҳтарам Бекларбеги Жаноблари тўғри талқин қилдилар. Биз бул жанобнинг сўзларини ақл тарозумизда ўлчаб, анинг фикрларин мағзин чақиб кўрдик. Ва филҳол Қутлуғ Темур Кўрагонийнинг истак-талабларин ўринлик деб топдик...,- деди.

Хонзода Ўзбекни нафақат фаросат бобинда ўткир, балким уни анчайин нотик эканлиги ҳам бекларга маъқул келди.

- Магарам, Сиз Жаноби Олийлариға бизнинг таклифларимиз мақул кўринса, анда Сиз бўлғуси ҳукмдоримизға тағин бир савол узатсам майлиму?- деди Қутлуғ Темур.

- Жаноб Бекларбеги агар адашмасам, Сиз мендин мусулмонмисиз деб сўрамоқчидурсиз шундоқми?

- Нақадар фаросатлисиз Жаноби Олийлари!

- Дин кийим эрмаски, уни ҳар кун алмаштириб турғони. Камина Черкас ўлкасинда турли дин ва турли миллат вакиллари ўзаро тил топишиб, яшашға интилғон одамлар орасинда ўсиб улғайдим. Бироқ алардин орасинда китобий элларга мухаббатим баланддур. Ўзингиздин қолар гап йўқким, менинг тирик қолишимга сабабчи ва тарбиям билан шуғуллонғон инсон Малика Боёлун онам ва у бирла отам Тўғрул Ўғлоннинг пушти камаридан бўлмиш синглим Кунчиқ ҳам православ насроний дининдадур. Бироқ шунга қарамай, Малика онамиз менга мусулмон мактаби ва мадрасасинда ўқишим учун монелиқ қилмағонлар. Магарам, даставвалинда Улуғ Ўрданинг биринчи мусулмон ҳукмдори Берка бобомизнинг улуси бўлмиш, Жулотда Он Ҳазратларининг бағоят ишонғон қавми кўнғирот эли эрди. Мен эрса кўнғирот элининг юрагинда улғайдим. Шунингчунла мен алҳамдулиллоҳ мусулмондирмен!

- Ма ша Аллоҳ! Ма-ша-Аллоҳ! Жаноби Олийлари!..

Қутлуғ Темур ўзи ҳам ич-ичидан аммачасининг зуриёдини жумлаи мўминлардан эканига ишонсада, бироқ хонзода Ўзбекнинг ўз оғзи ила мусулмон экани тасдиқлашини кутган эди. Ўзбек Ўғлон жавобида, кўнғиротларнида ўз ўрнида айтиб ўтгани, Қутлуғ Темурнинг ўзига нисбатан яна мойиллигини оширди. Бекларбеги ҳам ўзига ўзи деди: “Гарчи ушбу жиянимизни ақл бобидин оқсоқ эрмас деб билсамда, бироқ ул манға мунингдек фикрат эгаси бўлиб намоён бўлорин кутғон эрмасдим”.

Қутлуғ Темур бўлғуси ҳукмдор бирла мулоқотлари чоғида, барча томонларнинг мақсадлари олий ва муштарак эканлиги ойдинлашганини эътироф этди. Алхусус у хон кўтариш бўйинча қурултойни, тез орада ўтказиш чораларига киришиш кераклигини уқтирди.

- Айни муддаоким, бугун илкимизда, “Бажирни ноқонуний тарзда тахтга эга чиқишига кўмаклашган” дебон айблов билан ҳибсга олинган чингизий ўғлонлар бир мунча кўпдир. Биз аларни Соҳибқирон Чингизхоннинг “Ясса”син бузғонликда айблаб, қаттиқ жазо бериш бирла кўрқитиб, ҳурқитиб, аларга ўз райимизни ўтказмоғимиз жоиз. Қолғонлар бўйинча, Исабек Қиёт, Алибек Салжовут, Нанғутой Қўнғирот каби бекларимиз шуғулланурлар. Икки-уч кун ичинда Тама Тўхта ҳам етиб келур. Ул шайбоний ўғлонлар бирла қурултой бўйинча музокара олиб борур. Камина эрса, марҳум хонимизнинг суюкли завжалари Малика Боёлун бирла энг олий даражотли чингизий ўғлонлар бирла музокара юргузурмиз...

Исабек Қиёт, Алибек Салжовут ва Байдамир каби аёнларнинг ҳар бири Бекларбегидан вазифа олиб хос хонадан ташқарига чиқдилар. Хонада Қутлуғ Темур ва шаҳзода Ўзбек Нанғутой Қўнғирот билан қолдилар. Қариндошлар холи қолганда, Қутлуғ Темур хонзода Ўзбекка насихат ўрнида, деди:

- Жиян энди ортга йўл йўқдур! Белни маҳкам боғлангиз! От чавандозни, устига биринчи ўлтирган онда билур. Сизни қандоқ чавандоз эрканингизни билурмиз. Бироқ билингким, ҳокимият ҳам асов отга ўхшайдур! Тахтни эгаллаш осондур, бироқ ани сақлаб қолмоқ, мушкул! Ани сақлаб қолмоқ учун эрса, Сиз мамлакатни адолат бирла бошқаринг! Зеро адолатли ҳукмдор, кучли ҳукмдордур! Сиз саройнинг минг-турли анқиғон, ҳийлаи-найранглари, фиску-фужурларидин нарида, баланд тоғлар бағринда, мусаффо ҳаводин нафас олиб, эмин-эркин ўсгансиз. Сизнинг қалбингиз, тоғлардан оқиб тушаётган зилол сувларидинда тозадур. Сизда тоғликларга хос инсонларнинг, энг гўзал удумларидин бўлмиш, ҳалол лабз ва дўстликка садоқат каби, бунда анқонинг уруғи каби

топилмас хислатлар мужассамдир. Билингки Сиз, тожу тахтни, ўз нафсу амморангизга хизмат қилдирмакка эрмас, балки ани, икки жаҳон қуёши, қиёмат кунинда ҳамд байроғининг кўтарувчиси, Расули Акрам Муҳаммад САВнинг одамизодни Ҳақ йўлига бошлағон йўналишинда, бизнинг ҳам эл-улусимизни собит қадам бўлмоғига хизмат қилдиргайсиз. Иймоним комилки, Сиз кучли адолатли подшоҳ бўлурсиз! Вақти келиб, албат Сизнинг номингиз ила Буюк Давлат бирла, Буюк Миллат пайдо бўлур!

Чин тавҳидли расули Муҳаммаддур
Айтган сўзи умматига гавҳару-дур

Издоши кўп ани Зарину давлатинда
Подшои Беркаси бордир гар катида

Юртин суйюб Ислом бирла этиб ошно
Ўзбек бирла, ул мамлакат кўрур рўшно

Ҳижрий 713 (мелодий 1312) йилда Одил дарёси бўйида ўтказилган чингизий ўғлонлар Қурултойида кўпчилик овоз билан шаҳзода Ўзбек Ўғлон Улуғ Ўрда (Олтин Ўрда)нинг Хони этиб сайланди. Роппа роса 8 йиллик олиб борилган изчил ислохотлар натижаси ўлароқ Олтин Ўрда дунёнинг энг қудратли давлатларидан бирига айланди. Ҳижрий 721 йилда Ўзбекхон Олтин Ўрдада Ислом динини мамлакат дини деб жорий этди. Бироқ бу борадаги тарихий воқеалар тафсилотини Оллоҳ насиб этса навбатдаги китобимизда ҳикоя этиб берурмиз!

Муаллифдан

Донолик арбобларининг ва билим
соҳибларининг кўнгилларидан ўрин
олсинки, Тўхтайхон давлати

поёнига етгач, ҳазрати
Султон Муҳаммад Ўзбекхон
ибн Тўғрал ...тахтга ўтирди.

Ўзбек улусини унга
нисбат берадилар.

Мирзо Улуғбек (Тўрт улус тарихи)

Ўзбекхон ҳақида муфассал асар ёзиш ғояси менда XVI асрнинг биринчи ярмида Мавлоно Ўтамишхожи томонидан ёзиб қолдирилган «Дафтари Чингизнома» асарини ўқигандан кейин пайдо бўлганди. Бу борада илгари ҳам Улуғ Ўрданинг (Олтин Ўрданинг) буюк ҳукмдорлари сирасидан жой олган ислом динини ушбу мамлакатда давлат дини мақомига кўтарилишига эришган Султон Ғиёсиддин Ўзбек ҳақида кўп маълумотларни ўрганган эдим. Бироқ улардаги воқеотлар мантиқий зиддиятларга тўла бўлгани учун Ўзбекхон ҳақида тўлақонли тасаввурга эга эмасдим.

Тарихчи академик Бўрибой Ахмедовнинг эътирофига кўра, Мавлоно Ўтамиш хожи Олтин Ўрда тарихи билан боғлиқ ривоятларни кунт билан битта-битталаб йиғиб, Дашти қипчоқ тарихидан катта фактик материал тўплаган. Улардан фойдаланганда эса танқидий услубга амал қилиб, ривоятларни

бирма-бир ақл тарозисида тортиб, сўнг китобига киритган. Фактик материалларни тўплаш жараёнида у маълум воқеалар содир бўлган жойларга яъни Хоразм ва Олтин Ўрданинг жанубий вилоятлари, хусусан Каспий денгизи соҳилидаги юртлар, ҳамда Одил (Волга) дарёсининг қуйи оқимида жойлашган вилоятлар бўйлаб кўп саёҳат қилган.

Бироқ Мавлоно Ўтамишхожининг «Чингизнома»сида, Ўзбекхонни тахтга келиши бўйича алоҳида боб борлигига қарамай, уни Олтин Ўрда тахтини хоинона тарзда, қонуний хон бўлмиш Тўхтахоннинг ўғли Элбосарни қатл этиш йўли билан ҳукмронликка эга бўлган деган (биз томонимиздан қаралганда етарли асосга эга бўлмаган) маълумотлар ҳам мавжуддир.

Ачинарли жойи шундаки Ўзбекхонга бағишланган мақола ва монографияларда муаллифлар аксар мана шу талқиндаги изоҳларга урғу бериб келмоқдалар. Айнан шу тарзда ҳатто бадий асарлар ёзилмоқда. Бу борада машҳур козоқ адиби Илёс Есенберлиннинг «Аждаҳонинг олти боши» деган тарихий жанрда асар ёзган бўлса, яқин уч йил орасида қирғиз адиби Арслан Қўйчиев «Чингизхон ва бахши» номли китобини нашрдан чиқарган. Ваҳоланки Арслан Қўйчиев шу китобида ҳозирда Ўзбекистон Фанлар Академияси Шарқшунослик институти кутубхонасида 1552/V рақам билан сақланаётган Ўзбекистондаги «Чингизнома»нинг ягона нусхаси ҳақида бир неча бор сўз юритади. «Чингизхон ва бахши» асарида Ўзбекхон ўз аждодларининг динидан кечган «чўтгўр» (яъни «муртад») каби эпитетлар билан сийланиб ёзилади.

Ҳар нечук бизнинг азалий юртимиз Марказий Осиёга 1500чи йилдан бошлаб, Дашти Қипчоқ мамлакати - Олтин Ўрдадан Ўзбекхоннинг ворислари бўлмиш шайбонийлар қарийб 500 минг киши билан кириб келиб, шу заминда бир неча минг йилликлар мобайнида яшаб келаётган туркий қавмларга (яъни бизларга)ўзларининг умумий бўлган «ўзбеклар» деган номларини татбиқ этиб, бизларни энди шу ном билан миллат сифатида танилишимизга сабаб бўлган экан, демак Ўзбекхоннинг тарихини ўрганиш биз ўзбеклар учун шарафли бурчимиз бўлиши ҳам табиий ҳолдир. Магарам бизлар Ўзбекхондан юз ўгириб юборган тақдиримизда ҳам барибир

бизнинг яқин қўшниларимиз бўлган қирғизлар, қозоқлар, туркман ва тожиклар унинг исми билан ҳам бизларни боғлайверадилар...

Демакким, Ўзбекхоннинг умр баёнига тўғри баҳо бериш, унинг тарихий меросини ўрганиш тўғридан - тўғри ўзликимизни янада яхшироқ англашга ёрдам беради. Ўзбекхонни ҳам ўз аждодларимиздан бири эканини тан олиш билан биз анъанавий тарихимиз ва аждодларимиздан айрилиб қолмаймиз албатта. Ўзбекхон ҳукмдорлик қилган Олтин Ўрда бисотини ўрганиш, биз ўзбеклар тузган яна бир империя мамлакат борасидаги воқеотларни тарих зарварақларига битиб қўйишимизга имкон беради.

Каминага бу воқеотлар ҳақида китоб ёзишга аввало Оллоҳ илҳом берди. Шунингчун ҳам ушбу асарга қўл урган дастлабки қўл ёзма дафтарим бошига «Бисмиллоҳир роҳманир роҳийм» деб ёзишдан бошладим. Китобнинг дастлабки номини «Олтин Ўрда сирлари» деб атаганим учунми билмадим, Яратган Эгам Оллоҳу Таолонинг карами инояти билан, унинг битилишида сир-синоатлар кўп бора намоён бўлди.

Магарам «Бисмиллаҳи...» калимаси араб тамғаси билан 19 ҳарфдан иборатдир. Олтин Ўрда эса 19 улусдан ташкил топган эди. Ўзбекхон ҳақидаги ушбу китоб ҳам ўзига ҳос сирли равишда 19 боб билан ниҳоясига етди. Ўзбекхоннинг пиру-муршиди бўлмиш Саид Ота зикр этилган фасл иттифоқо еттинчи бобда нозил бўлди.

Илоҳий илҳом туфайли Мавлоно Ўтамишхожининг Ўзбекхон ҳақида ёзган қисқагина ҳикоясидан 19 бобли қисса ёзишга муяссар бўлдим. Мавлоно Ўтамишхожининг қисқа лекин лўнда ҳикояси замирида бор ҳақиқат мужассам эканини англадим. Ул зоти муборак ёзмаган воқеаларни ўша даврга оид бўлган тарихий ҳужжатларни ўрганиш орқали, мантиқий хулосаларга таянган ҳолда асарнинг воқеаларини ривожлантиришга ҳаракат қилдим. Аввалам бор Мария-Боёлун Византия императори Андроник Иккинчининг қизи эканлиги аниқ бўлди. Ваҳоланки Олтин Ўрдада иккита Мария Боёлун бўлган. Иккинчи Боёлун хотун Византия императори Андроник Учинчининг қизи бўлиб, у кейинчалик Ўзбекхоннинг тўртинчи завжаси эди. Биринчи

Боёлун қандай сабабларга кўра, кичкина бир ёшли Ўзбекни Черкас юртига юбориб беркитиши ҳақида изланишлар давомида фараз қилдимки, бу юрт шахзоданинг ўз онасининг ватани ҳамдир. Зеро она ўз фарзанди ҳаётини фақат ўз юртидаги жигаргўшаларига ишониб топшириши мумкин. Изланишим натижасида аниқ бўлдики, Ўзбекхоннинг волидаи муҳтарамалари барча чингизий шахзодаларникидай туркийларнинг кўнғирот қавмидан бўлган. Черкас юрти Олтин Ўрданинг Жулот Улусига қарашли бўлиб, шу улусни ташкил этган 4 элдан бири кўнғирот экани аниқ бўлди. Ўзбекхоннинг онаси Олтин Ўрданинг ҳукмдори Тўхтахоннинг куёви Бекларбеги Қутлуғ Темурга амма бўлган. Қутлуғ Темурнинг хотини, яъни Тўхтахоннинг қизи Тўрабек Хотин эди. Тўрабеканинг яна синглиси бўлиб у ҳам хоразмлик мусулмон инсоннинг аёли бўлгани аниқ бўлди... Мазкур асарда асосий тўқима персонажлар Миср мамлуклари хуфялари амири Баҳодур, ҳамда унинг тутинган жияни Тангрибердилардир.

Ушбу китоб албатта каминанинг бадиий тафаккури маҳсулидир. Лекин у ўз даврининг тарихий воқеаларига, тарихий шахсларнинг босиб ўтган ҳаёт йўлларига монанд равишда чуқур мулоҳазалар юргизиш ва кўп илмий асарларни ўрганиб чиқиш асосида юзага келди. Асар оддий халқнинг оғзаки ижодига мос ҳолда, жой-жойларда дoston шаклида баён қилинди. Баъзи жойларда ўзбек халқининг ижод намуналаридан айнан келтирилди, бошқа ўринларда тақлид этилди. Асарнинг нимаики ютуғи бўлса бу албатта Яратган Эгамиз Оллоҳнинг берган илҳомидандир.

Шунингдек меҳнатларидан қисман бўлсада фойдаланганим учун, Олтин Ўрда тарихи бўйича жуда кўп изланиш олиб борган қозоқ тарихчи олими Жақшилиқ Сабитовга ўз миннатдорчилигимни изҳор этаман.

Махмуджон Қозоқбоев Таваккалович

Нашриёт XXX XXX XXX

